

THE STORY OF RIO 2016

DE MAATSCHAPPELIJKE
BETEKENIS VAN DE
OLYMPISCHE EN
PARALYMPISCHE SPELEN 2016

THE STORY OF RIO 2016

THE STORY OF RIO 2016

DE MAATSCHAPPELIJKE BETEKENIS VAN DE
OLYMPISCHE EN PARALYMPISCHE SPELEN 2016

Redactie

Paul Hover & Koen Breedveld (Mulier Instituut)

Martijn Berghman (More2Win)

Jan Hein Boersma (Bureau Nieuwe Gracht)

Vera Dekkers (Hogeschool van Amsterdam)

Sanne Derks

Marije Deutekom (Hogeschool van Amsterdam & Hogeschool Inholland)

Tim van Dooren (More2Win)

Sam Geijer

Eva Heijnen (Mulier Instituut)

Wim Keijzers (Bureau Nieuwe Gracht)

Claudio Rocha (University of São Paulo)

Nienke Stam (Mulier Instituut)

Marijke Taks (University of Ottawa)

Wies Ubags

THE
NETHERLANDS
OLYMPIC
STUDY
NETWORK

MORE2WIN
changing the world of sports events

Hogeschool van Amsterdam

BUREAU NIEUWE GRACHT

inholland
hogeschool

uOttawa

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt met financiële steun van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

ISBN: 978-90-5472-394-3

NUR 480

Ontwerp & lay-out: www.ikgraphicdesign.com

Fotografie omslag: Paul Hover

Fotografie binnenwerk: Sanne Derks, More2Win en Paul Hover

Drukwerk: PrintSupport4U, Amsterdam

Mulier Instituut

sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek

Postbus 85445

3508 AK Utrecht

T. 030-7210220

E. info@mulierinstituut.nl

I. www.mulierinstituut.nl

© 2017 Arko Sports Media, Nieuwegein

Behoudens uitzondering door de wet gesteld mag, zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht, c.q. de uitgever van deze uitgave door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen voor kopiëren, als bedoeld in art. 17 lid 2. Auteurswet 1912 en in het KB van 20 juni 1974 (Stb. 351) ex artikel 16b., te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

VOORWOORD

RIO: UNFORGETTABLE!

Rio was de eerste stad in Zuid-Amerika die de Olympische en Paralympische Spelen mocht organiseren. Dat deden ze; en hoe! Ook nog eens midden in tijden van crisis. Het werden onvergetelijke Olympische en Paralympische Spelen. Voor publiek en voor topsporters.

Zelf heb ik het op tv en via internet op de voet gevolgd. Ik zag onze topsporters, met en zonder beperking, de krachten meten met de besten van de besten. Wat een spanning. Allemaal leven zij voor de sport. Jarenlang trainen. Alles opzijzetten. En dan moet het nog gebeuren: vlammen op het juiste moment. In zo'n eervolle arena als die van de Olympische of de Paralympische Spelen. Soms lukt het, soms scheelt het maar heel weinig.

Ik vond het een grote eer om de hele paralympische ploeg persoonlijk te ontmoeten en de winnaars te mogen huldigen. De weg die onze topsporters afleggen naar de Olympische en Paralympische Spelen is een inspiratie voor iedereen. Sport is namelijk niet alleen leuk om zelf te doen, of om je als toeschouwer te laten meevoeren in de spanning van de strijd. Het laat iedereen zien wat je kunt bereiken als je bereid bent er keihard voor te werken. Als je bereid bent om jezelf uit te dagen. Als je bereid bent om eruit te halen wat erin zit; ook als je een beperking hebt. Dat is de kracht van sport! En dat is een groot voorbeeld voor jong en oud.

In dit boek zijn de ervaringen van Rio gebundeld. Dat is waardevol voor de toekomst van sport voor iedereen in ons land en buiten onze grenzen.

Martin van Rijn
Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

INHOUD

1	INLEIDING.....	9
	PAUL HOVER & KOEN BREEDVELD	
	1.1 Eerste Spelen in Zuid-Amerika.....	9
	1.2 Beleidsrelevantie en doelstelling publicatie.....	11
	1.3 Aanpak.....	13
	1.4 Leeswijzer.....	14
2	RIO 2016.....	17
	SAM GEIJER, NIENKE STAM & PAUL HOVER	
	2.1 Brazilië nader belicht.....	17
	2.2 Bid.....	19
	2.3 De Spelen.....	23
	2.4 Beleving in Rio de Janeiro en Brazilië.....	27
	2.5 Sportieve en sociale legacy van Rio 2016.....	31
	2.6 Conclusie.....	37
3	DE PARALYMPISCHE SPELEN.....	43
	VERA DEKKERS & MARJE DEUTEKOM	
	3.1 Het evenement.....	43
	3.2 Investering.....	44
	3.3 Beleving.....	45
	3.4 Prestaties.....	47
	3.5 Paralympische Legacy.....	48
	3.6 Conclusie.....	53
4	POLITIEK EN ECONOMIE.....	57
	WIES UBAGS	
	4.1 Rio krijgt de Zomerspelen van 2016.....	57
	4.2 De periode Dilma Rousseff.....	59
	4.3 Rousseff's impeachment.....	64
	4.4 De periode Temer.....	68
	4.5 Conclusie.....	71
5	BELEVING RIO 2016 IN NEDERLAND.....	75
	PAUL HOVER & EVA HEIJNEN	
	5.1 Prestaties.....	75
	5.2 Kijkcijfers.....	77
	5.3 Algemene belangstelling Olympische en Paralympische Spelen.....	80
	5.4 Maatschappelijke impact.....	84
	5.5 Conclusie.....	87
6	ACCOMMODATIES EN INFRASTRUCTUUR.....	91
	WIM KEUSERS & JAN HEIN BOERSMA	
	6.1 Olympische accommodaties.....	92
	6.2 Transport en infrastructuur.....	98
	6.3 Stedelijke ontwikkeling.....	101
	6.4 Duurzame ontwikkeling.....	102
	6.5 Conclusie.....	104

7	WIJKEN VOOR DE STADIONS: PERSPECTIEVEN OP EEN OLYMPISCH RE-URBANISATIEPROJECT	109
	SANNE DERKS	
	7.1 Schending van mensenrechten of wijkverbeteringen?	109
	7.2 'Morar Carioca'	111
	7.3 Gevolgen voor de bewoners: diverse en gelaagde ervaringen	113
	7.4 Conclusie	116
8	MAAKTE RIO 2016 DE BRAZILIANEN GELUKKIG?	119
	MARIJKE TAKS & CLAUDIO ROCHA	
	8.1 Sociale impact, gevoelens van geluk, en sportevenementen	120
	8.2 Methode	121
	8.3 Resultaten	123
	8.4 Conclusie	125
9	DE SOCIALE LEGACY VAN RIO 2016: DE ROL VAN NEDERLANDSE ORGANISATIES	129
	TIM VAN DOOREN & MARTIJN BERGHMAN	
	9.1 Sportevenementen en het bedrijfsleven	129
	9.2 Investerings van Nederlandse organisaties in sociale projecten in Rio	131
	9.3 Hoe goed te doen rondom de Spelen	133
	9.4 'The Other Games'	135
	9.5 Conclusie	138
10	CONCLUSIE	141
	PAUL HOVER & KOEN BREEDVELD ¹⁴¹	
	10.1 Wat moeten we weten over Rio de Janeiro?	142
	10.2 Hoe is Rio 2016 verlopen?	143
	10.3 Hoe is Rio 2016 in Nederland beleefd?	146
	10.4 Welke infrastructurele legacy bleef er achter?	147
	10.5 Wat deed Rio voor milieu en wetgeving?	148
	10.6 Sociale legacy: profiteerden inwoners van de Spelen?	148
	10.7 De Olympische en Paralympische Spelen: hoe verder?	151
	OVER DE AUTEURS	157
	BIJLAGE 1	163
	BIJLAGE 2	167
	BIJLAGE 3	173
	BIJLAGE 4	179

HOOFDSTUK

INLEIDING

PAUL HOVER & KOEN BREEDVELD

I.1 Eerste Spelen in Zuid-Amerika

Stad van twee gezichten

Rio de Janeiro staat bekend als stad van de eeuwige zomer, van extravaganza, samba en carnaval, van voetbal en van wuivende palmen langs zinderende stranden. De unieke mix van stranden, steile granieten kliffen en tropisch regenwoud van de '*Cidade Maravilhosa*' (de prachtige stad) maakt het niet verwonderlijk dat dit gebied door UNESCO is uitgeroepen tot werelderfgoed. Al decennialang maakt de stad aan de voeten van het iconische 38 meter hoge standbeeld van Christus de Verlosser op de berg Corcovado indruk op reizigers, schrijvers, politici, musici en de inwoners – de Carioca's – zelf. De stad heeft zich daarbij in de afgelopen twee decennia ook nadrukkelijk gepresenteerd als Braziliaanse sport(eventementen) stad, met de Olympische en Paralympische Spelen van 2016 als voorlopig hoogtepunt.

Maar net als andere metropolen kent ook Rio de Janeiro een schaduwzijde. Rio wordt vanwege de grote sociaaleconomische verschillen ook wel een verdeelde stad genoemd. Het zeer welvarende deel van de stad (door Carioca's met '*asfalto*' geduid) concentreert zich in de zuidelijke zone en Barra da Tijuca. Het centrum, de noordelijke zone en de westelijke zone (de '*morro*') steken hier schril bij af. In deze gebieden zijn de meeste *favela*'s te vinden. Die ruim duizend *favela*'s, waar één op de vijf Carioca's wonen (Barbassa, 2015), zijn sinds het begin van de twintigste eeuw ontstaan toen de eerste kansarmen naar randen van de stad zijn verplaatst.¹ Niet alleen de verschillen tussen arm en rijk baren de stad (en het land) zorgen, ook hardnekkige corruptie in het bedrijfsleven en bij de overheid, geweldsdelicten en milieuvervuiling zorgen voor grote maatschappelijke uitdagingen.

Erkenning op het wereldtoneel

Op 2 oktober 2009 kende het IOC in Kopenhagen de organisatierechten voor de Spelen van 2016 toe aan Rio de Janeiro. Enigszins tegen de verwachtingen in, want het bid van Chicago oogstte eerder al lof van het IOC en zelfs toenmalig president Obama was naar Kopenhagen afgereisd om het bid van de Amerikaanse stad kracht bij te zetten. Er was echter ook een indrukwekkende Braziliaanse delegatie in Kopenhagen aanwezig, waaronder Sérgio Cabral (gouverneur van de staat Rio), Eduardo Paes (burgemeester van Rio), Luiz Inácio Lula da Silva (president) en (oud-)topsporters waaronder Pelé.² Rio de Janeiro had met de Spelen het voorname om zich internationaal op de kaart te zetten als opkomende natie. Daarnaast werden aansprekende legacydoelen benoemd, onder andere op het gebied van welvaart, infrastructuur, veiligheid, milieu (met name: aanleg riolering en schoon zeewater) en huisvesting.

▲ Ana Pualo huurt een huisje in een hoog-risicogebied, nadat haar huis door hevige regenval is weggespoeld.

De toekenning van de Spelen aan Rio de Janeiro markeerde een bijzonder moment in de geschiedenis van de Spelen: Rio was de eerste stad in Zuid-Amerika die de organisatie-rechten voor het mega-evenement toegewezen kreeg (en de tweede stad in Latijns-Amerika die het evenement mocht organiseren, na Mexico-Stad in 1968). Vermoedelijk heeft dit mede bijgedragen aan de keuze van het IOC voor Rio.

Voor de voorstanders van de Spelen in Rio was het verkrijgen van de organisatierechten een belangrijke erkenning van Rio de Janeiro en Brazilië als speler van wereldformaat. Tevens werd het evenement alomt berekend als een ware apotheose van de organisatie van een reeks andere grote sportevenementen in Rio de Janeiro (Nobre, 2016): eerder waren er de Pan American Games en Parapan American Games (2007), de Confederations Cup (2013), de Military games (2014) en wedstrijden van het WK voetbal, waaronder de finale (2014). Het was ook niet de eerste keer dat Rio zich had gekandideerd voor het hosten van de Spelen. Eerder was dat al gebeurd voor de Spelen van 2004 (Athene) en 2012 (Londen).³

In 2009, het jaar dat de Spelen aan Rio werden toegewezen, hadden Rio de Janeiro en Brazilië, net als de andere BRICS-landen, economisch de wind in de zeilen.⁴ Het Zuid-Amerikaanse land hield stand tijdens de recessie in 2008 en 2009. De minderdraagkrachtigen met kinderen kregen in Brazilië extra geld van de nationale overheid (via het programma '*Bolsa Familia*'; letterlijk: 'kinderbijslag') onder voorwaarde dat kinderen naar school gingen en ingeënt zouden worden. Met dit programma oogstte de overheid veel lof onder de bevolking, wat leidde tot een bescheiden groei van de Braziliaanse middenklasse (al bleef de inkomensongelijkheid volgens westerse begrippen groot). Bovendien groeide het bruto binnenlands product, stegen de lonen en nam de koopkracht toe. *Last but not least*: de vondst van olie voor de kust van Rio begon zich enkele jaren eerder uit te betalen.

Ten tijde van de laatste voorbereidingen voor de Spelen was er weinig meer over van deze economische opbloei en nieuwe omvangrijke corruptieschandalen kwamen aan het licht. Enerzijds werden deze ontwikkelingen deels door de organisatie van de Spelen veroorzaakt, anderzijds hadden gebeurtenissen hun weerslag op het evenement, en meestal niet in positieve zin. De directeur van het organisatiecomité vatte het contrast als volgt samen: *"We won the right to hold the games in what was the best time for Brazil in 50 years, and we are delivering it in the most complicated during the past 50 years"* (Financial Times, 2016).

1.2 Beleidsrelevantie en doelstelling publicatie

Dromen van Spelen

Brazilië heeft de sport aangegrepen om zich op het wereldtoneel te presenteren en zich te rangschikken onder de grote en invloedrijke naties op aarde. Het organiseren van de Olympische Spelen in 2016 vormde het voorlopige hoogtepunt in die strategie. Hoewel de Olympische Spelen ook hun mindere tijden hebben gekend⁵ en de kritiek op de Spelen en op het IOC de laatste jaren weer is aangewakkerd,⁶ geldt in het algemeen dat landen wereldwijd energie en hoop hebben geput door zich aan dit mondiale sportevenement te verbinden.

Zoals uit het regeerakkoord VVD-PvdA uit 2012 blijkt, zet het Rijk momenteel niet expliciet in op de organisatie van Olympische en Paralympische Spelen in Nederland. Wel is het sportevenementenbeleid de afgelopen jaren stevig verankerd in zowel het rijkssportbeleid als in het beleid van lokale overheden en van sportorganisaties (o.a. Ministerie van VWS, 2013; Nederlandse Sportraad, 2016). En alhoewel er op dit moment geen (formele) steun van het Rijk is voor de organisatie van de Olympische en Paralympische Spelen in Nederland, is het 'olympisch vuur' bij alle stakeholders nooit helemaal gedoofd. Utrecht organiseerde in 2013 het European Youth Olympic Festival, en in Rotterdam wordt overwogen om een bid te doen voor de Jeugd Olympische Spelen in 2023 (Aquina, 2017).⁷ Dat evenement kan als een eventuele *stepping stone* worden gezien naar de Olympische en Paralympische Spelen. Zo werden de Pan American Games en Parapan American Games in 2007 in Rio de Janeiro ook als een 'aanloopevenement' beschouwd, nadat het bid van Rio voor de Spelen van 2004 strandde en de eer door het IOC aan Athene werd gegund. Recent is een mogelijke kandidatuur van Nederland voor de Spelen weer actueel geworden. Duncan Stutterheim, voormalig dance-eventorganisator en adviseur van de minister in de Sportraad, sprak op persoonlijke titel zijn steun voor het evenement in Nederland uit (Stouwdam, 2017). Tevens leert het D66 Verkiezingsprogramma 2017-2021 dat de partij de Nederlandse kandidatuur voor de Olympische Spelen nieuw leven wil inblazen (D66, 2016). Enkele maanden daarvoor, in juli 2016, gaf minister Schippers aan de Spelen naar Nederland te willen halen (EenVandaag Politiek, 2016). Anno 2017 zijn er nog steeds Nederlandse netwerken actief die hun oorsprong kennen in de hoogtijdagen van het Olympisch Plan 2028, zoals de LinkedIn-groep Olympisch Plan 2028 (ruim 5.100 leden) en de Vonken van 2028 op Twitter (ruim 1.500 volgers).

Doel: reëel beeld van de Spelen

Het blijft in hoge mate ongewis of in Nederland ooit het olympisch vuur weer ontstoken zal worden. Veel zal daarbij afhangen van de economische ontwikkelingen, van hoe de Spelen zich ontwikkelen en op welk draagvlak dit mega-evenement mag rekenen, en van de ambities en plannen van andere steden en landen. Het helpt daarbij niet dat de 'verlies- en winstrekening' van de Spelen met mythen omgeven blijft. In de media buitelen voor- en tegenstanders van de Spelen over elkaar heen met berichten waarin hetzij de voordelen, hetzij de nadelen van het organiseren van Olympische en Paralympische Spelen worden belicht. Zelfs wetenschappers zijn het vaker met elkaar oneens dan eens, over wat het hosten van de Spelen een gastland opbrengt (o.a. Preuss, 2004; Zimbalist, 2015). In dat licht is het interessant om terug te kijken op het bid en de Spelen in Rio, en te bezien hoe de Spelen zijn verlopen en wat er tot nu toe van de legacydoelen is geworden. Deze kennis is van waarde bij het vormen van een visie over mega-evenementen in het algemeen en de Olympische en Paralympische Spelen in het bijzonder. De intentie van dit project is dan ook om een zo helder, objectief en aantrekkelijk mogelijk beeld te schetsen van Rio 2016 en wat dat evenement in Brazilië en Nederland teweeggebracht. Hiermee wordt een vervolg gegeven aan de publicatie *The story of London 2012*, dat met eenzelfde intentie terugkeek op de Olympische en Paralympische Spelen van 2012 (Hover et al., 2013). De onderzoeksvragen voor de onderhavige publicatie luiden als volgt:

- Hoe zijn de fasen van bid, voorbereiding, organisatie en *legacy* verlopen? Bij deze vragen analyseren we het bidproces: Welke bids zijn ingediend, hoe verliep het bid van Rio zich tot dat van andere steden en welk budget was er mee gemoeid? Hoe verliepen de voorbereidingen en welke partijen vervulden daarin een sleutelrol? Welke legacyprojecten werden genoemd en wat is tot nu toe bekend over het verloop en de resultaten daarvan?
- Wat is de maatschappelijke betekenis van Rio 2016 voor Brazilië en voor Rio de Janeiro? Hoeveel steun was er in het eerste stadium voor de Spelen en hoe heeft die steun zich in de loop der tijd ontwikkeld? Hoeveel Brazilianen volgden de Spelen? En wat heeft Rio 2016 voor de inwoners van de stad en het land betekend? Bij het beantwoorden van deze vragen zijn we uitgegaan van een Braziliaans perspectief, vanuit het perspectief van de stad en regio Rio de Janeiro en is ingezoomd op de beleving in Rio's *favela's*.
- Wat is de maatschappelijke betekenis van Rio 2016 voor Nederland geweest? Wat waren de prestaties van TeamNL in Rio en hoe wordt daarop teruggekeken? Hoeveel Nederlanders volgden de Spelen en hoe verhoudt dat aantal zich tot het aantal volgers van eerdere Spelen? Wat zijn de effecten van de Spelen in Nederland? Hoe kijken Nederlanders na de Spelen van Rio aan tegen de Nederlandse olympiërs en paralympiërs, Rio en het IOC? En welke ontwikkeling is daarin te bespeuren?

Hiermee hopen we beleidsmakers, organisatoren, sportsponsors, sportmarketeers, journalisten, docenten en studenten te helpen in hun beeldvorming over de Spelen van 2016 in Rio de Janeiro, en daarmee bij te dragen aan het maatschappelijk debat over de Olympische Spelen. Die doelstelling past binnen de bredere doelstelling van het Mulier Instituut om de

ontwikkelingen in de sport op de voet te volgen, en waarvoor het ten aanzien van de Olympische en Paralympische Spelen ook investeert in het 'Olympic Study Network' van het IOC (<http://www.olympicstudynetwork.nl>).

1.3 Aanpak

Evenals in 2012 hebben we voor deze publicatie geput uit een groot aantal bronnen. Zo is gebruikgemaakt van literatuurstudie, interviews, zijn meerdere landelijke enquêtes gehouden en zijn bestaande databestanden geraadpleegd. Namens het Mulier Instituut heeft Sam Geijer een bezoek gebracht aan Brazilië, vóór en tijdens de Spelen, en is contact onderhouden met een internationaal netwerk van (Braziliaanse) academici en andere professionals. Het onderzoeksbudget voor Rio 2016 was beduidend geringer dan voor London 2012, maar dit is in meer dan ruime mate gecompenseerd door met veel experts samen te werken. We zijn er trots op dat een groot aantal deskundigen, met uiteenlopende expertises, bereid waren om aan deze publicatie mee te werken. De auteurs hebben een stevige staat van dienst rondom dit thema. De meesten hebben ook zelf de Spelen van Rio bezocht of daar een andere bijdrage aan geleverd. Wim Keijzers en Jan Hein Boersma (van Bureau Nieuwe Gracht) verzorgden het hoofdstuk over accommodaties en infrastructuur. Sanne Derks (freelancejournalist en fotograaf) schreef het hoofdstuk over *favela's*. Sociale projecten ondersteund door Nederlandse organisaties vormden het onderwerp van het hoofdstuk van Tim van Dooren en Martijn Berghman (More2Win). Wies Ubags (journalist, woonachtig in Rio de Janeiro) zette het politieke en economische krachtenveld uiteen. Vera Dekkers en Marije Deutekom (Hogeschool van Amsterdam) verwoordden hun ervaring en kennis over de Para-

lympische Spelen. Marijke Taks (Universiteit van Ottawa) schetste met Claudio Rocha de mate waarin de Spelen tot meer gevoelens van geluk leidden. Sam Geijer, zelfstandig onderzoeker, verrichtte veldwerk ten tijde van de Paralympische Spelen en schreef op basis daarvan een hoofdstuk over de beleving van de Spelen in Brazilië. Eva Heijnen en Nienke Stam schreven bijdragen onder begeleiding van beide redacteurs.⁸

1.4 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk gaan we in op de periode die aan de Spelen van 2016 voorafging, waarna wordt geschetst hoe die Spelen verliepen en hoe die in Rio de Janeiro en Brazilië zijn beleefd. Ook de belangrijke sociale legacyprojecten worden belicht: Waar hebben die tot op heden toe geleid? Daarop aansluitend wordt de blik gericht op de Paralympische Spelen (hoofdstuk 3). Vervolgens worden in hoofdstuk 4 de politieke en economische ontwikkelingen belicht en wordt de impact daarvan op de Spelen geduid. Hoofdstuk 5 handelt over Rio 2016 vanuit een Nederlands perspectief: Hoe presteerden Olympic TeamNL en Paralympic TeamNL en in welke mate werd het evenement gevolgd? De accommodaties en infrastructuur die met de Spelen gepaard gingen, staan in hoofdstuk 6 centraal. Hoofdstuk 7 biedt inzicht in de levensomstandigheden in Rio's *favela's* en hoe een olympisch legacyproject daar is verlopen. In hoofdstuk 8 staat de vraag centraal of de Spelen de Braziliaanse bevolking gelukkig hebben gemaakt. In hoofdstuk 9 komen vervolgens sociale legacyprojecten aan bod die door Nederlandse organisaties zijn ontwikkeld. We sluiten de publicatie in hoofdstuk 10 af met een korte samenvatting van onze bevindingen, en stellen ons de vraag: Wat leert Rio 2016 ons over Olympische Spelen?

Eindnoten

1. Al zijn er ook *favela's* in andere delen van de stad, zelfs grenzend aan de wijk Copacabana die populair is onder toeristen.
2. Pelé is een bijnaam, de stervoetballer van weleer heet voluit Edson Arantes do Nascimento.
3. Ook verder terug in de tijd waren er in Rio ambities om de Spelen te organiseren, namelijk in 1936 (Berlijn), 1940 (afgelast vanwege de Tweede Wereldoorlog) en in 1956 (Melbourne) (Horne & Whannel, 2016).
4. BRICS is een acroniem gebaseerd op de eerste letters van de Engelstalige namen van landen met opkomende economieën, te weten Brazilië, Rusland, India, China en Zuid-Afrika (South Africa).
5. Voor het hosten van de Spelen van 1984 was er maar één kandidaat (Los Angeles).
6. Zoals Lenskyj (2010), Zimbalist (2015) en Transparency International (2016).
7. Eerder diende de havenstad een bid in voor dat evenement in 2018. Rotterdam kreeg het evenement niet toegewezen, maar Buenos Aires (Argentinië).
8. Dank gaat uit naar de volgende personen die de auteurs van advies voorzagen: Nelleke Penninx (senior beleidsadviseur bij de afdeling sportbeleid en ontwikkeling van de gemeente Amsterdam en lid van de stuurgroep van The Netherlands Olympic Study Network), Herbert Wolff (hoofd internationale relaties NOC*NSF en lid van de stuurgroep van The Netherlands Olympic Study Network), Helmie Ramakers (programmamaleider topsport & internationaal bij het Ministerie van VWS) en Bake Dijk (docent/onderzoeker Hanze Hogeschool).

Literatuur

- Aquina, L. (2017). *5 vragen aan Adriaan Visser, wethouder sport in Rotterdam*. <http://www.sportknowhow.nl/nieuws-en-achtergronden/5-vragen-aan/item/108521/5-vragen-aan-adriaan-visser--wethouder-sport-in-rotterdam>. Geraadpleegd op 14 april 2017.
- Barbassa, J. (2015). *Dancing with the devil in the city of god. Rio de Janeiro on the Brink*. New York: Touchstone.
- D66 (2016). *D66 Verkiezingsprogramma 2017-2021*. Den Haag: D66.
- EenVandaag Politiek (2016). *Minister Schippers: Olympische Spelen naar Nederland*. http://politiek.eenvandaag.nl/tv-items/68213/minister_schippers_olympische_spelen_naar_nederland. Geraadpleegd op 13 april 2017.
- Financial Times (2016). *Rio 2016: The high price of Olympic glory*. <https://www.ft.com/content/594d2320-5326-11e6-9664-e0bdc13c3bef>. Geraadpleegd op 18 april 2017.
- Horne, J. & Whannel, G. (2016). *Understanding the Olympics*. Abingdon/New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Hover, P., Straatmeijer, J., Romijn, D. & Breedveld, K. (2013). *The story of London 2012. De maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2012*. Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media.
- Lenskyi, H. (2010). Olympic impacts on bid and host cities. In: V. Girginov (ed.). *The Olympics. A critical reader* (pp. 211-220). London: Routledge.
- Ministerie van VWS (2013). *Beleidskader Sportevenementen*. Den Haag: Ministerie van VWS.
- Nederlandse Sportraad (2016). *Uit de startblokken. Werkprogramma 2017 van de Nederlandse Sportraad*. Den Haag: De Nederlandse Sportraad.
- Nobre, A.L. (2016). *A city at play. Rio de Janeiro on the eve of the 2016 Olympic and Paralympic Games*. Rio de Janeiro: Pontical Catholic University of Rio de Janeiro/Instituto Moreira Salles.
- Preuss, H. (2004). *The economics of staging the Olympics. A comparison of the games 1972-2008*. Cheltenham: Edward Elgar publishing.
- Rutte, M. & Samsom, D. (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD-PvdA*. 29 oktober 2012.
- Stouwdam, H. (2017). *Hij wil de Olympische Spelen naar Nederland halen*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/01/30/hij-wil-de-olympische-spelen-naar-nederland-halen-6479688-a1543714>. Geraadpleegd op 14 april 2017.
- Transparency International (2016). *Global Corruption Report: Sport*. Abingdon/New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Zimbalist, A. (2015). *Circus maximus. The economic gamble behind hosting the Olympics and the World Cup*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.

HOOFDSTUK

2

RIO 2016

SAM GEIJER, NIENKE STAM & PAUL HOVER

Het IOC besliste in 2009 over de gaststad van de Spelen van 2016. Rio de Janeiro won en was daarmee de eerste Zuid-Amerikaanse stad die de Olympische en Paralympische Spelen mocht organiseren. In dit hoofdstuk wordt eerst ingegaan op de kenmerken en karakteristieken van Brazilië. Hierna zal worden besproken hoe het bidproces is verlopen en hoe het bid van Rio zich verhoudt tot dat van de andere kandidaat-steden. Vervolgens komt de organisatie van het evenement aan bod, alsmede de investeringen die met de Spelen gepaard gingen. Ook wordt antwoord gegeven op de vraag hoe het evenement in Rio en Brazilië is beleefd. Vier legacyprojecten en hun resultaten worden beschreven. Het hoofdstuk sluit af met een conclusie.

2.1 Brazilië nader belicht

Brazilië telt 206 miljoen inwoners en is met circa 8,4 miljoen vierkante kilometer bijna 250 keer groter dan Nederland (tabel 2.1). 6,5 miljoen Brazilianen (circa 3%) wonen in de gemeente Rio de Janeiro. Het Bruto Nationaal Product (BNP) bedraagt ruim 14.000 euro (tabel 2.1).

Tabel 2.1 Brazilië in vogelvlucht.

Aantal inwoners in 2016	Bijna 206 miljoen
Landoppervlakte in 2016	8.358.140 km ² (Nederland: 41.543 km ²)
Inwoners deelstaat Rio de Janeiro in 2016	16,6 miljoen
Inwoners gemeente Rio de Janeiro in 2016	6,5 miljoen
Percentage van de bevolking woonachtig in steden in 2015	86 procent
BNP per hoofd van de bevolking in 2016	14.070 euro (Nederland: 47.040 euro)
Werkloosheidspercentage in 2016	11,5 procent
GINI index in 2012 ^a	51,9 (Nederland: 32,6)
Positie ranglijst meest ongelijke landen ter wereld in 2012	16 (Nederland: 140)

Bronnen:

Central Intelligence Agency (2017), Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (2016), bewerking Mulier Instituut.

^a. Maat voor inkomensongelijkheid (0 = volkomen gelijkheid en 100 = volkomen ongelijkheid).

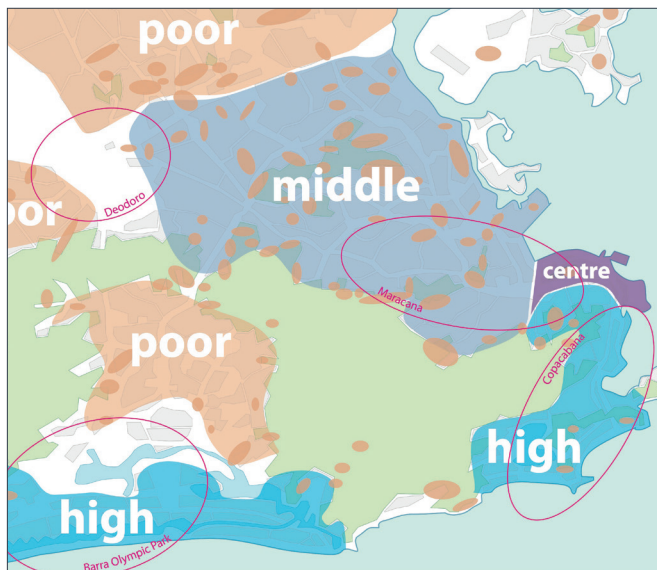

Politieke en economische onrust

In Brazilië was in de jaren voorafgaand aan de Spelen politieke en economische onrust (zie ook hoofdstuk 4). Sinds 2013 hebben in Brazilië grootschalige protesten plaatsgevonden. Deze werden aangewakkerd door stijgende prijzen in het openbaar vervoer, maar daarnaast gingen betogers zich ook afzetten tegen de enorme uitgaven aan meerdere grote sportevenementen. Deze uitgaven waren volgens hen niet te legitimeren gezien de gebreken in het onderwijs, de gezondheidszorg en de openbare orde en veiligheid. Corruptie vormt tevens een groot probleem in het land en is in de hoogste politieke kringen en private sector verweven. Brazilië stond in 2016 op de 79ste plaats (van de 176) op de corruptie perceptie index (Transparency International, 2017). Deze plek is mede te wijten aan het corruptieschandaal 'Lava Jato' (letterlijk: autowasserij), waar hooggeplaatste politici en vermogende ondernemers bij betrokken zijn. Het land wordt eveneens geteisterd door een economische crisis, met als gevolg de verdubbeling van het aantal werklozen sinds 2014 (Gordon, 2016).

De deelstaat Rio de Janeiro verkeerde in 2016, drie maanden na de Olympische Spelen, in financieel zwaar weer. De staat had namelijk een schuld van 28,7 miljard euro (USA Today, 2016). Arbeiders in de publieke sector stakten regelmatig omdat ze vonden dat ze te weinig loon kregen en/of omdat de lonen te laat werden uitbetaald. Met betrekking tot veiligheid in de deelstaat is in de periode voorafgaand en tijdens de Spelen een negatieve trend waargenomen. Zo steeg van januari tot en met oktober 2016 het aantal moorden en straatovervallen ten opzichte van diezelfde periode in het voorgaande jaar (Belen, 2016). In 2015 zijn in de eerste tien maanden 4.190 mensen vermoord, in 2016 lag dit aantal op 5.070. Wat betreft roofovervallen lag het aangegeven aantal in 2015 op 70.580 versus 104.300 in 2016 (Belen, 2016).

De inkomensongelijkheid (zie tabel 2.1 en figuur 2.1) en de daarmee gepaarde contrasten zijn ook terug te zien in de gemeente Rio de Janeiro. Zo zijn er achterstandswijken (beter bekend als *favela's*) waar drugsbendes opereren en waar leden openlijk met wapens op straat lopen. Het komt voor dat deze buurten pal naast de duurere wijken van de stad liggen, waardoor geweld en misdaad niet alleen beperkt blijven tot deze *favela's*. Ondanks de grote verschillen is Rio de Janeiro prachtig gelegen met veel kilometers strand, enorme bergpieken die uit het niets oprijzen, tropisch regenwoud en met doorgaans plezierige inwoners: de Carioca's. Het land Brazilië en de stad Rio de Janeiro kennen zodoende twee gezichten, zoals bij het wereldberoemde carnaval, het feest waar iedereen bij elkaar komt en de problemen voor even vergeten kunnen worden.

Figuur 2.1
Sociaal-economische
segregatie in Rio de Janeiro en
olympische en paralympische
locaties.

2.2 Bid

Chicago, Praag, Tokio, Bakoe, Doha, Rio de Janeiro en Madrid waren de steden die een bid deden voor de Spelen van 2016 (dit waren de zogenaamde '*applicant cities*'). Het bid van Rio de Janeiro voor de Spelen van 2016 was niet hun eerste olympische bid. Ook voor de Spelen van 1936, 1950, 2004 en 2012 heeft Rio de Janeiro een bid ingediend (Horne & Whannel, 2016). Op 4 juni 2008 werd bekend dat het IOC Praag, Bakoe en Doha liet afvallen. Chicago, Tokio, Rio de Janeiro en Madrid werden aangewezen als kandidaat-steden ('*candidate cities*'). De vier kandidaat-steden hebben een '*Candidature File*' opgesteld, waarin ze hun bid verder konden toelichten en ook bracht het IOC een vierdaags bezoek aan alle kandidaat-steden (IOC, 2010). Uiteindelijk werd op 2 oktober 2009 Rio de Janeiro door het IOC als gaststad van de Olympische en Paralympische Spelen van 2016 gekozen (IOC, z.d.). Welke stappen gingen hieraan vooraf en welke sterkte en zwakke punten waren aan de vier bids verbonden?

Sterke en zwakke punten

Het bid van Chicago scoorde goed op het gebied van infrastructuur omdat het de wedstrijdterreinen vlak bij het Olympisch Dorp zou plaatsen (IOC, 2009). De financiering is in het bid van Chicago opvallend. Chicago had als doel om nauwelijks kosten door de overheid (betaald door de belastingbetaler) te laten maken. Slechts 2 procent van de inkomsten voor het OCOG-budget zou vanuit de nationale overheid komen (Chicago 2016, 2009). Richard Daley, destijds de burgemeester van Chicago, heeft dit doel vanaf het begin van het bid uitgesproken (Baade & Sanderson, z.d.). De private sector zou, samen met inkomsten die volgen uit zaken zoals ticketverkoop, moeten zorgen voor de financiering van de Spelen in Chicago. Wel zou de overheid (*at ordinary rates*) bijdragen aan overheidsgerelateerde diensten, zoals veiligheid, transport, noodhulp en gezondheidszorg (IOC, 2009; IOC, 2008). Een kritiek punt voor het bid van de Amerikaanse stad was echter dat het Amerikaanse Olympisch Comité op het moment van de stemming in 2009 in een politieke strijd met het IOC was verwickeld (Macur, 2009).

Rio de Janeiro had veel profijt van het feit dat er nog nooit eerder in Zuid-Amerika Olympische Spelen waren georganiseerd (Rio 2016, z.d. a). Door in het bid te richten op het mondiale karakter van de Spelen, wist Rio de Janeiro zichzelf te profileren. Een andere sterkte van het bid van Rio de Janeiro was dat de stad voor de Spelen van 2016 andere grote evenementen organiseerde (zie hoofdstuk 1). Doordat deze evenementen ook de nodige sportlocaties vereisten, hoefde Rio de Janeiro van alle kandidaat-steden de minste olympische locaties bij te bouwen en kon de stad zich meer richten op bijvoorbeeld de infrastructuur (The Rio Times, 2011). Vergeleken met de overige bids, scoorde Rio de Janeiro zwak op het gebied van infrastructuur. Dit kwam doordat de stad in vier wedstrijdterreinen was opgedeeld waartussen een relatief lange reistijd zat (IOC, 2009). Ook de veiligheid was een heikel punt, voornamelijk door de criminaliteit in bepaalde wijken van de stad (IOC, 2009). Mede door enkele andere grote sportevenementen die Rio de Janeiro organiseerde, zijn er al wel enkele jaren speciale programma's en beleid opgesteld, die via sportactiviteiten achtergestelde wijken integreren en zo voor een afname van criminaliteit proberen te zorgen.

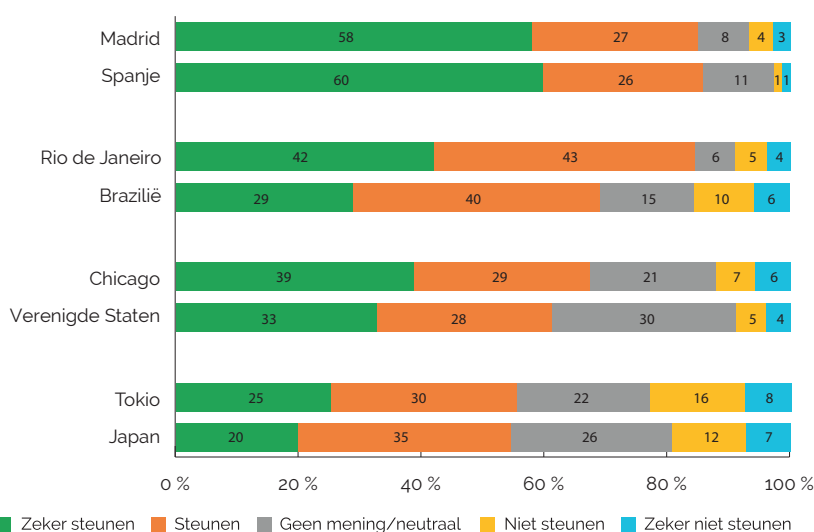
Een van de sterke punten in het bid van Madrid was een beleid dat zich richtte op milieuvriendelijk verkeer en extra aandacht voor zowel fietsers als voetgangers in het verkeer (IOC, 2008). Ook de vele ervaringen van zowel Madrid als Spanje in het organiseren van grote internationale sportevenementen was een punt waarop Madrid hoog scoorde (IOC, 2008). De geografische ligging was een van de zwaktes van het bid van Madrid. Na de Spelen van 2012 in Londen zou de keuze voor Madrid wederom een Europese zijn (tevens waren in 2014 de Winterspelen in Sotsji, Eurazië). Ook op het gebied van veiligheid was de terreurdreiging waar Spanje als land mee te maken had een belangrijke overweging (IOC, 2008).

Tokio deed het – net als Chicago – goed op het gebied van infrastructuur dankzij het ver ontwikkelde spoor- en snelwegennetwerk in de stad (IOC, 2008). De grootste zwakte van het bid van Tokio was het relatief lage draagvlak onder de bevolking van Tokio en Japan (zie ook figuur 2.2).

Draagvlak

Ook de steun vanuit de betreffende bevolking speelt in het selectieproces een belangrijke rol. Door het IOC wordt een percentage van 70 procent landelijke steun als ondergrens aangehouden (Hover et al., 2013). In elke kandidaatstad is in februari 2009 onderzoek gedaan naar het lokale en nationale draagvlak voor de Spelen.¹ In figuur 2.2 is te zien van hoeveel steun sprake was onder de inwoners van ofwel een van de kandidaat-steden, ofwel het land waarin de kandidaatstad ligt. Hieruit valt af te lezen dat alleen Spanje volledig voldeed aan de ondergrens van 70 procent landelijke steun. In Brazilië reikte de steun tot bijna die ondergrens (69%).

Figuur 2.2 Draagvlakpeiling in februari 2009 onder de bevolking op basis van de vraag 'In welke mate bent u voor- of tegenstander van de organisatie van de Olympische Zomerspelen in <stad>?', in % van bevolking van stad en land.

Bron: IOC (2009).

Stemming

Behalve een uitvoerige beschrijving van het bid en het bezoek van het IOC, moesten de kandidaat-steden op de dag van stemming in 2009 een presentatie houden. Hierop volgde een stemming door IOC-leden. Zoals gebruikelijk mochten alleen IOC-leden die niet afkomstig waren uit een van de landen van de kandidaat-steden stemmen. Omdat er, zowel na de eerste keer als de tweede keer stemmen, geen stad was die de absolute meerderheid van alle stemmen kreeg, zijn drie stemrondes nodig geweest (de resultaten van de stemrondes zoals weergegeven in tabel 2.2 zijn pas na alle stemrondes bekendgemaakt).

Chicago leek voor het moment van het stemmen favoriet. Dit werd onder andere veroorzaakt doordat president Obama samen met zijn vrouw Michelle naar Kopenhagen was gekomen

om het bid te presenteren en extra kracht bij te zetten. Doordat Obama in zijn verhaal wees op de brug die de Olympische Spelen tussen Amerika en de rest van de wereld zouden kunnen slaan, hoopte de Amerikaanse president IOC-leden voor zich te winnen. Echter, Chicago was de eerste stad die afviel en de teleurstelling onder de Amerikanen was dan ook groot. Tokio viel af in de tweede stemronde, waarin al langzaam duidelijk werd dat Rio de Janeiro onder veel leden de voorkeur had. Het leek er achteraf op dat leden die in eerste instantie op Chicago hadden gestemd, hun stem in de tweede ronde op Rio de Janeiro hadden ingezet. Waar Rio de Janeiro in de eerste ronde 'slechts' 26 stemmen kreeg, – en daarmee nog twee stemmen achterliep op Madrid – had Rio de Janeiro in de tweede ronde 46 stemmen, terwijl het aantal stemmen voor Madrid en Tokio nagenoeg gelijk bleef (zie tabel 2.2).

Tabel 2.2 IOC-stemming op 2 oktober 2009, in aantal stemmen.

	Ronde 1	Ronde 2	Ronde 3
Rio de Janeiro	26	46	66
Madrid	28	29	32
Tokio	22	20	-
Chicago	18	-	-

Bron: IOC (2010).

De laatste stemronde ging tussen Madrid en Rio de Janeiro. Deze werd met 66 tegen 32 stemmen door Rio de Janeiro gewonnen (IOC, 2010). Nadat bekend werd dat Rio de Janeiro de Spelen van 2016 op zich zou nemen, zei IOC-voorzitter Jacques Rogge het volgende over het winnende bid: *"Rio de Janeiro presented the IOC with a very strong technical bid, built upon a vision of the Games being a celebration of the athletes and sport, as well as providing the opportunity for the city, region and country to deliver their broader long-term aspirations for the future. This call to "Live your Passion" (de slogan van Rio de Janeiro voor de Spelen van 2016, die verwijst naar de gepassioneerde manier waarop Brazilianen activiteiten aanpakken) clearly struck a chord with my fellow members, and we now look forward to seeing Rio de Janeiro staging the first Olympic Games on the continent of South America. Well done, Rio!"* (IOC, 2010). Ook de toenmalig Braziliaanse president Lula was content met het binnenhalen van de Spelen. Hij benadrukte dat de Spelen niet alleen maar een feest zijn voor Europa, Azië en Noord-Amerika en dat de wereld nu tevens kon kennismaken met de mensen uit Zuid-Amerika (De Standaard, 2009).

2.3 De Spelen

Om een goed beeld te schetsen van de Spelen in Rio de Janeiro, zal in deze paragraaf worden ingegaan op sleutelorganisaties en de kosten die met de organisatie van Rio 2016 gepaard gingen. Er zal daarnaast een vergelijking worden gemaakt tussen de Spelen van Londen in 2012 en de evenementen in Rio de Janeiro. Hierna zal een uitweiding volgen over de prestaties van het Braziliaanse team bij de Olympische en Paralympische Spelen tijdens Rio 2016.

Sleutelorganisaties

Organisatiecomite Rio 2016

Deze Braziliaanse non-profitorganisatie – het OCOG (*Organising Committee for the Olympic Games*) – werd opgezet om de planning en organisatie van de Olympische en Paralympische Spelen te garanderen. Deze organisatie coördineerde personen die betrokken waren bij de Spelen, zoals vrijwilligers, leveranciers en medewerkers.

De Federale overheid, het Project Management Office van de deelstaat Rio de Janeiro (*Escritório de Gerenciamento de Projetos da Casa Civil*) en het Gemeentelijke Olympische Concern (*Empresa Olímpica Municipal* of in het Engels *Municipal Olympic Company*)

Op verschillende niveaus zijn overheidsinstanties verantwoordelijk geweest voor aanpassingen in de infrastructuur en voor publieke diensten zoals veiligheid.

De Publieke Olympische Autoriteit (*Autoridade Pública Olímpica*)

Dit publieke initiatief werd opgezet om de infrastructurele werkzaamheden op federaal, deelstaat en gemeentelijk niveau te coördineren en te integreren. Barr et al. (2016) geven aan dat dit voor Braziliaanse standaarden een unieke organisatie was, juist vanwege het bij elkaar brengen van deze drie overheidslagen. Deze autoriteit vormde deels een voortvloeisel uit anti-corruptiewetten die speciaal voor de Olympische Spelen waren opgezet. Dit initiatief diende transparantie te bieden aan het publiek met betrekking tot de grote uitgaven die met de evenementen gepaard gingen (Barr et al., 2016).

De kosten van de Spelen

Verschillende bronnen spreken over de kosten van de Olympische en Paralympische Spelen. De bedragen verschillen vanwege verschillende definities (wat wordt wel en niet meegeteld?) en verschillende peilmomenten (geldbedragen verschillen door de tijd; zie ook hoofdstuk 6). In het *Candidature File* (Federale overheid van Brazilië, overheid van de staat en de stad Rio de Janeiro en het Braziliaans Olympisch Comité 2009, p. 124) werden de operationele kosten (die voor rekening komen van het lokale organisatiecomité) zoals de bouw van de sportlocaties, het Olympisch Dorp, lonen van werknemers, het ontwikkelen van de informatiesystemen, telecommunicatie, administratie en de organisatie van de openings- en sluitingsceremonie geraamd op 3,02 miljard euro. De kosten die hier buiten vielen, zoals voor de aanleg van vliegvelden, havens, (spoor)wegen en het Olympisch Park, het waarborgen van de veiligheid, gezondheid en duurzaamheid tijdens het evenement, werden geraamd op

12,48 miljard euro (Federale overheid van Brazilië, overheid van de staat en de stad Rio de Janeiro en het Braziliaans Olympisch Comité, 2009, p. 126).

Instituto Ethos (2015) publiceerde een overzicht van de kosten van de Spelen in 2015, aan de hand van drie soorten kostenposten (zie tabel 2.3). Volgens Instituto Ethos (2015) bedragen de kosten in totaal 11,38 miljard euro (circa 13,7 miljard dollar o.b.v. de wisselkoers van 1 januari 2015), waarvan 57 procent voor rekening van private partijen komt. De rest was de verantwoordelijkheid van de overheden van het land, van de deelstaat en van de gemeente Rio de Janeiro. Deze verhouding was aanzienlijk anders dan het private aandeel dat tijdens het FIFA Wereldkampioenschap voetbal 2014 werd gefinancierd. Het voetbalevenement kon namelijk slechts bouwen op 17 procent financiering vanuit de private sector.

Tabel 2.3 Publieke en private uitgaven aan de Olympische en Paralympische Spelen van Rio de Janeiro 2016, in euro's x 1 miljard.

	Publieke financiering	Private financiering	Totaal
Stedelijke mobiliteit, openbaar vervoer, veiligheid en afvalverwerking	4,17	3,15	7,32
Organisatie evenement (o.a. (ver)bouw stadions en sportmaterialen)	0,72	1,26	1,98
Organisatiecomité Rio 2016 (o.a. personeel, marketing, catering)	0	2,08	2,08
Totaal	4,89	6,49	11,38

Bron: Instituto Ethos (2015).

Ook Flyvbjerg et al. (2016) deden onderzoek naar de kosten die met Rio 2016 gepaard gingen en zij kwamen uit op een totaalbedrag van 4,26 miljard euro. Dit getal is opgebouwd uit operationele kosten en wat zij 'directe kosten' noemen, kosten die niet voor rekening van het organisatiecomité komen, zoals: te bouwen sportlocaties, het Olympisch Dorp en het mediacentrum.² Dit totaal is aanzienlijk lager dan de schatting van Instituto Ethos (2015), omdat Flyvbjerg et al. (2016, p. 20) de investeringen in de infrastructuur van (spoor)wegen, het vliegveld en hotels buiten beschouwing laten (zie ook hoofdstuk 6).

De twee posten die Flyvbjerg et al. (2016) wel in hun berekening meenemen, hebben veel overeenkomsten met de operationele kosten die zijn genoemd in het *Candidature File* (Federale overheid van Brazilië, overheid van de staat en de stad Rio de Janeiro en het Braziliaans Olympisch Comité, 2009). Of ze helemaal gelijk getrokken kunnen worden, is moeilijk te zeggen omdat de investeringen hiervoor verder gespecificeerd dienen te worden. Echter, de bevinding van Flyvbjerg et al. (2016) dat de kostenoverschrijding van Rio 2016 op 51 procent lag, is een indicatie dat de initiële raming in het *Candidature File* een onderschatting van de kosten was. Flyvbjerg et al. (2016) concluderen dat dit een relatief goed resultaat was aangezien de gemiddelde overschrijding van eerdere Zomerspelen op 176 procent ligt.

De Spelen in het kort

Aan de Olympische en Paralympische Spelen 2016 namen respectievelijk 11.303 en 4.316 atleten deel, in beide gevallen een groei ten opzichte van de Zomerspelen in Londen vier jaar eerder (tabel 2.4).

Tabel 2.4 Kenmerken van de Spelen van Londen in 2012 en van Rio de Janeiro in 2016.

Evenement	Olympische Spelen Londen 2012	Olympische Spelen Rio 2016	Paralympische Spelen Londen 2012	Paralympische Spelen Rio 2016
Data	27 juli-12 augustus	5-21 augustus	29 augustus-9 september	7-18 september
Sporten	26	28	20	22
Disciplines	39	42	21	23
Locaties	34	33	20	22
Tickets verkocht (in miljoenen)	8,8	6	2,2	2,15
Deelnemende atleten	10.490	11.303	4.200	4.316
Medailleceremonies	302	306	503	528
Nieuwe olympische/paralympische records	117	91	314	592
Nieuwe wereld-records	16	27	251	208
Competitiedagen	19	19	11	11
Nationale Olympische Comités	204	205	174	159
Overige teams	N.v.t.	Olympisch vluchtelingenteam en het team met onafhankelijke olympische atleten	N.v.t.	Het team met onafhankelijke paralympische atleten
Media en verslaggevers	21.000	27.000	6.500	>10.000

Bronnen: BBC (2016b), Cidade Olimpica (2016a), Gama.tv (2016), Gemeente Rio de Janeiro (z.d), Globo.com (z.d), GoSquared.com (z.d.), IOC (2016a), IPC (z.d. a, b; 2016a), LOCOG (2012), Quadro de Medalhas (z.d.) en rt.com (2016).

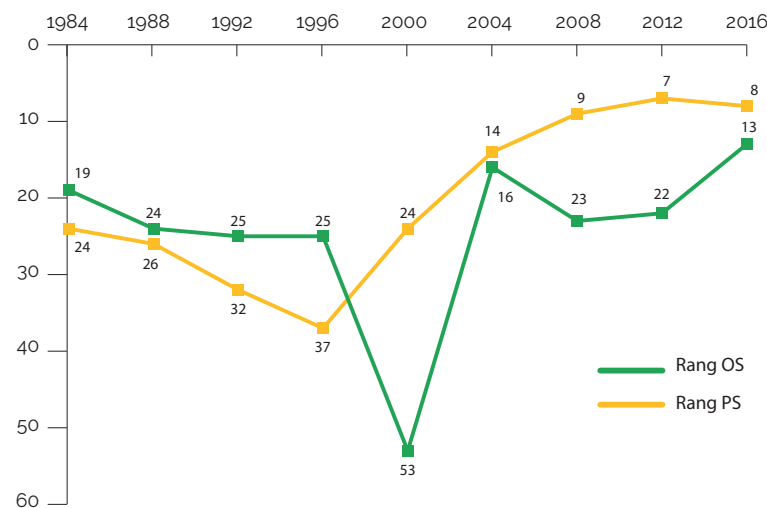
Medailles

Met negentien medailles, waaronder zeven gouden, reikte Brazilië tijdens de Olympische Spelen tot de dertiende plaats in het medailleklassement, de hoogste positie in de afgelopen drie decennia (figuur 2.3, tabel 2.5). Met name het winnen van het eerste olympische voetbalgoud door het nationale voetbalteam in een sensationele wedstrijd bracht Braziliaanse voetbalfans in extase.

De eerste gouden medaille die Brazilië op de Olympische Spelen van 2016 behaalde, kwam van judoka Rafaela Silva in de klasse tot 57 kilogram (Rio 2016, 2016). Ze versloeg in deze wedstrijd de Mongolische Sumiya Dorsjuren, die zowel favoriet als wereldkampioene was. Dit was direct een bijzondere medaille, aangezien Rafaela is opgegroeid in een favela, slechts een paar kilometer verwijderd van het Olympisch Park. Ook in de aanloop naar en tijdens de Spelen was de veiligheidssituatie in de *favela's* een heikel punt; het feit dat juist een sporter uit deze wijk de eerste Braziliaanse medaille binnenhaalde was daarom extra bijzonder. Daarnaast werd Rafaela tijdens de Spelen vier jaar eerder nog gediskwalificeerd omdat ze een actie maakte die kort daarvoor op de lijst van verboden handelingen was gezet (Bloemhof, 2016). Destijds leidde dit tot racistische opmerkingen van andere Brazilianen in haar richting, waardoor Rafaela bijna besloot met judo te stoppen.

De Braziliaanse paralympische zwemmer Daniel Dias is de populairste paralympiër van Brazilië (IPC, 2016b). Niet alleen op de Paralympische Spelen van 2016, waar hij negen medailles won, presteerde hij goed (Dias, z.d.). Ook in 2008 en 2012 sleepte hij meerdere medailles in de wacht, wat hem met een totaal aan 24 paralympische medailles tot best presterende Braziliaanse paralympiër maakt (Dias, z.d.). In Brazilië is het niet vanzelfsprekend dat mensen met een beperking volwaardig mee kunnen doen in de maatschappij. Dias begon pas op zijn zestiende met zwemmen, nadat hij een Braziliaanse paralympiër (Clodaoldo Silva) zag zwemmen op de Paralympische Spelen van 2004 in Athene. Tot die tijd had Dias geen idee dat mensen met een beperking überhaupt aan sport konden doen. Juiste deze zwemmer, zijn inspiratiebron, was op de Spelen in zijn thuisland Brazilië zijn opponent. Daniel Dias won van Clodaoldo Silva, en behaalde zo een gouden medaille (zijn vijfde op de Spelen van 2016).

Figuur 2.3 Rang medailleklassement Brazilië tijdens Olympische en Paralympische Spelen 1984–2016, in posities.

Bron: www.olympic.org.

"Ik ben samen met mijn kinderen naar een goalballwedstrijd geweest [goalball is een balsport voor mensen met een visuele handicap]. Ondanks dat wij de sport en de regels niet kenden, vond ik het wel belangrijk om hen een levensles mee te geven en om te laten zien dat mensen met een beperking meer kunnen dan velen denken."

Taxichauffeur in Rio de Janeiro (informeel gesprek in 2016)

Tabel 2.5 Medailles Brazilië tijdens Olympische en Paralympische Spelen 2016 en rang in medailleklassement, in absolute aantallen.

	Goud	Zilver	Brons	Totaal	Rang
Olympische Spelen	7	6	6	19	13
Paralympische Spelen	14	29	29	72	8

Bron: iGa (z.d.), iGb (z.d.).

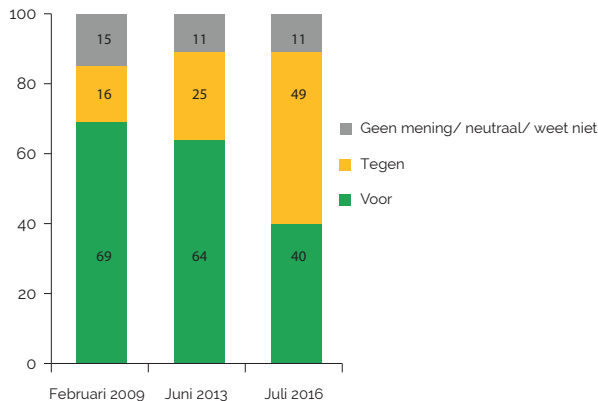
2.4 Beleving in Rio de Janeiro en Brazilië

Publieke steun

In 2009, voorafgaand aan de IOC-stemming over toewijzing van de Spelen, steunde 69 procent van de Brazilianen de Olympische Spelen in hun land (IOC, 2009). Na de toekenning van het evenement is in Brazilië tweemaal een soortgelijk onderzoek gedaan, eenmaal in 2013 en eenmaal in 2016. De uitkomsten staan in figuur 2.4 en tonen duidelijk aan dat de publieke opinie tijdens de laatste meting aanzienlijk was verslechterd. De positiviteit in 2009

kon te maken hebben met de euforie van het meedingen in een olympisch bidproces en de economische vooruitgang die het land toen doormaakte. De negatievere gevoelens die in 2013, en voornamelijk in 2016, zijn gemeten, kunnen een gevolg zijn van de economische en politieke crisis in de jaren daarna. Ditzelfde onderzoek toonde tevens aan dat in 2016 51 procent van de Brazilianen geen interesse had in de evenementen en maar 16 procent veel interesse had. Daarnaast geloofde in 2016 63 procent van de bevolking dat het spektakel meer nadelen dan voordelen opleverde. 29 procent geloofde dat het evenement meer voordelen dan nadelen opleverde (Datafolha Instituto de Pesquisas, 2016).

Figuur 2.4 Draagvlak voor organiseren van de Olympische Spelen in Rio de Janeiro in 2016, 2009-2016, Braziliaanse bevolking, in procenten.³

Bron: Datafolha Instituto de Pesquisas (2016), IOC (2009).

Organisatie zonder grote incidenten

In het *Candidature File* werd geschreven dat de Spelen een exceptioneel feest, in het teken van sport, op een unieke plek zouden worden. Dit laatste is moeilijk te ontkennen, aangezien de stad dankzij de prachtige natuur en ligging bijna geen gelijke kent. Op het moment dat duidelijk werd dat Rio de Janeiro het bid had gewonnen, werd op het Copacabanastrand meteen feestgevierd. Er waren op deze plek 50.000 Brazilianen samengekomen om de uitslag op een groot scherm te volgen (Gardner, 2009). De term '*festivalisation*' van Häußermann en Siebel (1993) past hier goed. Zij beschrijven dat grote sportevenementen worden aangetrokken om een impuls te geven aan de stedelijke ontwikkeling en om het imago van de stad en het land internationaal te verbeteren. Voorafgaande aan de evenementen heerste er onder Brazilianen enig pessimisme. Brazilianen waren onzeker of de te bouwen (sport)infrastructuur wel op tijd af zou zijn, of er geen grootschalige demonstraties zouden plaatsvinden, of het openbaar vervoer de drukte aan zou kunnen en of toeristen gevrijwaard konden blijven van ernstige geweldsdelicten. De organisatie van Rio 2016 heeft daarin echter positief verrast en het is enkel bij een aantal incidenten gebleven. Zo is in een bus met journalisten een raam gebroken door een '*bala perdida*' (letterlijk: verloren kogel), werd

een aantal appartementen voor sporters niet op tijd opgeleverd en stortte een zeilplatform enkele dagen voor de start in. Ander nieuws dat de media haalde was de groene uitslag in het zwembad en de ogenschijnlijke lege stadions, ondanks het feit dat veel tickets waren verkocht. Op deze punten na kan gesteld kan worden dat de organisatie van de Spelen goed in elkaar zat. Naast de praktische uitvoering van de competities werden de Olympische Spelen qua geleverde sportprestaties door Davies (2016) 'uitzonderlijk succesvol' genoemd.

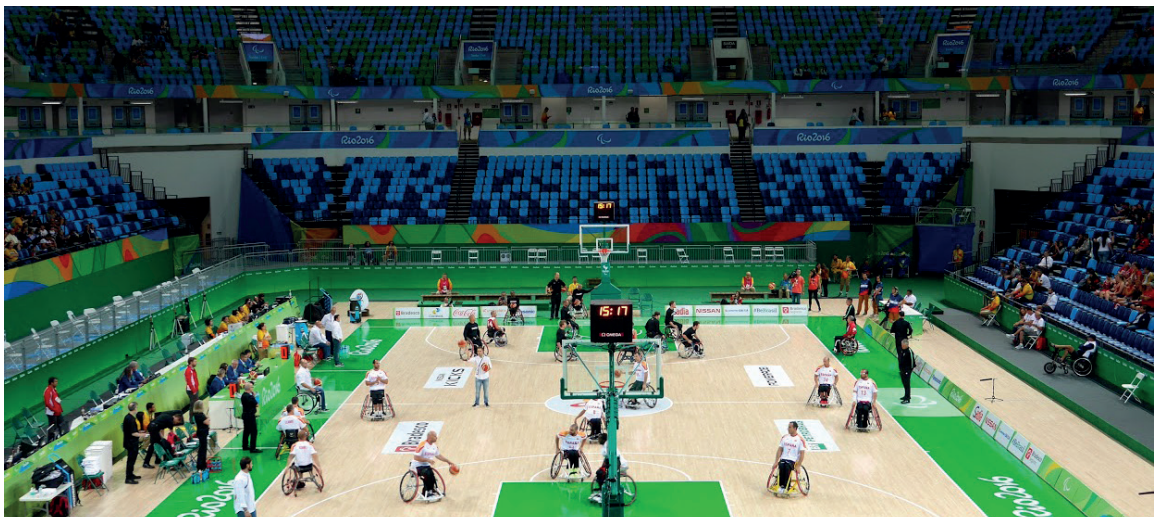
"Brazilianen spreken positief over het evenement, omdat men een chaos verwachtte, die uiteindelijk uitbleef. Het was niet het beste mega-evenement, maar een evenement met problemen die er ook elders waren."

Professor Nelson Todt, coördinator van de Olympische Studies Onderzoeksgroep op de Pontificia Universidade Católica van Rio Grande do Sul in Porto Alegre (stad in het zuiden van Brazilië), quote uit telefonisch interview in 2016.

Aandacht voor de evenementen in Brazilië

Tijdens het FIFA Wereldkampioenschap voetbal van 2014 genoten veel Brazilianen van vrije en halve (werk)dagen die de overheid instelde op speeldagen van het nationale voetbalteam. Ondanks dat de regeling per stad kon verschillen, konden zodoende veel Brazilianen het evenement (op televisie) volgen. Tijdens de Olympische Spelen en Paralympische Spelen was deze regeling niet van kracht, waardoor het aantal Brazilianen dat de wedstrijden live of op televisie wilde volgen, kleiner van omvang was. Een andere invloed op de kijkcijfers was het feit dat de Olympische Spelen meer media-aandacht kregen dan de Paralympische Spelen. Zo werden olympische wedstrijden op een groot aantal publieke kanalen en

▼ Met nog 15 minuten voor de wedstrijd, liep dit stadion niet meer vol.

(betaalde) kabelkanalen getoond. Paralympische wedstrijden werden echter alleen uitgezonden op kabeltelevisie met betaalmuur en niet alle sporten werden getoond. Een derde bepalende factor voor de nationale aandacht was dat de wedstrijden, op het voetbal na, alleen in Rio de Janeiro plaatsvonden. Hierdoor leefde het minder in andere regio's van het land. Het dagelijks leven dat ondoorbroken doorliep, gecombineerd met een beperkte media-aandacht voor de Paralympische Spelen en met een beperkt geografisch bereik van de evenementen, leidde volgens professor Todt tot minder betrokkenheid van de bevolking in het zuiden van het land (zie kader).

"We hadden een groot scherm op onze faculteit opgesteld om olympische en paralympische wedstrijden te tonen, men klaagde echter dat het lastig was om de wedstrijden te volgen omdat dit niet makkelijk was in te passen in het dagelijkse levensritme dat gewoon doorging. (...) Een groot deel van de Brazilianen kijkt via de publieke televisiekanalen en niet via de kabelkanalen (waarvoor betaald wordt en waarop de Paralympische Spelen werden uitgezonden). (...) Het waren met name de inwoners van Rio de Janeiro die hebben kunnen genieten van de voordelen van de Spelen."

Professor Nelson Todt, coördinator van de Olympische Studies Onderzoeksgroep op de Pontificia Universidade Católica van Rio Grande do Sul in Porto Alegre (stad in het zuiden van Brazilië), quote uit telefonisch interview in 2016.

Ter illustratie worden cijfers gegeven. De eerste wedstrijd van het Braziliaanse elftal tijdens het Wereldkampioenschap voetbal van 2014 werd bijvoorbeeld door 42,9 miljoen Brazilianen bekeken (Estadiovip, 2014). Dit is twee derde van het aantal Brazilianen dat gedurende negentien competitiedagen naar de Olympische Spelen keek. Zo keken in totaal 63,4 miljoen mensen in de vijftien belangrijkste metropolitane gebieden ten minste een minuut naar een olympische sportuitzending (Kantar IBOPE Media, 2016). De nationale aandacht voor het paralympische evenement op televisie was ongeveer een derde van die voor de Olympische Spelen. In totaal keken 23,4 miljoen Brazilianen ten minste een minuut naar de paralympische competitie (GfK, 2016).

Naast deze nationale aandacht is het belangrijk om ook van de lokale aandacht in Rio de Janeiro een beeld te vormen. Op de drukste olympische speeldag bezochten 157.000 mensen het Olympisch Park in Barra da Tijuca. Tijdens de Paralympische Spelen lag dit dagrecord zelfs nog hoger met 172.000 bezoekers (Cidade Olimpica, 2016a; b). Daarnaast waren tijdens de Olympische Spelen drie openbare ruimtes in de stad waar op grote schermen wedstrijden konden worden gekeken (oftewel olympische boulevards). Deze boulevards trokken in totaal vier miljoen bezoekers. Tijdens de Paralympische Spelen waren er twee boulevards die in totaal 950.000 bezoekers trokken (Cidade Olimpica, 2016a; b).

Wereldwijde media-aandacht

De voorgaande paragraaf toonde de interesse in de Spelen onder de Braziliaanse bevolking, echter op wereldschaal hebben de evenementen ook aanzienlijke media-aandacht gekregen en grote aantallen mensen bereikt. Rio 2016 werd uitgezonden op 584 kanalen wereldwijd, terwijl dit er tijdens Londen 2012 506 waren. Dit zorgde in het geval van Rio de Janeiro voor meer zendtijd. Meer dan 356.900 uur zijn de Olympische en Paralympische Spelen van Rio de Janeiro uitgezonden, tegenover 181.500 uur zendtijd van Londen 2012 (IOC 2012; 2016b). Deze uren omvatten uitzendingen op televisie, digitaal zoals via de laptop of tablet en via sociale media. Met betrekking tot kijkersaantallen konden de competities van Rio 2016 die van Londen echter niet overklassen. Wereldwijd hebben 3,2 miljard mensen ten minste een minuut naar de Olympische Spelen van 2016 gekeken, dit is volgens het IOC 0,4 miljard minder dan in 2012 (2012; 2016b).

▲ Door de favela-bewoners werden de Spelen met name via de televisie gevolgd.

2.5 Sportieve en sociale legacy van Rio 2016

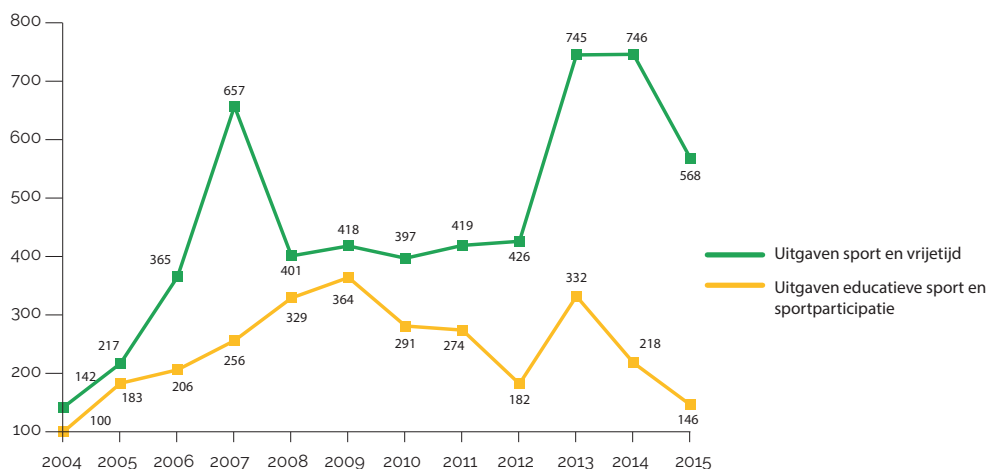
In het bidproces worden kandidaat-steden door het IOC beoordeeld. Naast de mening van het IOC heeft de bevolking van een stad of land ook een opinie over de organisatie van een mega sportevenement. *legacy* of nalatenschap is voor hen een belangrijk thema aangezien dit bepaalt wat voor, tijdens en na een toernooi overblijft. Beoogde *legacies* van Rio 2016 werden vastgelegd in het *Candidature File* en tevens in de *Legacy Brochure* (Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016, 2009a). In deze laatste bron zijn *legacies* beschreven op basis van drie aandachtsgebieden: 'Sport', 'Sociaal' en 'Stedelijk en Milieu'. Deze paragraaf zal zich voornamelijk focussen op de eerste twee, aangezien in hoofdstuk 6 de stedelijke en milieu*legacies* worden geanalyseerd. De legacyprogramma's die in deze paragraaf worden besproken, hadden over het algemeen

als doel om sportparticipatie te stimuleren en gelijke kansen voor sportbeoefening te bieden.⁴ Een ontwikkeling, waar volgens De Sousa-Mast et al. (2016) in Brazilië hoge verwachtingen van waren. Deze verwachtingen worden deels onderbouwd door een onderzoek van het Braziliaans Ministerie van Sport (2016). Hierin wordt geconcludeerd dat in 2013 46 procent van de Braziliaanse bevolking fysiek inactief was, 29 procent fysieke activiteiten ontplooiden en dat 26 procent aan sport deed.

Alvorens in te gaan op de legacyprogramma's dient eerst de politieke aandacht voor sport en vrijetijdsactiviteiten, en de ontwikkeling daarvan in de afgelopen jaren, te worden toegelicht. Sinds de oprichting van het Ministerie van Sport in 2003 heeft sport in Brazilië een belangrijke ontwikkeling doorgemaakt, mede doordat de overheid wetten doorvoerde, programma's opzette en investeringen deed (dr. O.G. Tavares da Silva, persoonlijke communicatie, 15 oktober 2016). De groeiende aandacht voor sport leidde onder andere tot het meedingen in olympische bidprocedures en een aantal internationale sportevenementen die vóór de Spelen van 2016 werden georganiseerd (zie ook hoofdstuk 1).

Deze focus op sport(eventen) heeft een positieve invloed gehad op de overheidsuitgaven (figuur 2.5). Van dit budget is een deel gebruikt voor een investeringscategorie genaamd 'educatieve sport en sportparticipatie' (eveneens in figuur 2.5).⁵ Onder deze categorie vallen programma's voor sportpromotie onder kinderen en adolescenten op school, net als het ontwikkelen van faciliteiten voor volwassenen (Schausteck de Almeida et al., 2016). Investeringen in deze categorie hebben directe effecten gehad op de legacyprogramma's die hierna worden beschreven. Of de daling van de uitgaven kort vóór de Spelen het gevolg is van een afname in de politieke focus op sport en/of financiële problemen bij de overheid, is niet duidelijk.

Figuur 2.5 Overheidsuitgaven aan sport, 2004-2015, in euro's x I miljoen.

Bron: Schausteck de Almeida et al., (2016), bewerking Mulier Instituut.

Programma '*Segundo Tempo*'

Het nationale programma '*Segundo Tempo*' (Tweede Helft) is in 2003 opgezet en heeft het algemene doel om sportparticipatie van alle bevolkingsgroepen te stimuleren en zo sociale inclusie te bevorderen (Braziliaans Ministerie van Sport, z.d.). Interventies hiervoor waren het aanbieden van een uitgebreider palet aan sporten en een verhoging van het aantal uur sport op publieke scholen (Braziliaans Ministerie van Sport, z.d.). De voornaamste doelgroep bestaat uit kinderen en adolescenten (6-17 jaar) uit kwetsbare sociale groepen. In 2009, het jaar waarin bekend werd dat Rio de Janeiro het olympische bid won, werd jaarlijks reeds een miljoen leerlingen in Brazilië bereikt. De specifieke doelstelling was destijds om in 2016 jaarlijks drie miljoen kinderen te laten deelnemen aan de activiteiten (Federale overheid van Brazilië, overheid van de staat en de stad Rio de Janeiro en het Braziliaans Olympisch Comité, 2009). Ondanks dat geen exact budget in dit document werd besproken, werd tussen 2008 en 2016 ruim 95 miljoen euro geïnvesteerd in '*Segundo Tempo*' (Braziliaans Ministerie van Sport, in persoonlijke communicatie, 29 november 2016). Dit zorgde er onder andere voor dat in 2015 het programma reeds 3,5 miljoen personen bereikte, dus eigenlijk het doel voor 2016 haalde.⁶ In dat jaar vond het programma plaats op 19.600 scholen in bijna 2.900 gemeentes in alle 26 staten en het Federale District van Brazilië (Braziliaans Ministerie van Sport, in persoonlijke communicatie, 29 november 2016). Opvallend is wel dat in 2016 nog maar 120.000 personen op 1.200 verschillende locaties deelnamen (Braziliaans Ministerie van Sport, in persoonlijke communicatie, 29 november 2016). Dit kan te maken hebben met een aanzienlijke vermindering van het jaarlijks budget voor het programma: het budget was in 2016 namelijk nog maar 700.000 euro (Braziliaans Ministerie van Sport, in persoonlijke communicatie, 29 november 2016). Uitgaande van het feit dat van 2008 tot en met 2016 in totaal 95,48 miljoen euro geïnvesteerd is en in 2016 700.000 euro, betekent dit dat in de overige acht jaren 11,85 miljoen euro gemiddeld per jaar geïnvesteerd is. Dit is een flink verschil wanneer we dit naast de uitgaven van 2016 leggen. Het lijkt zodoende dat het doel een jaar te vroeg is bereikt en dat er een drastische krimp was toen het programma in het olympisch jaar begon.⁷

Programma '*Mais Educação*'

Het nationale programma '*Mais Educação*' (Meer Onderwijs) is beschreven in de *Candidature File* (Federale overheid van Brazilië, overheid van de staat en de stad Rio de Janeiro en het Braziliaans Olympisch Comité, 2009) en de *Sociale Legacy Brochure* (Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016, 2009b) en bestaat sinds 2007. Het initiatief heeft als algemeen doel om een verbetering van de sportinfrastructuur op scholen te verwezenlijken en om fulltime onderwijs te stimuleren. Dit laatste is in Brazilië geen feit omdat leerlingen van basisscholen en middelbare scholen wettelijk maar vier uur per dag les dienen te krijgen. Leerlingen van deelnemende scholen kunnen kiezen om deel te nemen aan extra lessen in onder andere milieukunde, sport en vrije tijd, mensenrechten, kunst en cultuur, gezondheid en preventie, communicatie, wetenschap en economie (SAGE/COPPE/UFRJ Research Team, 2014). In het *Candidature File* stonden geen specifieke doelen beschreven; er werd wel een belofte gedaan om tussen 2009 en 2016

▲ Voetballen in Complexo do Alemão - een complex van meerdere *favela's* - in het Noorden van Rio de Janeiro.

meer dan 371 miljoen euro te investeren in de sportinfrastructuur op scholen. Er zijn geen data beschikbaar over de daadwerkelijke investeringen gedurende de volledige periode, wel is duidelijk dat tussen 2008 en 2011 in totaal 93 miljoen euro is geïnvesteerd in sportmaterialen en in toezicht (SAGE/COPPE/UFRJ Research Team, 2014, p. 142). In 2011 deden bijna 15.000 scholen aan het initiatief mee, met in totaal meer dan drie miljoen leerlingen (SAGE/COPPE/UFRJ Research Team, 2014, p. 142). Het aantal deelnemende scholen liep in 2014 op tot 60.000 door het hele land, echter in 2015 kreeg het programma te maken met de eerste financiële problemen (Melo, 2015). In 2016 werd het project herzien en werd het aantal deelnemende scholen teruggedroefd naar 26.000 (Zinet, 2016a). Voorafgaande aan het olympisch jaar werd zo een piek in deelnemers bereikt, in 2016 kromp het programma echter aanzienlijk.

Programma '*Esporte e Lazer da Cidade*' (PELC)

Waar de eerder besproken programma's gericht waren op kinderen en jongeren op school, is het programma '*Esporte e Lazer da Cidade*' (Sport en Plezier van de Stad) gericht op de wijken waar zij wonen (Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016, 2009b). Het nationale initiatief vindt plaats in stedelijke en rurale gebieden en in inheemse/traditionele regio's. PELC is in 2003 gestart en heeft als algemeen doel om sport in te zetten ten behoeve van sociale inclusie, afname van sociale kwetsbaarheid en het stimuleren van de gezondheid. Als onderdeel van het programma worden culturele en sportieve activiteiten op openbare plekken aangeboden. Deze activiteiten zijn onderverdeeld in drie thema's: 'Voor iedere Leeftijd', dat sport, spel en gezellig-

heid levert voor iedereen, 'Gezond Leven', speciaal voor mensen boven de 45 jaar oud en mensen met een beperking en 'Veiligheid en Burgerschap' dat zich richt op risicojongeren tussen de 15 en 24 jaar (Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016, 2009b). Net als '*Mais Educação*' mist in de *Sociale Legacy Brochure* een specifiek doel voor het PELC-programma. Gesteld kan worden dat vanaf 2005 tot en met 2016 97,14 miljoen euro in het programma is geïnvesteerd (Braziliaans Ministerie van Sport, in persoonlijke communicatie, 29 november 2016). Gedurende deze periode wisselde het aantal locaties waar activiteiten werden aangeboden sterk. In 2010 waren er 325 locaties, in 2011 maar 9 en in 2012 weer 165 (Figuerôa et al., 2014). Uiteindelijk namen in 2016 313.800 personen op 779 locaties, verdeeld over het hele land, deel aan het programma. Onder hen waren 32.600 ouderen en mensen met een beperking (Braziliaans Ministerie van Sport, in persoonlijke communicatie, 29 november 2016). Ondanks een instabiel verloop heeft PELC ten opzichte van '*Segundo Tempo*' en '*Mais Educação*' juist een goed olympisch jaar ervaren met een aanzienlijke stijging in activiteitenlocaties.

Programma '*Transforma*'

Het '*Transforma*' (Verandering) programma is in 2014 opgezet. Dit initiatief is de lokale variant van het *Olympic Values Education Programme* en is opgezet in enkele Braziliaanse staten (o.a. Rio de Janeiro, Minas Gerais, Brasília en São Paulo). '*Transforma*' heeft als algemeen doel om een verbreding van het schoolsportaanbod te verwezenlijken; er zijn echter geen specifieke doelen van het programma bekend. Het programma beoogde het algemene doel te bereiken door cursussen in olympische en paralympische sporten aan te bieden aan (sport) leraren op openbare en private scholen. Hierdoor worden leraren in staat gesteld om les te geven in sporten zoals veldhockey, rugby, voetbal met 5 tegen 5 en goallbal (Braziliaans Ministerie van Onderwijs, 2015). In 2015 was het initiatief geïmplementeerd op 2.200 scholen (Braziliaans Ministerie van Onderwijs, 2015). In 2016 lag het aantal scholen dat bereikt was door '*Transforma*' op meer dan 9.000 (Tepedino, 2016). Naast deze sportactiviteiten op scholen, werden ook sportevenementen georganiseerd waar mensen van iedere leeftijdsgroep aan konden deelnemen om kennis te maken met deze (vaak onbekende) olympische en paralympische sporten. Sinds de introductie van het programma zijn dertig publieke sportevenementen georganiseerd waar in totaal tussen de 30.000 en 60.000 mensen aanwezig waren (IOC, 2016c). Terwijl het programma tot december 2016 zou lopen, is bekend dat dit project in 2017 is voortgezet en dat sinds begin 2017 een promotieonderzoek naar de effecten van '*Transforma*' wordt gedaan.

Legacyprogramma's nader belicht

De Sousa-Mast et al. (2016) concludeerden dat de hoge verwachtingen rondom dit type (legacy)programma's doorgaans niet overeenkomen met de werkelijkheid in Brazilië. Dit aangezien het land wordt geteisterd door corruptie, men gelooft dat het organiseren van een sportevenement op zichzelf leidt tot sportpromotie en verhoogde participatie en er een nadruk ligt op tastbare *legacies* (De Sousa-Mast et al., 2016).⁸ Rocha (2016) toonde aan dat Braziliaanse politici niet zeer positief waren gesteld over *legacies* in het algemeen en dat zij

het meest optimistisch waren over het waarmaken van een toeristische *legacy*. Reis & De Sousa-Mast (2016) stellen dat in 2012 de sportieve en sociale *legacies* nog niet voldoende ervaren werden door de doelgroepen die dit het meeste nodig hadden. Dit onderbouwen zij met het voorbeeld dat 88 procent van de vrouwen in de onderontwikkelde wijk 'Cidade de Deus' (Stad van God, dichtbij het Olympisch Park in Rio de Janeiro) ondanks de voornemens om sport in de stad te bevorderen, minder dan vijf dagen per week dertig minuten fysiek bezig waren. Dit beperkte bereik komt volgens hen doordat de Olympische Spelen van Rio voornamelijk moesten zorgen voor economische vooruitgang (De Sousa-Mast et al., 2016; Reis & De Sousa-Mast, 2016). Zodoende is publiek geld geïnvesteerd in de ontwikkeling van stadions, maar niet (of minder) in onderwijs en sport, een ontwikkeling die voor de bevolking belangrijker is. Knijnik & Tavares (2012) voegen toe dat de diversiteit en grootte van het land de implementatie van initiatieven van deze aard kan bemoeilijken.

"De Olympische Spelen zijn een katalysator van verandering met kracht om transformaties door te voeren in een korte tijd. Het evenement zal echter niet alle problemen oplossen."

Augusto Fernandes, coördinator toegankelijkheid van het Organisatie Comité, quote uit telefonisch interview in 2016.

In een interview beaamt Professor Nelson Todt (2016) dat voor de uitvoering van het 'Transforma' programma minder geld beschikbaar was dan gepland aangezien de organisatie en de financiering van de Spelen belangrijker werden geacht. Ondanks dat binnen dit specifieke programma minder geld te besteden was, stelt Nelson Todt dat de programmamedewerkers veel resultaten hebben bereikt. Tevens werd in juli 2016 een onderzoeksrapport over 'Mais Educação' gepresenteerd waarin werd aangetoond dat het programma inefficiënt verliep, er grove managementproblemen waren, er een gebrekkige regelgeving omtrent evaluatie was en van doelen werd afgeweken (Zinet, 2016b).

"Legacyprojecten missen belangrijke zaken. Allereerst een goed management, Brazilië verliest veel geld door een inefficiënt management in alle voorgenomen projecten en programma's. Daarnaast geloof ik niet dat het monitoren van de resultaten bestaat. Maar als het bestaat, is het erg inefficiënt. Het gaat veelal over het bereiken van personen. Vraag is echter wat het programma voor deze personen betekend heeft."

Sandro Laina Soares, president van de Braziliaanse Sport Confederatie voor mensen met een visuele beperking, quote uit interview in 2016.

2.6 Conclusie

De Olympische en Paralympische Spelen van 2016 in Rio de Janeiro worden gekenmerkt door een enorme tegenstrijdigheid. Aan de ene kant was het een – naar omstandigheden – goed georganiseerd internationaal sportevenement op een bijzondere locatie, dat werd gezien door miljarden wereldwijd en waar het Braziliaanse team mooie resultaten heeft behaald. Bovendien heeft de focus op topsport (evenementen) in Brazilië geleid tot hogere uitgaven aan sport en vrijetijd. Over het algemeen kan gesteld worden dat de sport in Brazilië profijt heeft gehad van de (tijdelijke) toename van overheidsuitgaven.

Aan de andere kant drukten de uitgaven van de evenementen op de begrotingen van de gemeente en de staat Rio de Janeiro en nam de steun van de bevolking met de tijd af. Naast deze uitgaven hebben grootschalige corruptie en een economische crisis de problematiek in het land versterkt, waardoor in politieke en economische agenda's minder aandacht was voor duurzame sociale en sportieve vooruitgang.

De legacyprogramma's '*Segundo Tempo*', PELC en '*Mais Educação*' zijn opgericht (ver) voordat bekend was dat Rio de Janeiro de Spelen mocht organiseren. Zodoende kunnen deze programma's niet alleen aan de Spelen worden toegeschreven, maar zijn zij vrucht van een langere periode waarin Brazilië zich focuste op sport en op de organisatie van grote sportevenementen. Het programma '*Transforma*' is daarentegen als direct gevolg van de Spelen ontstaan. Voor '*Transforma*' (en PELC) was 2016 dan ook het jaar met het grootste bereik. '*Segundo Tempo*' en '*Mais Educação*' zagen daarentegen in 2016, na een tijd van groei, een daling in het aantal deelnemers.

◀ De olympische fakkel arriveert in Rio de Janeiro.

Over het algemeen waren de specifieke doelen van de sportieve en sociale legacyprogramma's onduidelijk. Wanneer deze wel duidelijk waren, werd aan de hand van data aangetoond dat enkele doelstellingen zijn gehaald. De data leverden bewijs dat grote groepen mensen op nationale schaal hebben genoten van (tijdelijke) sportprojecten. Enkele factoren die het bereik van deze sportprogramma's op nationale schaal bemoeilijkten, waren de grootte van het land, de focus op Rio de Janeiro en de hoeveelheid achtergestelde Brazilianen die voor deze initiatieven in aanmerking kwamen.

Verder is duidelijk geworden dat het aantal deelnemers aan deze programma's jaarlijks instabiel was en het management voor het monitoren en analyseren van de impact een beperkte aandacht had. Hierdoor is het onduidelijk wat deelnemers aan de programma's hebben overgehouden en of de invloed van lange duur zal zijn. Voor het meten van deze impact is het misschien nog te vroeg en wanneer de initiatieven stilletjes aan aflopen, zullen we dit wellicht nooit te weten komen.

Waar de Braziliaanse atleten bewonderenswaardige prestaties hebben neergezet, is het geen spektakel voor de complete natie geweest. De Olympische Spelen werden minder intensief beleefd dan het WK voetbal in 2014. De bevolking was tijdens een deel van de wedstrijden merendeels aan het werk of op school en daarnaast zorgde de grote afstand tot het middelpunt Rio de Janeiro voor minder betrokkenheid en baat bij de voordelen van de Spelen. Naast het moois dat de Spelen het land brachten, kleven aan de Spelen ook de torenhoge uitgaven: geld dat ook aan onderwijs, huisvesting, zorg en veiligheid besteed had kunnen worden.

Eindnoten

1. Het IOC stelt dit verplicht. De letterlijke vraag in het Engels luidde: "To what extent would you support or oppose [CITY] hosting the Olympic Summer Games in 2016?"
2. De opvatting van operationele kosten van Flyvbjerg et al. (2016) wijkt af van de opvatting van operationele kosten in het *Candidature File*.
3. De antwoordmogelijkheden van de opiniepeiling in 2009 verschilden enigszins met die in de peilingen van 2013 en 2016. In 2009 konden respondenten kiezen uit: 'zeker steunen, steunen, geen mening/neutral, niet steunen en zeker niet steunen'. De respondenten in 2013 en 2016 konden kiezen uit: 'voor, neutral, geen mening/weet niet en tegen'. Voor de leesbaarheid van het figuur zijn de antwoorden uit 2009 samengevoegd: zo is 'zeker steunen en steunen' 'voor' geworden en is 'niet steunen en zeker niet steunen' 'tegen' geworden.
4. Naast de initiatieven die in deze sectie besproken worden, zijn in gemeentes, deelstaten en op nationaal niveau meerdere persoonlijke, institutionele en private initiatieven ontplooid om sport (tijdelijk) beter toegankelijk te maken. Al deze legacyprogramma's en -projecten kunnen vanwege de beperkte ruimte niet worden benoemd. Hieronder is echter een selectie gemaakt op basis van impact en op basis van wat is beloofd in de officiële stukken voorafgaande aan de Spelen. De belangrijkste initiatieven zijn over het algemeen gefinancierd door de Braziliaanse Ministeries van Sport, van Onderwijs en van Defensie.
5. Het budget voor Sport en vrijetijd wordt onderverdeeld in vier categorieën: 1) Educatieve sport en Sportparticipatie, 2) Mega-events, 3) Topsport en 4) Overig.
6. In 2009 is '*Segundo Tempo*' samengegaan met het 'Programa *Mais Educação*', dat ook wordt behandeld in dit hoofdstuk. Deze samenstelling heette 'Esporte da Escola' (Sport op School). In verband met een gebrek aan bronnen over het samengaan van deze twee programma's, zal verder alleen worden gesproken over de losse programma's. Het is niet mogelijk om te zeggen hoeveel van de 3,5 miljoen leerlingen die in 2015 door deze combinatie werden bereikt, afkomstig was van de losstaande projecten.

7. De beschreven bedragen in dit hoofdstuk zijn omgerekend van Braziliaanse real naar euro met een wisselkoers van 3,36BRL is 1 euro. Enkele bedragen zijn omgerekend van dollar naar euro met een wisselkoers van 1,08 dollar is 1 euro. Beide koersen zijn vastgesteld op 05-02-2017 en gebaseerd op de website www.wisselkoers.nl. De omrekening is niet helemaal accuraat aangezien de uitgaven op een eerder tijdstip zijn gedaan toen een andere wisselkoers gold.
8. Deze tastbare *legacies* op het gebied van de (sport)infrastructuur en het openbaar vervoer zullen in het volgende hoofdstuk besproken worden.

Literatuur

- Baade, R.A. & Sanderson, A.R. (z.d.) *An Analysis of the Political Economy of Bidding for the Summer Olympic Games: Lessons from the Chicago 2016 bid*.
- Barr, P., Flores, A., Gavin, K., Freiman, S. & Klink, T. (2016). 3.14 Rio 2016 and the Birth of Brazilian Transparency. In Sweeney, G. (ed.), *Global Corruption Report: Sport* (pp. 211-217). New York, NY: Routledge.
- BBC (2016 a, 13 september). Brazil's Daniel Dias hits 20-medal career total. Geraadpleegd op 16 december 2016, van <http://www.bbc.co.uk/news/world-latin-america-37355106>.
- BBC (2016 b, 27 april). *Rio 2016: Key facts ahead of the Olympics*. Geraadpleegd op 9 maart 2017, van <http://www.bbc.com/sport/olympics/36084489>.
- Belen, N. (2016, 1 december). *Rio Sees Disturbing Rise in Murders and Robberies*. The Rio Times. Geraadpleegd op 9 maart 2017, van <http://riotimesonline.com/brazil-news/rio-politics/rio-sees-disturbing-rise-in-murders-and-robberies/>.
- Bloemhof, L. (2016, 9 augustus). *Voor Rafaela Silva zit er twaalf kilometer tussen de hel en olympisch goud*. De Volkskrant. Geraadpleegd op 23 december, van <http://www.volkskrant.nl/sport/voor-rafaela-silva-zit-er-twaalf-kilometer-tussen-de-hel-en-olympisch-goud-a4354331/>.
- Braziliaans Ministerie van Onderwijs (2015, 17 juli). *Projeto treinará professor para diversificar esportes na escola*. Geraadpleegd op 10 maart 2017, van <http://portal.mec.gov.br/ultimas-noticias/222-537011943/21482-proje-to-treinara-professor-para-diversificar-esportes-na-escola>.
- Braziliaans Ministerie van Sport (2016). *Diesporte – caderno 2*. Diagnostico Nacional do Esporte.
- Braziliaans Ministerie van Sport (z.d.). *'Segundo Tempo'*. Geraadpleegd op 10 november 2016, van <http://portal.esporte.gov.br/snee/segundotempo/>.
- Central Intelligence Agency (2017). *The World Factbook*. Geraadpleegd op 6 februari 2017, van <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/br.html>.
- Chicago 2016 (2009). *Bid Book Volume 1*. Geraadpleegd op 12 december, van https://web.archive.org/web/20090326133600/http://documents.chicago2016.org/pdf/bidbook/VOLUME_1.pdf.
- Cidade Olímpica (2016 a, 1 oktober). *Confira os principais números dos Jogos Olímpicos*. Geraadpleegd op 05 september 2016, van <http://www.cidadeolimpica.rio/noticia/grandes-numeros-conheca-os-recordes-dos-jogos-paralimpicos/>.
- Cidade Olímpica (2016 b, 1 oktober). *Conheça os recordes dos Jogos Paralímpicos Rio 2016*. Geraadpleegd op 05 september 2016, van <http://www.cidadeolimpica.rio/noticia/os-principais-numeros-dos-jogos-olimpicos/>.
- Dias, D. (z.d.). *Quadro de medalhas*. Geraadpleegd op 10 mei 2017, van <http://www.danieldias.esp.br/daniel-dias>.
- Datafolha Instituto de Pesquisas (2016). *Olimpiada Rio 2016 – Julho De 2016*.
- Davies, W. (2016, 20 augustus). *Has the Olympics been a success for Brazil?* Geraadpleegd op 24 april 2017, van <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-37133278>.
- De Standaard (2009, 10 februari). *Olympische Spelen van 2016 in Rio de Janeiro*. Geraadpleegd op 4 december 2016, van http://www.standaard.be/cnt/dmf02102009_047.
- Estadiovip (2014, 25 juni). *Copa 2014 tem recordes de audiências tanto no Brasil como no exterior*. Geraadpleegd op 24 april 2017, van <http://estadiovip.com.br/72516/copa-2014-tem-recordes-de-audiencias-tanto-no-brasil-como-no-exterior>.
- Federale overheid van Brazilië, overheid van de staat en de stad Rio de Janeiro en het Braziliaans Olympisch Comité (2009). *Candidature File of Rio de Janeiro to be the host of the 2016 Olympic and Paralympic Games*.
- Figuerôa, K.M., Mezzadri, F.M. & Moraes e Silva, M. (2014). *Rio 2016 E Os Legados De Esporte De Lazer*. *Revista do Programa de Pós-graduação Interdisciplinar em Estudos do Lazer* 17(3):99-133.

- Flyvbjerg, B., Budzier, A. & Stewart, A. (2016). *The Oxford Olympics Study 2016: Cost and Cost Overrun at the Games*. Said Business School WP 2016-20.
- Gama.tv (2016, 28 september). *23 fatos sobre os Jogos Paralímpicos Rio 2016*. Geraadpleegd op 16 januari 2017, van <http://gamatv.com.br/23-fatos-sobre-os-jogos-paralimpicos-rio-2016/>.
- Gardner, D. (2009, 3 oktober). *Slap in the face for Obama as his personal plea to back Chicago backfires for the U.S. and the 2016 Olympics goes to Rio*. Geraadpleegd op 23 februari 2017, van <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1217595/Rio-Janeiro-awarded-2016-Olympics.html>.
- Gemeente Rio de Janeiro (z.d.). *Entendendo o tamanho dos Jogos*. Geraadpleegd op 9 maart 2017, van http://www.rio.rj.gov.br/dlstatic/10112/5256177/4137020/PrefeituradoRioOlimpiadas2016_PP.pdf.
- GfK (2016, 14 september). *Audiência Paralimpiadas do Rio – Destaques*. Geraadpleegd op 24 april 2017, van <http://www.gfk.com/pt-br/insights/infographic/audiencia-tv-paralimpiadas-rio2016-destaques/>.
- Globo.com (z.d.). *Instalações Olímpicas para 2016*. Geraadpleegd op 16 januari 2017, van <http://app.globoesporte.globo.com/olimpiadas/instalacoes-olimpicas/index.html>.
- Gordon, A. (2016, 28 december). *A legacy Of Crisis: Rio After The Olympics*. Vice Sports. Geraadpleegd op 15 maart 2017, van https://sports.vice.com/en_us/article/a-Legacy-of-crisis-rio-after-the-olympics.
- GoSquared.com (z.d.). *London Olympics*. Geraadpleegd op 9 maart 2017, van <https://www.gosquared.com/london-olympics/>.
- Häußermann, H. & Siebel, W. (1993). Die Politik der Festivalisierung und die Festivalisierung der Politik. Große Ereignisse in der Stadtpolitik. In: H. Häußermann & W. Siebel (eds.), *Festivalisierung der Stadtpolitik: Stadtentwicklung durch große Projekte* (pp. 7-31). Leviathan. Sonderheft13. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Horne, J. & Whannel, G. (2016). *Understanding the Olympics*. Abingdon: Routledge.
- Hover, P., Straatmeijer, J., Romijn, D. & Breedveld, K. (2013). *The story of London 2012. De maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2012*. Utrecht: Mulier Instituut.
- iG (z.d. a). *Quadro de Medalhas*. Geraadpleegd op 21 april 2017, van <http://esporte.ig.com.br/olimpiadas/medalhas/>.
- iG (z.d. b). *Quadro de Medalhas – Paralimpiadas*. Geraadpleegd op 21 april 2017, van <http://esporte.ig.com.br/olimpiadas/medalhas/paralimpiadas/>.
- Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (2016). Geraadpleegd op 12 januari 2017 van <http://www.cidades.ibge.gov.br/v3/cidades/home-cidades>.
- Instituto Ethos (2015, 28 augustus). *O custo da Olimpíada do Rio é atualizado para R\$ 38,26 bilhões*. Geraadpleegd op 18 januari 2017, van <http://www.jogoslimpos.org.br/destaques/custo-da-olimpiada-rio-2016-e-atualizado-para-r-3826-bilhoes/>.
- IOC (z.d.). *Rio 2016 – More about the election*. Geraadpleegd op 2 december 2016, van <https://www.olympic.org/rio-2016>.
- IOC (2008). *Games of the XXXI Olympiad 2016 Working Group Report*. Lausanne: IOC.
- IOC (2009). *Report of the 2016 IOC Evaluation Commission*. Lausanne: IOC.
- IOC (2010). *Bid Procedure for the Games of the Olympiad of 2016*. Reference document. Research and Reference Olympic Studies Centre. Lausanne: IOC.
- IOC (2012). *London 2012 Olympic Games – Global Broadcast Report*. Lausanne: IOC.
- IOC (2016a). *Rio 2016 Facts And Figures*. Lausanne: IOC.
- IOC (2016b). *Global Broadcast And Audience Report Olympic Games Rio 2016*. Lausanne: IOC.
- IOC (2016c, 24 maart). *'Transforma' Sport Festival*. Geraadpleegd op 16 maart 2017, van <https://www.olympic.org/news/'Transforma'-sport-festival>.
- IPC (z.d. a). *IPC Historical Results Archive*. Geraadpleegd op 2 december 2016, van <https://www.paralympic.org/results/historical?npc=BRA&gender=all&medal=all&sport=all&games=all>.
- IPC (z.d. b). *London 2012*. Geraadpleegd op 9 maart 2017, van <https://www.paralympic.org/london-2012>.
- IPC (2016 a). *Rio 2016 Paralympic Games*. Geraadpleegd op 20 december 2016, van <https://www.paralympic.org/rio-2016>.
- IPC (2016b). *Dias on Michael Phelps comparison: 'I'm Danial Dias'*. Geraadpleegd op 23 december, van <https://www.paralympic.org/news/dias-michael-phelps-comparison-i-m-daniel-dias>.
- Kantar IBOPE Media (2016, 25 augustus). *Mais de 63 milhões de pessoas assistiram à Olimpíada 2016 pela TV*. Geraadpleegd op 24-04-2017, van <https://www.kantaribopemedia.com/mais-de-63-milhoes-de-pessoas-assistiram-a-olimpiada-2016-pela-tv/>.

- Knijnik, J. & Tavares, O. (2012). Educating Copacabana: a critical analysis of the "Second Half", an Olympic education program of Rio 2016. *Educational Review*, 64(3):353-368.
- LOCOG (2012). *Fact Pack*. London: LOCOG.
- Macur, J. (2009, 2 oktober). *Rio Wins 2016 Olympics in a First for South America*. Geraadpleegd op 10-05-2017, van <http://www.nytimes.com/2009/10/03/sports/03olympics.html>.
- Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016 (2009a). *Legacy Brochure van de Olympische Spelen van 2016*.
- Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016 (2009b). *Sociale Legacy Brochure van de Olympische Spelen van 2016*.
- Melo, D. (2015, 30 december). *Relembre as notícias sobre o 'Mais Educação' em 2015*. Geraadpleegd op 8 januari 2016, van <http://educacaointegral.org.br/reportagens/relembre-noticias-sobre-mais-educacao-em-2015/>.
- PointAfter (z.d.). *Brazil Olympic Medal Count*. Geraadpleegd op 2 december 2016, van <http://olympic-medal-count.pointafter.com/U15/Brazil>.
- Quadro de Medalhas (z.d.). Geraadpleegd op 8 februari 2017, van <http://www.quadrodemedalhas.com/olimpiadas/jogos-olimpicos-rio-de-janeiro-2016/paraolimpiada-rio-de-janeiro-2016.htm>.
- Reis, A.C. & Sousa-Mast, F.B. de (2016). *Rio 2016 and Sport Legacies – The legacies of the Olympic Games for youth at-risk in Rio de Janeiro*. (Research Report).
- Rio 2016 (z.d. a). *Why was Rio selected to host 2016 Olympic and Paralympic Games?* Geraadpleegd op 4 december 2016 van <https://www.rio2016.com/transparencia/en/faq/>.
- Rio 2016 (2016). *Rafaela Silva: 5 things you didn't know about Brazil's inspirational Olympic gold medal-winning judoka*. Geraadpleegd op 16 december, van <https://www.rio2016.com/en/news/rafaela-silva-5-things-you-didn-t-know-about-brazil-s-inspirational-olympic-judo-champion>.
- Rocha, C.M. (2016). Support of politicians for the 2016 Olympic Games in Rio de Janeiro. *Leisure Studies* 35(4): 487-504.
- rt.com (2016, 1 september). *Unusual sports at Rio 2016 Paralympic Games*. Geraadpleegd op 9 maart 2017, van <https://www.rt.com/sport/357926-unusual-paralympic-sports-goalball/>.
- SAGE/COPPE/UFRJ Research Team (2014). *Olympic Games Impact (OGI) Study — Rio 2016 Initial report to measure the impacts and the legacy of the Rio 2016 Games*.
- Schausteck de Almeida, B., Eiras de Castro, S.B., Mezzadri, F.M. & Lange de Souza, D. (2016). Do sports mega-events boost public funding in sports programs? The case of Brazil (2004–2015). *International Review for the Sociology of Sport* 1-21 DOI: 10.1177/1012690216680115.
- Sousa-Mast, F.B. de, Reis, A.C., Sperandei, S., Gurgel, L.A., Vieira, M.C. & Pühse U. (2016). Physical activity levels of economically disadvantaged women living in the Olympic city of Rio de Janeiro. *Women & Health* 56(5):595-614.
- Tepedino, C. (2016, augustus). *The Rio 2016 Education Programme "Transforma"*. Research presented at Second International Colloquium of Olympic Studies and Research Centres. Porto Alegre, Brazil.
- The Rio Times (2011). *Rio's World Cup and Olympic legacy: Infrastructure*. Geraadpleegd op 4 december 2016, van <http://riotimesonline.com/brazil-news/rio-politics/rios-world-cup-and-olympic-Legacy-infrastructure/>.
- Transparency International (2017). *Corruption Perceptions Index 2016*.
- USA Today (2016, 2 december). *Three months after the Olympics, Rio de Janeiro is broke*. Geraadpleegd op 20 december 2016, van <http://www.usatoday.com/story/news/world/2016/12/02/three-months-after-olympics-rio-de-janeiro-broke/94794304/>.
- Zinet, C. (2016 a, 25 augustus). *Governo interino não abrirá novas inscrições para o programa 'Mais Educação' em 2016*. Centro de Referências em Educação Integral. Geraadpleegd op 8 januari 2016, van <http://educacaointegral.org.br/reportagens/governo-temer-interrompe-recursos-programa-mais-educacao-em-2016/>.
- Zinet, C. (2016 b, 22 maart). *MEC reformula 'Mais Educação' e reduz seu alcance a 26 mil escolas*. Centro de Referências em Educação Integral. Geraadpleegd op 8 januari 2016, van <http://educacaointegral.org.br/reportagens/mec-reformula-mais-educacao-reduz-alcance-26-mil-escolas/>.

HOOFDSTUK

3

DE PARALYMPISCHE SPELEN

VERA DEKKERS & MARJE DEUTEKOM

Zeventien dagen na de Olympische Spelen vonden in Rio de Janeiro van 7 tot en met 18 september 2016 de Paralympische Spelen plaats. Rio de Janeiro had met betrekking tot de Paralympische Spelen voor het bid een concept ontwikkeld rondom het thema '*Live your Passion*'. Daarbij zouden de Paralympische Spelen gebruikt worden om economische, stedelijke en sociale ontwikkeling in Brazilië te stimuleren. Het plan maakte deel uit van de visie van het Braziliaanse regering om te investeren in sport als katalysator voor sociale integratie. De intentie was om de Paralympische Spelen te gebruiken om een meer inclusieve samenleving te creëren (IOC, 2009). Dit hoofdstuk beschrijft de Paralympische Spelen en de investeringen die daarmee gepaard gingen, de beleving van het publiek bij de Spelen die uiteindelijk tot '*The People's Games*' werden gedoopt en uitzonderlijke atletische prestaties tijdens '*The Best Games ever*'. Tot slot wordt de *legacy*, de nalatenschap van de Paralympische Spelen, met betrekking tot het vergroten van de toegankelijkheid voor mensen met een beperking in Rio de Janeiro en de sociale integratie van deze groep in de Braziliaanse samenleving beschreven.

3.1 Het evenement

De weg naar de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro begon in 1999, toen het land een bid uitbracht voor het hosten van de Pan American Games. In 2007 was de stad de eerste die de Parapan American Games parallel aan de Pan American Games organiseerde.⁴ De organisatie van de Parapan American Games was Rio's eerste ervaring met het organiseren van een grootschalig Paralympisch sportevenement. Met Brazilië als aanvoerder van de medaille-spiegel en meer dan 280.000 toeschouwers op de tribune, droeg het succes van de Parapan American Games bij aan de groei van de Paralympic Movement in Noord- en Zuid-Amerika en specifiek in Rio de Janeiro. In 2009 leidde dit mede tot een succesvol bid van Rio de Janeiro voor het hosten van de Olympische en Paralympische Spelen van 2016 (IPC, 2014a).

De Paralympische Spelen, na de Olympische Spelen het grootste sportevenement ter wereld, vonden in Rio de Janeiro plaats van woensdag 7 tot en met zondag 18 september 2016. Meer dan 4.000 atleten uit 159 landen, plus het *Independent Paralympic Athletes team* bestaande uit twee vluchtelingen, participeerden in 22 sporten. De belangrijkste kenmerken van dit evenement zijn opgenomen in tabel 3.1 en afgezet tegen de kenmerken van de Paralympische Spelen in Londen in 2012 (IPC, 2014b; 2016a; The Paralympian, 2016).

Tabel 3.1 Kenmerken van de Paralympische Spelen in Londen in 2012 en in Rio de Janeiro in 2016.

Londen 2012	Rio de Janeiro 2016	Bijzonderheden Rio de Janeiro 2016
29 augustus-9 september	7-18 september	
20 sporten	22 sporten	Twee nieuwe sporten: triatlon en kanoën
4.200 atleten	4.316 atleten	Een recordaantal van 1.670 vrouwelijke atleten
174 landen	159 landen	Zes debuterende landen: Aruba, Congo, Malawi, Somalië, Sao Tomé en Príncipe, Tonga
2,2 miljoen tickets	2,15 miljoen tickets	Na Londen 2012 de meest succesvolle Paralympische Spelen ooit wat betreft ticketverkoop
503 medailleceremonies	528 medailleceremonies	
251 wereldrecords	220 wereldrecords	
314 paralympische records	432 paralympische records	

Bron: Hover et al., 2013; IPC, 2014b; 2016a; The Paralympian, 2016.

Dopingbeleid

Begin augustus werd bekend dat het IPC het Russisch Paralympisch Comité met onmiddellijke ingang schorst vanwege het niet naleven van de IPC Anti-Doping Code en de World Anti-Doping Code. De beslissing is een gevolg van nader onderzoek dat het IPC instelde naar aanleiding van onthullingen over het dopingprogramma dat door de Russische overheid werd ondersteund. Het beroep dat Rusland daarop had aangetekend werd verworpen, wat betekende dat het Russische Paralympisch Comité geen sporters mocht afvaardigen naar de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro. Rusland zou met 267 sporters aan de Spelen deelnemen; die startplaatsen werden verdeeld over de andere Nationaal Paralympische Comités (NOC*NSF, 2016a; NOC*NSF, 2016b).

3.2 Investerings

Vooraf werden de kosten voor het organiseren en faciliteren van de Olympische en Paralympische Spelen geschat op 5,5 miljard Braziliaanse real (1,6 miljard euro).² Begin 2014 werd aangekondigd dat dit budget met 27 procent werd verhoogd tot 7 miljard Braziliaanse real (2,1 miljard euro; IPC, 2014c). In aanloop naar de Paralympische Spelen bleken er de nodige financiële problemen te zijn en werd de begroting van de Paralympische Spelen met drie rondes van bezuinigingen geconfronteerd (Panja, 2016).

Binnen het IPC bestond het vermoeden dat met geld geschoven is om de tekorten van de Olympische Spelen aan te vullen. Ook in Nederland kwamen berichten naar buiten dat geld dat voor de Paralympische Spelen was bedoeld, zou zijn uitgegeven om gaten te vullen tijdens de Olympische Spelen (NOS, 2016). Dit werd echter door het *Rio 2016 Organizing Committee* ontkend. De woordvoerder van het organiserende comité wijdde de financiële

problemen aan het lastige politieke en economische klimaat van Brazilië, dat het moeilijker zou maken om sponsordeals te sluiten. Daarnaast viel de kaartverkoop voor de paralympische wedstrijden op dat moment tegen. Half augustus waren slechts 290.000 van de 2,5 miljoen beschikbare tickets verkocht. Als gevolg van de tegenvallende inkomsten werd minder personeel ingezet, werden transportdiensten gewijzigd en een aantal mediacentra gesloten. Daarnaast werd de rolstoelschermpetitie verplaatst van het Deodoro Park naar het Barra Olympic Park, waardoor het Deodoro park gesloten kon worden en kosten konden worden uitgespaard (Gibson, 2016; IPC, 2016b; Panja, 2016).

Op 15 augustus werd bekend dat het *Rio 2016 Organizing Committee* had verzuimd de reiskosten van de paralympische atleten, die eind juli uitgekeerd hadden moeten zijn, te betalen. Zonder deze vergoeding moesten de Nationale Paralympische Comités zelf een groter deel van de reiskosten dekken. Een aantal Afrikaanse en Aziatische landen kon zich dit niet veroorloven, waardoor deelname aan de Paralympische Spelen van een aantal atleten uit deze landen in gevaar dreigde te komen (Etchells, 2016; Gibson, 2016; Harris, 2016; Panja, 2016).

Eduardo Paes, burgemeester van Rio de Janeiro, bood daarop aan om de financiële tekortkomingen aan te pakken door 150 miljoen Braziliaanse real (45 miljoen euro) te investeren in de financiering van de Paralympische Spelen. In afwachting van de inspectie van de financiële administratie, blokkeerde de federale rechtbank echter verdere verstrekking van publieke middelen aan het organiserende comité. Op 18 augustus werd het rechterlijke bevel ingetrokken en kwam het door de burgemeester aangeboden bedrag vrij, evenals 100 miljoen real (30 miljoen euro) vanuit sponsordeals met bedrijven van de federale overheid (Harris, 2016; IPC, 2016; Panja, 2016). Begin september werd de vergoeding voor de reiskosten van atleten uitbetaald aan de Nationale Paralympische Comités, waardoor de atleten geen directe gevolgen ondervonden van de financiële problemen van de organisatie van de Paralympische Spelen (Etchells, 2016).

3.3 Beleving

Kaartverkoop

Wat bezoekersaantallen betreft, leken de Paralympische Spelen in Rio geen succes te worden. Toen half augustus bekend werd dat slechts 12 procent van de tickets was verkocht, werd er gevreesd voor '*Neglected Games*': Paralympische Spelen met lege tribunes. Toch werd op 9 september de grens van 1,7 miljoen verkochte tickets gepasseerd, waarmee de Paralympische Spelen van Rio de Janeiro op het gebied van ticketverkoop na Londen de meest succesvolle Paralympische Spelen ooit bleken (Ramsay, 2016; Watts, 2016).

Van '*Neglected Games*' naar '*The People's Games*'

Een eerste impuls van de kaartverkoop is toe te schrijven aan de 'Fill the Seats'-campagne. Toen tijdens de Olympische Spelen bleek dat de kaartverkoop voor de Paralympische Spelen tegenviel, startte Greg Nugent, voormalig Londen 2012 Marketing Director, op 23 augustus deze campagne. De inzamelingsactie had als doel om 15.000 dollar op te halen om vijfhonderd jongeren een paralympische wedstrijd te laten bezoeken. In de eerste week van de campagne werd al 20.000 dollar opgehaald. Het IPC, het *Rio 2016 Organizing Committee* en de *Agitos Foundation* gaven hun volledige steun aan deze wereldwijde actie door het doel bij te stellen naar tienduizend tickets voor een prijs van 30 dollar per kind voor vervoer, eten en sport. Met support van publieke figuren als prins Harry en Coldplay werd uiteindelijk wereldwijd 450.000 dollar opgehaald. Dit stelde meer dan 15.000 (school)kinderen en mensen met een beperking in staat om de Paralympische Spelen bij te wonen (IPC, 2016c; 2016d).

Naast deze eerste impuls in de kaartverkoop van de Paralympische Spelen, bleek dat veel Carioca's (inwoners van Rio de Janeiro) na de Olympische Spelen graag het Olympisch Park wilden bezoeken. Dit was tijdens de Paralympische Spelen door de zeer betaalbare ticketprijzen – een groot deel van de tickets kostte ongeveer 30 Braziliaanse real (8,92 euro) en een deel zelfs maar 10 real (2,98 euro) – voor een grotere groep Brazilianen mogelijk dan tijdens de Olympische Spelen, waar de ticketprijzen aanzienlijk hoger lagen. Tot slot gaven de goede prestaties van Braziliaanse atleten als Daniel Dias (zwemmen), Daniel Martins (atletiek – 400 meter) en Petrucio Ferreira (atletiek – 100 meter) in de eerste dagen van de Paralympische Spelen de kaartverkoop een laatste impuls. Hierdoor werden uiteindelijk meer dan twee miljoen tickets verkocht (Ramsay, 2016; Watts, 2016).

'The People's Games'

De Paralympische Spelen van Rio hebben snel momentum verzameld. Op zaterdag 10 september ontving Barra Olympic Park een recordaantal van 170.000 bezoekers. Daarmee overtrof de Paralympische Spelen de drukste dag van de Olympische Spelen, toen ongeveer 157.000 mensen het park bezochten (The Paralympian, 2016). Door het grote aantal toeschouwers en de beleving werden de Paralympische Spelen van Rio al snel betiteld als 'The People's Games', de Spelen van het volk (IPC 2016e; 2016f). Atleten roemden de manier waarop het publiek hen aanspoorde tot een nog grotere fysieke prestatie, vooral Braziliaanse atleten konden rekenen op luide support van hun thuispubliek. Sprinter Petrucio Ferreira zei na de kwalificatie van de 100 meter sprint: *"I came here today to give my best and go into the final. At the time I entered the stadium and I saw it was packed, and the supporters shouting, suddenly my legs became so happy and they ran alone – and I went behind them."* Ook voor niet-Braziliaanse atleten was het een bijzondere ervaring om voor het Braziliaanse publiek te spelen. De Australische rolstoelrugbyer Ryley Batt noemde het gepassioneerde Braziliaanse publiek 'het beste publiek waar hij ooit voor had gespeeld' (The Paralympian, 2016).

Ook Sir Philip Craven, voorzitter van het IPC, beschreef in zijn toespraak tijdens de sluitingsceremonie hoe cruciaal het Braziliaanse publiek was geweest om de Paralympische Spelen tot een succes te maken. *"Marvellous Carioca's, you warmly embraced these*

Games and took the athletes to your hearts. You made the Paralympic Games, The People's Games, and we will forever cherish our time spent with you." (IPC, 2016e; 2016f). Daarnaast werd aangekondigd dat het Braziliaanse publiek als erkenning voor hun toewijding op maandag 19 september 2016 zou worden onderscheiden met de *Paralympic Order*, het hoogste eerbetoon dat een persoon of groep gelieerd aan het Olympic Movement kan ontvangen. Het onderscheidt mensen die de paralympische idealen uitdragen door acties, opmerkelijke vooruitgang of het verlenen van bijzondere diensten (IPC, 2016f; The Paralympian, 2016).

3.4 Prestaties

'Best Games ever'

In termen van atletische prestaties waren de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro *'The Best Games ever'*. Er werden 220 wereldrecords en 432 paralympische records verbroken. De Wit-Russische zwemmer Ihar Boki was de meest succesvolle atleet van de Paralympische Spelen: hij behaalde zes gouden en een bronzen medaille. De grootste Braziliaanse ster was Daniël Dias, bij alle negen races waar hij aan deelnam belandde hij op het podium. Hij nam vier gouden, drie zilveren en twee bronzen medailles mee naar huis (IPC, 2016a). Tijdens de sluitingsceremonie prees IPC-voorzitter Sir Philip Craven de atleten voor hun buitengewone prestaties.

Paralympians, your exceptional performances focussed the world on your sensational abilities. People were in awe at what you could do and forgot about what they believed you could not. You showed to the world that with a positive attitude the human body, and above all the human heart and mind, knows no limits and absolutely anything is possible. You defied expectations, rewrote the record books and turned ill-found pity into pride. You are now heroes and role models for a new generation of sports fans from all over the world.

IPC (2016f).

Medaillespiegel

Met 72 medailles in totaal, waarvan veertien gouden, behaalde Brazilië de achtste plaats op de medaillespiegel (IPC, 2016g). De doelstelling om in de lexicografische³ medaillespiegel binnen de top vijf te eindigen werd daarmee niet behaald (Brasil 2016, z.j.). Ondanks dat in Rio door het Braziliaanse team bijna 60 procent meer medailles werden behaald dan in Londen, beleefden de Brazilianen in Londen wel hun meest succesvolle Paralympische Spelen. De Braziliaanse atleten behaalden daar 43 medailles, waarvan 21 gouden, en eindigden daarmee als zevende in de medaillestand (Braziliaans Paralympisch Comité, 2016). Op de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro werd de medaillespiegel aangevoerd door China. Zij behaalden

239 medailles, waarvan 107 gouden, 81 zilveren en 51 bronzen. Groot-Brittannië werd tweede met 147 medailles, waarvan 64 gouden en Oekraïne derde met 117 medailles, waarvan 41 gouden. Nederland behaalde met 62 medailles, waarvan zeventien gouden, een zevende plaats op de medaillespiegel (Paralympic TeamNL, 2016).

Tabel 3.2 Medaillespiegel Paralympische Spelen 2016 Rio de Janeiro.

Stand	Land	Goud	Zilver	Brons	Totaal
1	China	107	81	51	239
2	Groot-Brittannië	64	39	44	147
3	Oekraïne	41	37	39	117
4	Verenigde Staten	40	44	31	115
5	Australië	22	30	29	81
6	Duitsland	18	25	14	57
7	Nederland	17	19	26	62
8	Brazilië	14	29	29	72
9	Italië	10	14	15	39
10	Polen	9	18	12	39
11-83	Overige landen	187	193	249	629
	Totaal	529	529	539	1597

Bron: IPC (2016g).

In totaal behaalden 83 landen minstens één medaille, het grootste aantal in de historie van de Paralympische Spelen. Georgië, Kazachstan, Maleisië en Vietnam wonnen hun eerste paralympische titels en Kaapverdië, Mozambique, Oeganda en Qatar behaalden hun eerste paralympische medaille ooit. Colombia, Nieuw-Zeeland en Oezbekistan behaalden een recordaantal medailles in Rio en beleefden daarmee hun meest succesvolle Paralympische Spelen ooit (IPC, 2016a).

3.5 Paralympische legacy

De *legacy* van de Paralympische Spelen is doorgaans gerelateerd aan de *legacy* van de Olympische Spelen (Misener et al., 2013). Onderzoek naar de *legacy* van de Spelen in 2012 in Londen wees uit dat de publieke discussie vaak betrekking had op de nalatenschap van de Olympische Spelen in het algemeen en dat er minder werd gesproken over de specifieke paralympische *legacy*. De Paralympische Spelen bieden echter, net als de Olympische Spelen, de mogelijkheid om cultuur, gezondheid, sport en welzijn in het algemeen, evenals

het welzijn van mensen met een beperking, te bevorderen. Daarnaast kunnen de Paralympische Spelen worden gezien als een kans om de publieke perceptie over mensen met een beperking te verbeteren (Weed & Dowse, 2009). Dit kan de integratie van deze groep in de samenleving, en specifiek in de sport, verbeteren (Landry, 1995). In dit perspectief worden de Paralympische Spelen door Weed en Dowse (2009) omschreven als *"a significant national project in the global spotlight"*, dat een belangrijke stimulans vormt om sociale veranderingen voor mensen met een beperking teweeg te brengen.

Al sinds het begin van de bidprocedure van Rio de Janeiro als host voor de Olympische en Paralympische Spelen was het uitgangspunt dat de Spelen de ontwikkeling van de stad een impuls zouden geven. De impact die de Spelen zouden hebben op het leven van de Carioca's was een doorslaggevende factor in het kiezen van Rio de Janeiro als gaststad. De Spelen van 2016 zouden de ultieme *Legacy Games* worden, met bezuinigingen op publieke middelen en zonder White Elephants in de vorm van leegstaande stadions na de Spelen (Prefeitura do Rio, 2014).

For the Host City it is much more than simply setting the stage for the greatest sports festival in the world - the Games represent a chance to make changes that will last for much longer than 17 days of Olympic competitions and 11 days of Paralympics. And this is how Rio de Janeiro is organizing the first ever edition of the Olympics in South America; the event has helped to bring long overdue projects to life in order to benefit the major players of the 2016 Rio Games, the local population.

Prefeitura do Rio (2014, p.2).

Met betrekking tot de Paralympische Spelen had Rio de Janeiro voor het bid een concept ontwikkeld rondom het thema *'Live your Passion'*, waarbij de Paralympische Spelen gebruikt zouden worden om economische, stedelijke en sociale ontwikkeling in het land te stimuleren. Het plan maakte deel uit van de visie van de Braziliaanse regering om te investeren in sport als katalysator voor sociale integratie (IOC, 2009). In dit hoofdstuk worden de twee belangrijkste onderdelen van de paralympische *legacy* van Rio 2016 verder besproken: het vergroten van de toegankelijkheid voor mensen met een beperking en de sociale integratie van deze groep in de Braziliaanse samenleving.

Toegankelijkheid

Toegankelijkheid (*accessibility*) was één van de belangrijkste doelstellingen uit het legacy-plan van de Spelen in Rio de Janeiro. Het gaat daarbij niet alleen om toegankelijkheid van de faciliteiten op de venues van de Spelen. Een belangrijk element was het creëren van een infrastructuur voor mensen met een beperking en hen toegang te bieden tot bredere dienstverlening. Daarom behoorden het verbeteren van de toegankelijkheid van de stedelijke

infrastructuur, de ontwikkeling van sportfaciliteiten voor mensen met een beperking en het vergroten van de mogelijkheden voor deze groep ook tot de geplande *legacy* (Rio 2016, in Mataruna et al., 2015). Beoogde *legacies* van Rio 2016 zijn beschreven in het rapport '*Olympics and legacy – quick guide to public policies*' (Prefeitura do Rio, 2014) (zie ook hoofdstuk 6). Het gaat daarbij om bestaande infrastructurele-, mobiliteits-, en stedelijke renovatieprojecten vanuit de overheid die niet exclusief zijn gerelateerd aan de organisatie en het plaatsvinden van de Spelen, maar die na de selectie van Rio als host voor de Spelen van 2016 wel (versneld) tot uitvoering zijn gebracht (Prefeitura do Rio, 2014).

The Paralympics occur after the Olympics and are the recipient of the infrastructure that has been developed predominantly for Olympic purposes but with the addition of improved accessibility for people with mobility, vision, hearing and cognitive disability. This is specifically so for those countries that do not have a history of inclusion within their built environment legislation and policy.

Misener et al. (2013)

De investeringen in infrastructuur die versneld werden door de Olympische Spelen, zouden moeten bijdragen aan een grote stijging in toegang tot het openbaar vervoer, van 16 procent van de populatie in 2009 tot 63 procent na de Olympische en Paralympische Spelen. Daartoe is 150 kilometer aan snelbuslijnen (BRT Transoeste, Transcarioca en Transolímpica) en een nieuwe metrolijn (Metrô 4) aangelegd, die belangrijke delen van de stad met elkaar verbinden en de reistijd verkleinen (IOC, 2016). Meer dan vijfhonderd bussen in Rio zijn geschikt gemaakt voor het vervoeren van mensen in een rolstoel. De metrostellen waren al rolstoeltoegankelijk, de stations waren dat echter nog niet allemaal. Daarom zijn alle 42 metro- en treinstations tegenwoordig voorzien van een lift en zijn er paden met tactiele tegels aangelegd, zodat ook blinden en slechtzienden hun weg in het openbaar vervoer kunnen vinden. Ook het aantal

rolstoeltoegankelijke taxi's in de stad is gestegen (Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016, 2009; Rio.com, 2016; Tania Braga (hoofd *legacy* van het IOC) in persoonlijke communicatie, 28 februari 2017). Er zijn dus zeker verbeteringen in de toegankelijkheid en infrastructuur voor mensen met een beperking doorgevoerd. In de praktijk blijkt echter dat de verbeteringen voornamelijk te zien zijn in gebieden rondom de olympische en paralympische venues. Geraldo Nogueira, voorzitter van de commissie voor de rechten van mensen met een beperking, ziet het als een gemiste kans dat de toegankelijkheid niet in bredere zin is verbeterd. Vooral de trottoirs maken de stad niet rolstoelvriendelijk, waardoor het voor iemand in een rolstoel lastig is om zichzelf te verplaatsen en gebouwen te betreden (Teixara, 2016).

Naast het verbeteren van de toegankelijkheid en infrastructuur voor mensen met een beperking in Rio de Janeiro, bestond het doel om fysieke activiteit onder mensen met een beperking te verhogen (Rio 2016, in Mataruna et al., 2015). Daartoe zijn verschillende initiatieven opgezet. Zo werd bijvoorbeeld tijdens de Paralympische Spelen op het terrein van Urece (een Braziliaanse organisatie die activiteiten voor blinden en slechtzienden stimuleert via een breed scala van activiteiten, rehabilitatie en competitieve participatie) een Cruyff Court⁴ geopend. Dit speciale Cruyff Court is gericht op blinden en slechtzienden, het veld is qua maat aangepast op blindenvoetbal (20 bij 40 meter) en heeft uitlopmogelijkheden. De ondergrond is verhard, inclusief belijning, zodat het veld ook geschikt is voor goalball.⁵ Naast de voetbaldoelen zijn er ook goalbaldoelen aanwezig en is het bord met de veertien regels van Johan Cruyff in braille uitgevoerd. Deze aanpassingen bieden blinde en slechtziende kinderen en volwassenen de mogelijkheid om veilig te kunnen sporten (Nederlands Consulaat-Generaal Rio de Janeiro, 2016). Op het moment van schrijven zijn verder helaas nog geen cijfers beschikbaar over de fysieke activiteit van mensen met een beperking na de Paralympische Spelen (Tania Braga in persoonlijke communicatie, 28 februari 2017).

Sociale integratie

De sociale *legacy* voor de inwoners van Rio was een van de belangrijkste argumenten in de campagne voor de kandidatuur voor de Olympische en Paralympische Spelen van 2016 en in de profilering van de Spelen binnen Brazilië zelf. IOC-leden erkenden dat de voorstellen voor de ontwikkeling van de stad en de sociale inclusie het begin betekenden van een nieuw tijdperk voor Rio (Prefeitura do Rio, 2014). Volgens Dallasta (in Mataruna et al., 2015) mist Brazilië consistent en goed ontwikkeld beleid en vormen de Paralympische Spelen in Brazilië een kans om de rechten voor mensen met een beperking te verbeteren.

"The intention is to use the Paralympic Games to create a more inclusive society, using sport and Paralympic athletes as role models."

IOC (2009)

Het vergroten van de toegankelijkheid van openbaar vervoer en faciliteiten voor mensen met een beperking werd gezien als een manier om de integratie van mensen met een beperking in de maatschappij te verbeteren (Mataruna et al., 2015). Andere legacydoelstellingen waren een positieve verandering in de perceptie van de Braziliaanse bevolking ten opzichte van de handicaps van deze groep en het vergroten van het zelfvertrouwen en de mogelijkheden voor mensen met een beperking (Rio 2016, in Mataruna et al., 2015).

Volgens Rosinha da Adefal, secretaris van de commissie voor de rechten van mensen met een beperking, gaat de belangrijkste nalatenschap van de Paralympische Spelen verder dan het vergroten van toegankelijkheid. Het is een culturele verandering in de Braziliaanse maatschappij, waarin het belang van het bevorderen van rechten voor mensen met een beperking beter begrepen zal worden. "De ware erfenis van de Paralympische Spelen is een culturele verandering in het land. De Spelen hebben een verandering in de houding ten opzichte van mensen met een beperking teweeggebracht. We moeten verschillen respecteren en gelijkheid bevorderen, zodat we kunnen zorgen voor volledige participatie van mensen met een beperking in de samenleving." (Ministerie van Justitie en Openbare Veiligheid, 2016).

Ook Brazilianen met een beperking ervaren dat de Paralympische Spelen hebben bijgedragen aan de sociale inclusie van mensen met een beperking. Een Braziliaanse zwemmer met een fysieke beperking gaf in een interview met Sam Geijer (2016) aan: "De Paralympische Spelen hebben geholpen met betrekking tot onze sociale inclusie. Hierdoor hebben mensen een andere kijk gekregen. Ik ging bijvoorbeeld zwemmen kijken op het Olympisch Park en een kind zag mij en mijn geamputeerde arm en zei: 'Kijk mama, hij mist een arm'. En zijn moeder zei: 'Nee jongen, hij is gelijk aan degenen die hier zwemmen'. 'Is hij gelijk?' 'Ja hij is gelijk'. En toen ging ik mijn levensverhaal vertellen, en dat ik aan zwemmen deed. En het kind kreeg hierdoor een andere kijk. Snap je? Hierdoor geloof ik dat de Paralympische Spelen hebben geholpen in dit aspect." Ook een Braziliaanse judoka die meedeed aan de Paralympische Spelen ervaart dat zo: "Voor een lange tijd hebben mensen met een beperking weinig ruimte gehad in de samenleving. Hier in Brazilië, wanneer je (voorheen) een kind met een beperking kreeg, was het beter om die te verstoppen. Het riep schaamtegevoelens onder de familie op. Nu heb je de Paralympische Spelen bijvoorbeeld, dat is nog zo iets waarbij mensen zich kunnen bewijzen. Zodoende hebben wij ruimte voor onszelf gecreëerd" (in een interview met Sam Geijer, 2016).

Ook Tania Braga, hoofd *legacy* van het IOC, geeft aan dat het tijdens de Paralympische Spelen voelbaar en merkbaar was dat de bevolking van Rio anders ging kijken naar mensen met een beperking. Er werd meer gekeken naar de prestaties die de atleten neerzetten, dan naar de beperking van de atleet. De Paralympische Spelen hebben de Carioca's meer kennis gegeven over de doelgroep en de houding ten opzichte van mensen met een beperking doen veranderen. In potentie is dus zeker sprake van een positieve sociale nalatenschap van de Paralympische Spelen onder de bevolking van Brazilië en met name Rio de Janeiro. Omdat op het moment van schrijven nog geen concrete data zijn over de daadwerkelijke *legacy* van

de Spelen, is het op dit moment nog te vroeg om te bepalen of dit *legacy potential* blijvend is (Tania Braga in persoonlijke communicatie, 28 februari 2017).

3.6 Conclusie

De Paralympische Spelen in Rio de Janeiro kenden twee gezichten. Aan de ene kant had het evenement te maken met rondes van bezuinigingen en financiële zorgen. De vergoeding van de reiskosten voor atleten bleef uit, waardoor het lange tijd onduidelijk was of alle landen wel aan het evenement mee zouden kunnen doen. Doordat de kaartverkoop achter bleef, werd gevreesd voor de '*Neglected Games*': Paralympische Spelen met lege tribunes. Maar uiteindelijk waren het juist de Paralympische Spelen die door het grote aantal toeschouwers en de uitzonderlijke beleving werden betiteld als '*The People's Games*', de Spelen van het volk. Het breed gedragen initiatief van de '*Fill the Seats*'-campagne zorgde ervoor dat meer dan 15.000 kinderen en mensen met een beperking in staat werden gesteld om de Paralympische Spelen bij te wonen. Ook wat atletische prestaties betreft, waren het succesvolle Paralympische Spelen. Met 220 wereldrecords en 432 paralympische records worden de Spelen van Rio de Janeiro omschreven als '*The Best Games ever*'.

Al sinds het begin van de bidprocedure van Rio de Janeiro als host voor de Spelen, was het uitgangspunt dat het evenement de ontwikkeling van de stad een impuls zou geven. De Paralympische Spelen zouden eraan moeten bijdragen om een meer inclusieve samenleving te creëren. Volgens betrokkenen hebben de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro een positieve verandering in de houding ten opzichte van mensen met een beperking teweeggebracht. De Paralympische Spelen hebben de Carioca's meer kennis gegeven over mensen met een beperking. Maar hoe ver deze invloed op nationale schaal reikt en of deze verandering blijvend is, valt te betwijfelen.

Eindnoten

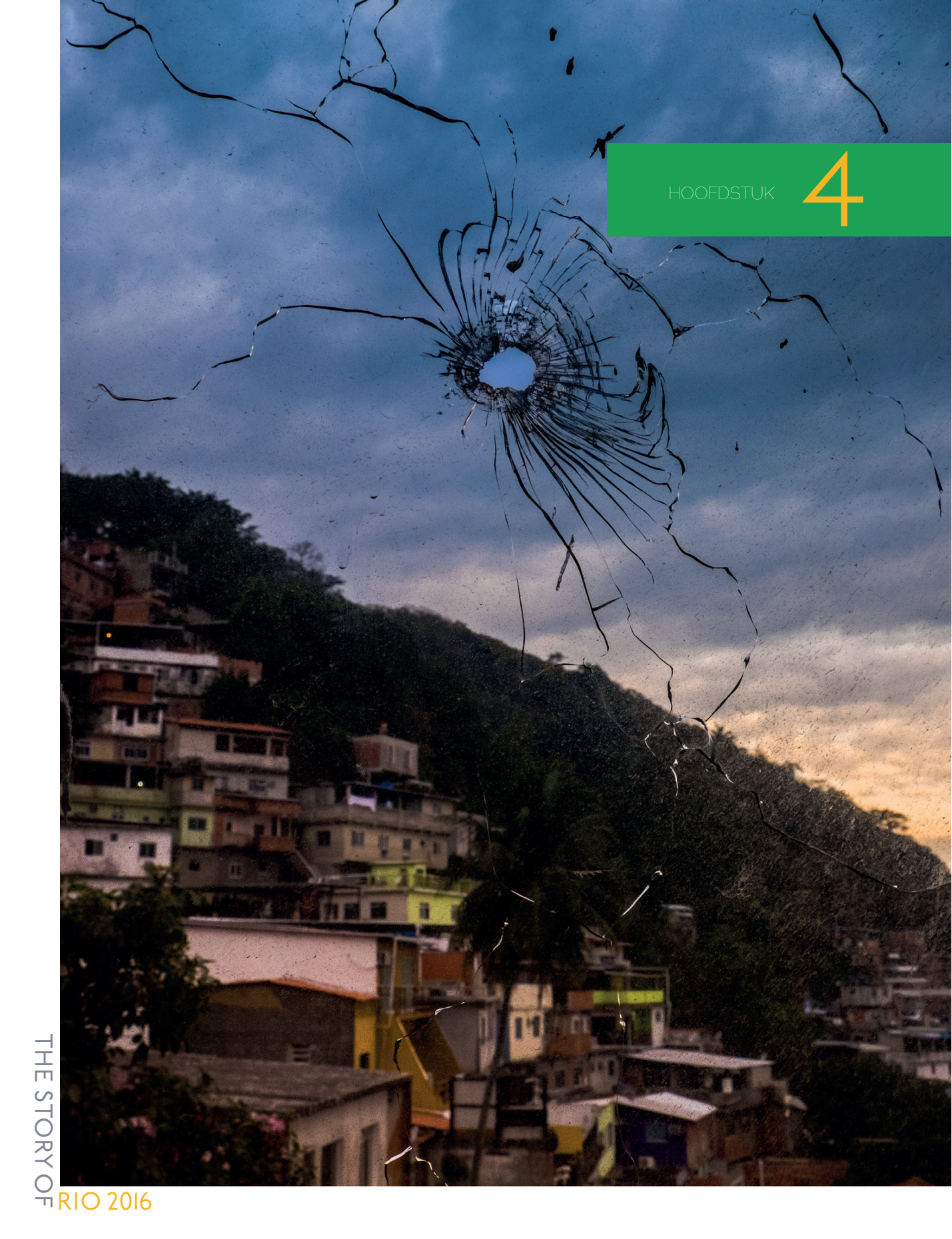
1. De Pan American Games zijn een multisportevenement voor zomersporten waar atleten uit Noord- en Zuid-Amerika aan deelnemen. De Pan American Games worden gevolgd door de Parapan American Games, voor atleten met een fysieke beperking (IPC, 2014a).
2. De beschreven bedragen in dit hoofdstuk zijn omgerekend van Braziliaanse real naar euro met een wisselkoers van 3,36BRL is 1 euro. Enkele bedragen zijn omgerekend vanuit dollar naar euro met een wisselkoers van 1,08 dollar is 1 euro. Beide koersen zijn vastgesteld op 05-02-2017 en gebaseerd op de website www.wisselkoers.nl. De omrekening klopt dus niet helemaal aangezien de uitgaven op een eerder tijdstip zijn gedaan waardoor een andere wisselkoers gold.
3. Bij de lexicografische medaillespiegel wordt eerst gekeken naar het aantal gouden medailles, dan naar het aantal zilveren medailles en tot slot naar het aantal bronzen medailles. Hierdoor kan een land met een totaal van 35 medailles, waarvan 3 gouden, lager op de medaillespiegel eindigen dan een land met een totaal van 21 medailles, waarvan 7 gouden.
4. Een Cruyff Court is een moderne invulling van het ouderwetse trapveldje en dient als een ontmoetingsplek waar thema's als respect voor elkaar, integratie, ontwikkeling en samen spelen centraal staan (Cruyff Foundation, 2016a). Speciale Cruyff Courts zijn aangepast aan de behoeften en wensen van kinderen met een handicap (Cruyff Foundation, 2016b).

5. Goalball is een balsport voor mensen met een visuele handicap. Er wordt drie tegen drie gespeeld, het doel bestaat de volledige breedte van het veld. Met een bal met rinkelende belletjes erin wordt onderhands geworpen naar het doel van het andere team. De spelers van het andere team moeten zich op gehoor op de bal oriënteren en proberen de bal uit het doel te houden (Goalball, z.j.).

Literatuur

- Brasil 2016 (z.j.). Brazil Medals Plan. Geraadpleegd van <http://www.brasil2016.gov.br/en/incentives/plano-brasil-medalhas> op 6 februari 2017.
- Braziliaans Paralympisch Comité (2016). *Perguntas frequentes [Veelgestelde vragen]*. Geraadpleegd van <http://www.cpb.org.br/web/guest/perguntas-frequentes> op 6 februari 2017.
- Cruyff Foundation (2016a). *Minister Schippers opent special Cruyff court in Rio de Janeiro tijdens Paralympische Spelen*. Geraadpleegd van <http://www.cruyff-foundation.org/minister-schippers-opent-speciaal-cruyff-court-in-rio-de-janeiro-tijdens-paralympische-spelen/> op 17 februari 2017.
- Cruyff Foundation (2016b). *Speciale Cruyff courts*. Geraadpleegd van <http://www.cruyff-foundation.org/cruyff-courts/speciale-cruyff-courts/> op 17 februari 2017.
- English Oxford dictionaries (2017). *Definition of white elephant in English*. URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/white_elephant. Geraadpleegd op 16 februari 2017.
- Etchells, D. (2016, 6 september). *Countries requiring funding to compete at Rio 2016 Paralympics will be paid today, IPC confirms*. Geraadpleegd van <http://www.insidethegames.biz/articles/1041362/countries-requiring-funding-to-compete-at-rio-2016-paralympics-will-be-paid-today-ipc-confirms> op 20 januari 2017.
- Gibson, O. (2016, 14 augustus). *Paralympic Games: countries still waiting for vital travel grants*. Geraadpleegd van <https://www.theguardian.com/sport/2016/aug/14/paralympic-committee-to-hold-budget-crisis-talks-with-brazil> op 20 januari 2017.
- Goalball (z.j.). *Wat is goalball?* Geraadpleegd van <http://www.goalball.nl/wat-is-goalball/> op 17 februari 2017.
- Harris, R. (2016, 20 augustus). *Rio Paralympics Sees 'Major Budget Cuts,' Low Ticket Sales*. Geraadpleegd van <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-08-20/deeper-major-budget-cuts-enforced-on-paralympics-in-rio> op 6 april 2017.
- Hover, P., Straatmeijer, J., Romijn, D. & Breedveld, K. (2013). *The story of London 2012*. De maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2012. Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media.
- IOC (2009). *Report of the 2016 IOC Evaluation Commission – Games of the XXXI Olympiad*. Geraadpleegd van <https://stillmed.olympic.org/media/Document%20Library/OlympicOrg/Documents/Host-City-Elections/XXXI-Olympiad-2016/Report-of-the-IOC-Evaluation-Commission-for-the-Games-of-the-XXXI-Olympiad-in-2016.pdf> op 20 maart 2017.
- IOC (2016). *Factsheet – Legacies of the Games, update May 2016*. Geraadpleegd van <https://stillmed.olympic.org/media/Document%20Library/OlympicOrg/Factsheets-Reference-Documents/Games/Legacies/Factsheet-Legacies-of-the-Games-May-2016.pdf> op 20 maart 2017.
- IPC (2014a, 30 augustus). *Rio 2007 Parapan American Games*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/feature/no25-rio-2007-parapan-american-games> op 20 januari 2017.
- IPC (2014b). *London 2012*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/london-2012> op 6 april 2017.
- IPC (2014c, 24 januari). *Rio 2016 release budget for next summer Games*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/news/rio-2016-release-budget-next-summer-games> op 20 januari 2017.
- IPC (2016a). *Rio 2016*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/rio-2016> op 20 januari 2017.
- IPC (2016b, 19 augustus). *Rio 2016 Paralympic Games to deliver positive societal change*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/news/rio-2016-paralympic-games-deliver-positive-societal-change> op 20 januari 2017.
- IPC (2016c, 30 augustus). *IPC and Rio 2016 back public led #FillTheSeats campaign for Rio 2016 Paralympics*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/news/ipc-and-rio-2016-back-public-led-filltheseats-campaign-rio-2016-paralympics> op 20 januari 2017.
- IPC (2016d, 19 september). *Fill the Seats online campaign helps create historic atmosphere at the Paralympics*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/news/filltheseats-online-campaign-helps-create-historic-atmosphere-paralympics> op 20 januari 2017.

- IPC (2016e, 18 september). *People have their say on the 'People's Games'*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/news/people-have-their-say-people-s-games> op 25 januari 2017.
- IPC (2016f, 31 december). *No. 1 Rio 2016 are The People's Games*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/feature/no-1-rio-2016-are-people-s-games> op 6 februari 2017.
- IPC (2016g). *IPC Historical Results Archive*. Geraadpleegd van <https://www.paralympic.org/results/historical> op 6 februari 2017.
- Landry, F. (1995). *Paralympic Games and social integration* [online artikel]. Barcelone: Centre d'Estudis Olímpics UAB.
- Management Comité voor acties van de Federale Overheden voor het Kandidaatschap van Rio 2016 (2009). *Legacy Brochure van de Olympische Spelen van 2016 – stedelijk en natuur*.
- Mataruna, L., Melo, T., Range, D. & Guimaraes, A. (2015). Rio 2016 and disability – an analysis on the Sport-For-Developed discourse and the *legacies* for disabled people. *Journal of Sport for Development*, 3(5), 50-60.
- Ministerie van Justitie en Openbare Veiligheid (2016, 8 september). "*Legado das Paralimpiadas será mudança cultural no país*", diz secretária dos Direitos da Pessoa com Deficiência [*"Legacy van de Paralympische Spelen is de culturele verandering in het land"*], zei de secretaris van de commissie voor de rechten van personen met een handicap]. Geraadpleegd van <http://www.justica.gov.br/noticias/legado-das-paralimpiadas-sera-mudanca-cultura-no-pais-diz-secretaria-dos-direitos-da-pessoa-com-deficiencia> op 20 maart 2017.
- Misener, L., Darcy, S., Legg, D. & Gilbert, K. (2013). Beyond Olympic legacy: understanding Paralympic legacy through a thematic analysis. *Journal of Sport Management*, 27, 329-341.
- Nederlands Consulaat-Generaal Rio de Janeiro (2016, 15 september). *Opening Special Cruyff Court in Nova Iguaçu*. Geraadpleegd van <http://riodejaneiro.nlconsulaat.org/nieuws/2016/09/special-cruyff-court-in-nova-iguacu.html> op 17 februari 2017.
- Paralympic TeamNL (2016). *Paralympische Spelen in Rio*. Geraadpleegd van <http://www.paralympisch.nl/rio2016> op 6 februari 2016.
- NOC*NSF (2016a, 7 augustus). *IPC schorst Russisch Paralympisch Comité*. Geraadpleegd van <http://www.nocnsf.nl/cms/showpage.aspx?id=22508> op 25 januari 2017.
- NOC*NSF (2016b, 23 augustus). *Geen Russische sporters op Paralympische Spelen in Rio*. Geraadpleegd van <http://www.nocnsf.nl/geen-russische-sporters-op-paralympische-spielen-in-rio> op 25 januari 2017.
- NOS (2016, 17 augustus). *Geldproblemen bedreigen Paralympische Spelen*. Geraadpleegd van <http://nos.nl/ps2016/artikel/2126467-geldproblemen-bedreigen-paralympische-spielen.html> op 6 april 2017.
- Panja, T. (2016, 15 augustus). *Rio 2016 budget fiasco threatens Paralympic athlete's ambitions*. Geraadpleegd van <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-08-15/rio-2016-budget-fiasco-threatens-paralympic-athletes-ambitions> op 20 januari 2017.
- Prefeitura do Rio (2014). *Olympics and legacy – quick guide to public policies*. Geraadpleegd van http://www.rio.rj.gov.br/dlstatic/10112/4379008/4129850/RIO2016_estudos_ING.pdf op 16 februari 2017.
- Ramsay, R. (2016, 12 september). *What's been inspiring Rio's Paralympic ticket turnaround?* Geraadpleegd van <http://edition.cnn.com/2016/09/12/sport/rio-paralympics-ticket-sales-upturn/> op 25 januari 2017.
- Rio.com (2016). *Subway in Rio*. Geraadpleegd van <http://www.rio.com/practical-rio/subway-rio> op 6 april 2017.
- Teixeira, P. (2016, 18 september). "*Conscientização é o maior legado paralímpico*", diz membro da OAB-RJ [*"Bewustwording is de grootste Paralympische legacy"*], zegt lid van de OAB-RJ]. Geraadpleegd van <http://g1.globo.com/rio-de-janeiro/paralimpiadas/noticia/2016/09/conscientizacao-e-o-maior-legado-paralimpico-diz-membro-da-oab-rj.html> op 20 maart 2017.
- The Paralympian (2016). Loud and clear – Rio 2016 *The People's Games*. *The Paralympian* – Rio's 2016 legacy, 3, 14-18.
- Watts, J. (2016, 3 september). *Rio chiefs fear Paralympics could fall flat as seats remain empty*. Geraadpleegd van <https://www.theguardian.com/sport/2016/sep/03/rio-de-janeiro-paralympics-tickets-slashed> op 25 januari 2017.
- Weed, M. & Dowse, S. (2009). A missed opportunity waiting to happen? The social legacy potential of the London 2012 Paralympic Games. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1, (2), 170-174.

HOOFDSTUK

4

POLITIEK EN ECONOMIE

WIES UBAGS

Wat waren de verwachtingen hooggespannen toen Rio de Janeiro in 2009 de Zomerspelen van 2016 toegewezen kreeg. Brazilië, uitgegroeid tot de zesde economie in de wereld, kon eindelijk laten zien dat het meetelde, na een periode van economische groei onder president Luiz Inácio da Silva, kortweg Lula. Toen het zeven jaar later zo ver was, was de economische groei verschrompeld tot krimp en was de in 2014 herkozen president Dilma Rousseff geschorst. Het land werd en wordt nog steeds geplaagd door corruptieschandalen. Op de Olympische en Paralympische Spelen zaten nog maar weinig Brazilianen te wachten.

In dit hoofdstuk wordt de politieke en economische context van de Olympische Spelen in Rio in 2016 geschetst: hoe het ervoor stond toen de stad de Spelen binnenhaalde, hoe de economie langzaam maar zeker achteruitging onder Lula's opvolgster Dilma Rousseff en hoe de crisis zich verscherpte nadat ze werd herkozen in 2014. Enkele maanden voordat de Spelen begonnen, werd Rousseff geschorst wegens creatief boekhouden, en tussen de Olympische en Paralympische Spelen in, werd ze afgezet. Te midden van al dit tumult leken de Spelen welhaast een detail in het Braziliaanse nieuws. De crisis duurt nog volop voort onder Rousseff's opvolger Michel Temer.

4.1 Rio krijgt de Zomerspelen van 2016

In 2009, wanneer Rio de Janeiro de Spelen in de wacht sleept, hapt de wereld nog naar adem nadat in 2008 enkele grote banken in Noord-Amerika en Europa ternauwernood van de ondergang konden worden gered. Ook in Brazilië vallen de groeicijfers tegen. De economie krimpt met 0,6 procent, maar de algemene verwachting is dat dit een tijdelijke dip zal zijn en dat het land snel zijn oude niveau van voor 2008 zal kunnen behalen. In 2010, verkiezingsjaar, groeit de Braziliaanse economie met maar liefst 7,5 procent. Lula's aangewezen opvolgster Dilma Rousseff zal de verkiezingen in oktober winnen met 55 procent van de stemmen.¹

Extreme armoede daalt

Het grootste land van Latijns-Amerika heeft zich vanaf het begin van het nieuwe millennium op de kaart kunnen zetten. Lula's voorganger, de centrumrechtse Fernando Henrique Cardoso, weet in de jaren negentig een eind te maken aan de gierende inflatie en maakt ook een begin met sociale programma's die de levensstandaard van de armsten van het land op een hoger niveau moesten tillen. Lula zet dat beleid voortvarend voort met zijn programma '*Bolsa Família*' – 'Familie Beurs' dat een leeftijdsafhankelijke subsidie per kind per maand

verstrekt aan de allerarmsten, op voorwaarde dat de kinderen naar school gaan en ingeënt zijn. Tijdens acht jaar Lula daalt de extreme armoede van 9,7 procent van de bevolking naar 4,3 procent. Directeur Brazilië Deborah Wetzel van de Wereldbank constateert in 2013 tevreden dat de ongelijkheid in Brazilië is afgenomen met 15 procent en dat '*Bolsa Família*' in veertig landen navolging krijgt. Vooral vrouwen profiteren van het programma: zij krijgen de subsidie en meisjes gaan langer naar school.²

De economie groeit gestaag van 3 procent bij Lula's aantreden in 2002 tot 5,2 procent in 2007, het jaar dat de bankencrisis begint. Het verschaft Brazilië het prestige om serieus mee te dingen naar de Zomerspelen in 2016 (zie figuur 4.1).

Figuur 4.1 Ontwikkeling Bruto Binnenlands Product (BBP) tijdens de presidenten Cardoso (1994–2002) en Lula (2002–2010), in procenten.

Bron: brasisfatosedados.wordpress.com.

Corruptie onder Lula

Eén groot corruptieschandaal zal Lula tijdens zijn beide ambtstermijnen blijven achtervolgen en dat is het '*Mensalão*', ofwel 'de grote maandelijkse bijdragen'. In 2005 vertelt een gedeputeerde de pers hoe leden van de regeringscoalitie geld ontvingen – omgerekend wel circa tienduizend euro per maand – om voor het regeringsbeleid te stemmen. Verschillende ministers van de regering Lula verliezen hun post, zijn stafchef José Dirceu, nu in de gevangenis, ziet zich genooddaakt op te stappen. Lula zelf houdt vol van niets te weten en zegt later dat zijn partij zich met zulke praktijken niet anders gedraagt dan andere partijen in het land. Daarbij negeert hij zijn verkiezingsbelofte dat het met het aantreden van de Arbeiderspartij afgelopen zou zijn met de corruptiecultuur in Brazilië.

Kandidatuur 2018

Ondanks het '*Mensalão*' slaagt de president er toch in om in 2006 met ruim 60 procent van de stemmen herkozen te worden, waarschijnlijk ook omdat het Brazilië verder zo voor de wind gaat. Maar de smet van corruptie zal de president nooit meer van zich af kunnen

schudden.³ Het Wasstraatschandaal dat in 2014 zal losbarsten, zal de reputatie van zijn partij nog veel meer schade berokkenen dan het '*Mensalão*' al deed. Zijn beoogde nieuwe kandidatuur voor de verkiezingen eind 2018 is vanwege de juridische onderzoeken die tegen hem lopen zeer onzeker, hoewel hij dit moment op kop loopt in de peilingen.⁴

Het corruptienieuws over de Spelen in Rio, in maart 2017, verbaast in Brazilië al niemand meer: Rio zou volgens de Franse krant *Le Monde* de Spelen hebben gekregen doordat een Braziliaanse zakenman het IOC-lid Lamine Diack 1,5 miljoen dollar betaalde.⁵

4.2 De periode Dilma Rousseff

Bij de verkiezingen van 2010 mag Lula, de joviale ouwe rot die alle rampen lijkt te overleven, volgens de Braziliaanse wet niet meer meedoen. Hij wijst de wat stijve technocrate Dilma Rousseff, zijn stafchef, aan als zijn opvolgster. Terwijl de verkiezingen naderen, beleeft Brazilië zijn ongekende groei van 7,5 procent. Jacques Ribemboim, econoom, universitair docent en ex-topambtenaar onder de centrumrechtse regering Cardoso, verwijt president Lula veel te weinig te hebben gedaan aan het bevorderen van investeringen in zijn land.⁶

Infrastructuur is een van de sectoren die achterblijven. Het wegenstelsel in bepaalde delen van het land is abominabel, waardoor het een titanenklus is om bijvoorbeeld landbouwproducten in de havens te krijgen. Vliegvelden en trein- en busstations maken ook in de grote steden een groezelige indruk. In 2014 zal blijken dat de Braziliaanse regering de kans heeft laten liggen om in die jaren van groei zijn infrastructuur aan te passen aan de eisen die aan een gastland van grote sportevenementen kunnen worden gesteld. Op het moment dat het WK voetbal begint, is geen enkel vliegveld volledig gemoderniseerd. De stadions zijn ternauwernood afgekomen.

De metrolijn naar de accommodaties van de Olympische Spelen in de westelijke wijk Barra de Tijuca komt in juli 2016 nét op tijd af. De ingebruikname is op 30 juli, een week voordat de Spelen beginnen.⁷

Een andere sector waarin hoognodige investeringen zijn uitgebleven is het onderwijs. Brazilië maakt ondanks zijn enorme omvang geen deel uit van de wereldtop in wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, aldus Ribemboim.

Rentelast

Een van de factoren die investeringen ontmoedigen is de spreekwoordelijk hoge rentelast in het land (zie tabel 4.1). Bedrijven worden aldus ontmoedigd om leningen af te sluiten. Het percentage van het bruto binnenlands product dat aan investeringen wordt besteed, schommelt in Brazilië rond de 20 procent. In een land als China is dat meer dan 40 procent.⁸ Het succes van Brazilië is in 2010 grotendeels gebaseerd op consumentenuitgaven. Lonen worden verhoogd en belasting op consumentengoederen worden verlaagd. De burger wordt gestimuleerd zijn creditcard te trekken – de meest basale producten in de winkels kunnen in termijnen worden betaald – en steekt zich in de schulden. Volgens econoom Ribemboim heeft president Lula met dit beleid mede de grondslag gelegd voor de huidige diepe crisis waarin Brazilië verkeert (zie noot 6).

Tabel 4.1 Rentelast, in procenten.

Land	
Argentinië	24,50
Brazilië	13,00
Rusland	10,00
Turkije	8,00
Zuid-Afrika	7,00
Mexico	6,25
India	6,25
Indonesië	4,75
China	4,35
Verenigde Staten	0,63
Verenigd Koninkrijk	0,25
Eurozone	0,00

Bron: Central Bank Rates (cbrates.com, per 11 januari 2017).

Rousseff's eerste termijn

Dilma Rousseff wordt eind 2010 gekozen door 55 miljoen Brazilianen, drie miljoen minder dan waarmee haar populaire voorganger in 2006 de overwinning in de wacht sleepte. Lula's beleid wordt bij zijn afscheid door een kleine 90 procent van de stemgerechtigden als goed tot zeer goed bestempeld. Politieke analisten verklaren Rousseff's succes dan ook uit het feit dat ze zijn opvolgster is en heeft aangegeven zijn beleid te willen voortzetten. Het programma '*Bolsa Família*' is voor veel linkse stemmers de doorslaggevende factor om op de Arbeiderspartij van Lula en Rousseff te blijven stemmen.⁹

Inflatie

De eerste jaren van Dilma Rousseff's eerste termijn (2010-2014) zijn relatief rustig. De economie groeit nog, zij het dat ze afvlakt in sterkte: 3,9 procent in 2011 en 1,8 procent in 2012. Een van de zaken waarmee ze zich duidelijk onderscheidt van haar voorgangers is haar intolerantie jegens corruptie. In de eerste helft van 2011 alleen al moeten zes ministers het veld ruimen. Wanneer in 2014 het corruptieschandaal Wasstraat in alle hevigheid is losgebarsten, is ze een van de weinige bekende politici die de dans nog ontspringt (zie meer over Wasstraat in paragraaf 4.4). Een ander punt waarmee ze zich onderscheidt van Lula is een veel ingetogener buitenlands beleid. Brazilië profileert zich niet meer als wereldmacht en mist ook de kans om zichzelf als gastland van de Olympische Spelen in de kijker te zetten, betogen Lezema et al.¹⁰

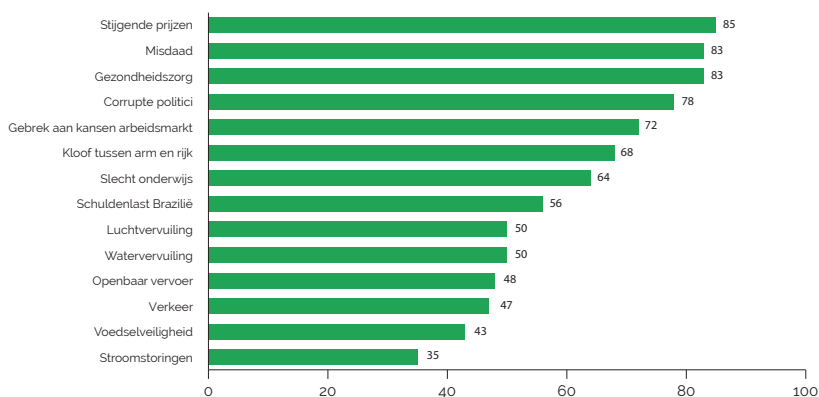
Grote demonstraties in juli 2013

In 2013 is er weer een opleving tot 2,7 procent groei van het bruto binnenlands product, maar dan slaat in juni, net voor de Confederations Cup (15-30 juni) die in Brazilië zal worden gehouden in de aanloop van het WK voetbal, de vlam in de pan. In het hele land gaan

miljoenen mensen woedend de straat op.¹¹ De onvrede richt zich tegen de exorbitante kosten van de grote sportevenementen en het gebrek aan goed onderwijs en goede zorg voor de niet-rijken, overduidelijk de grote meerderheid van de bevolking. Voor het eerst klinkt de slogan: '*Não vai ter Copa!*' ('Er komt geen WK'). Deze onvrede zal zich herhalen in de aanloop naar de Olympische Spelen, maar de demonstraties trekken dan niet meer zulke hoeveelheden mensen als in 2013. De reactie van presidente Dilma Rousseff, voormalig guerrillaleidster en gemarteld door de militaire dictatuur (1964-1985), is in 2013 evenwichtig. Mensen hebben het recht om te demonstreren, is haar redenering, en we moeten kijken hoe we iets aan hun grieven kunnen doen.

Het Amerikaanse onderzoeksbureau PewResearchCenter deed in april 2014 onderzoek naar de zaken waarover de Brazilianen zich zorgen maken. Stijgende prijzen, misdaad, de staat van de gezondheidszorg en corrupte politici baren de bevolking volgens PewResearchCenter (2014) de meeste zorgen (zie figuur 4.2).

Figuur 4.2 Zaken waar Brazilianen zich zorgen over maken, in procenten van de bevolking.

Bron: Pew Research Center (2014).

Voor de demonstraties in juli 2013 was 55 procent van de meerderjarige bevolking ontevreden. Ten tijde van het onderzoek is dat opgelopen tot 72 procent. 61 procent van de mensen heeft negatieve verwachtingen over de impact van het WK voetbal, omdat zij denken dat dit ten koste zal gaan van zaken als onderwijs en gezondheidszorg.¹² Uit het onderzoek blijkt ook dat de bevolking president Lula aanzienlijk hoger acht dan presidente Rousseff. Zijn populariteitscijfer is aan het eind van zijn termijn 84 procent, dat van Rousseff is ten tijde van het onderzoek 48 procent.

Uitgejouwd

In die eerste helft van 2014 duikt de Braziliaanse economie opnieuw in de min. Het WK staat voor de deur. Duizenden mensen gaan de straat op om te protesteren tegen het geldver-

slindende sportevenement, maar hun aantallen halen die van de protesten van 2013 niet. Bij de openingswedstrijd in São Paulo op 12 juni wordt presidente Dilma Rousseff samen met FIFA-voorzitter Sepp Blatter uitgejouwd. De onvrede komt niet alleen van de tegenstanders van de organisatie van het WK: volgens de rechtse oppositie heeft Rousseff's economische beleid gefaald en is een drastische wijziging geboden. De fluitconcerten in São Paulo komen ook uit de vip-loges.¹³

De tegenvallende economische resultaten in 2014 worden door analisten geweten aan een falend beleid. De regering heeft de inflatie te hoog laten oplopen. Consumenten kopen minder omdat door de inflatie alles duurder is geworden. Het investeringsklimaat is door de hoge rentestand niet goed. En de overheidsuitgaven moeten omlaag.¹⁴

Het WK juni-juli 2014

Maar het WK voetbal, waarvoor zo velen hun hart vasthielden omdat de planning voor de bouw van de stadions en andere infrastructurele werken zo slecht was geweest, verloopt opvallend zonder problemen. Grote demonstraties van de Braziliaanse bevolking zoals in 2013 blijven uit, de sfeer is gezellig, er vallen geen vreselijke ongelukken van supporters of spelers te betreuren. Er zijn incidenten, zoals de Belgische supporters die de wedstrijd van hun team missen omdat hun vliegtuig vanwege mist niet kan opstijgen. Maar het heeft geen negatieve invloed op het toernooi als geheel. Brazilië verliest met 7-1 van Duitsland in de halve finale. Die blamage lijkt een voorbode van wat het land verder te wachten staat.

Na een maand in een voetbalroes te hebben geleefd, moeten de mensen terug naar de dagelijkse realiteit waarin nog steeds het leven te duur is, de scholen slecht en de kwaliteit van de gezondheidszorg beklagenswaardig. Mét ook nog nieuwe presidentsverkiezingen voor de deur en een president die onderhevig is aan steeds sterkere kritiek. Brazilië mag al lang blij zijn als het 2014 kan afsluiten met een bruto nationaal product in de plus. Dat lukt nét: 0,1 procent groei.¹⁵

4.3 Rousseff's impeachment

De tegenvallende economische resultaten en de moeizame verhouding met andere partijen in het congres zijn geen goede basis voor Dilma Rousseff om herkozen te worden. Haar staat een zware verkiezingsstrijd te wachten. Haar belangrijkste rivalen in de eerste ronde op 5 oktober 2014 zijn Aécio Neves van de Sociaal-Democratische Partij van Brazilië, oud-president Fernando Henrique Cardoso, en oud-partijgenote en minister van milieu onder Lula Marina Silva, die voor de PSB, de Socialistische Partij van Brazilië, uitkomt. Silva belooft onder andere extra aandacht voor gezondheidszorg, cultuur en onderwijs, Neves hamert op de noodzaak van economische hervormingen. Rousseff wint de eerste ronde met ruim 40 procent van de stemmen en neemt het eind oktober op tegen Aécio Neves.

Hard tegen hard

Waren de campagnes in de eerste ronde al niet zachtzinnig, in de tweede ronde gaat het hard tegen hard, terwijl de kandidaten in de peilingen allebei rond de 50 procent cirkelen. Rousseff's campagne laat op televisie een actrice in een spotje zeggen dat een presidentschap van Neves zou betekenen dat Brazilië zou terugvallen op het niveau van de ongelijkheid in 1990. Verder wordt hij afgespiegeld als een rijkeluihzoon die geen idee heeft wat er leeft onder gewone mensen. Neves op zijn beurt gaat zijn boekje te buiten door Rousseff's campagne te vergelijken met de propaganda van Hitler's minister Goebbels. "Als een leugen duizendmaal wordt herhaald, is hij waar", fulmineert de centrumrechtse kandidaat.¹⁶

Uiteindelijk wint Dilma Rousseff met 52 procent van de stemmen na een bloedstollende verkiezingsdag waarop het er tot vroeg in de avond naar uitziet dat Aécio Neves haar heeft verslagen.¹⁷ De beurs Bovespa in São Paulo daalt de volgende maandagochtend prompt met

4 procent, de aandelen van staatsoliebedrijf Petrobras dalen zelfs met 15 procent. De dollar wint aan kracht tegenover de real, die de voorgaande drie maanden al 12 procent van zijn waarde had verloren tegenover de Amerikaanse munt.¹⁸

Een andere economische koers

Voor het Braziliaanse bedrijfsleven is Rousseff's overwinning een enorme teleurstelling. Dat had alle hoop gevestigd op Neves, die een radicale economische koerswending had beloofd om uit de crisis te raken. Rousseff lijkt inmiddels zelf ook te onderkennen dat ze in haar economische beleid is tekortgeschoten. Ze belooft een betere president te zijn. Een maand na haar verkiezingsoverwinning kondigt ze de naam van de nieuwe minister van financiën aan: Joaquim Levy. Daarmee komt een eind aan het ministerschap van Guido Mantega, die twaalf jaar onder Rousseff en haar voorganger Lula had gediend.

Protesten tegen Rousseff

Aan Levy de ondankbare taak om de economie weer op de rails te krijgen door te snijden in de overheidsuitgaven en belastingen te verhogen. Het stuit op veel weerstand in Rousseff's eigen Arbeiderspartij, met als resultaat dat er van een broodnodig nieuw economisch beleid een jaar lang niets terecht komt. Levy gooit de handdoek in de ring en stapt in december 2015 op. In zijn plaats komt de bij de Arbeiderspartij beter liggende minister van planning Nelson Barbosa.¹⁹

Intussen zijn tegenstanders van de regering al met duizenden de straat op gegaan en eisen haar vertrek wegens economisch wanbeleid en vooral corruptie van haar partij. De eerste speculaties over een *impeachment* – het afzetten van de president wegens wangedrag – duiken in de pers op. Brazilië sluit 2015 af met een daling in het bruto binnenlands product van liefst 3,8 procent. Dilma Rousseff heeft meer dan voldoende redenen om zich ernstige zorgen te maken.²⁰

FOTO: CP DC PRESS

Samenwerken is moeilijk voor Rousseff

Een van de praktische problemen waar een president in Brazilië zich voor ziet gesteld, is het feit dat hij of zij altijd een coalitie moet sluiten met talloze ideologisch verwante en minder verwante partijen om te kunnen regeren. Dat geldt dus ook voor Dilma Rousseff. Voor haar wordt in 2010 voorzien dat ze daar als onervaren politica meer moeite mee zal hebben dan haar gepokte en gemazelde en sociaal zeer begaafde politieke mentor Lula. Dat zal maar al te waar blijken te zijn. Haar vicepresident vanaf het allereerste begin in 2010, Michel Temer van de centrumpartij PMDB, laat haar eind 2015 vallen wanneer in het Huis van Afgevaardigden het besluit valt om de *impeachment* procedure in gang te zetten. Temer beklaagt zich in een brief dat Rousseff een groot wantrouwen tegen hem koestert en dat hij als vicepresident slechts een decoratieve functie vervult.²¹

Lot bezegeld

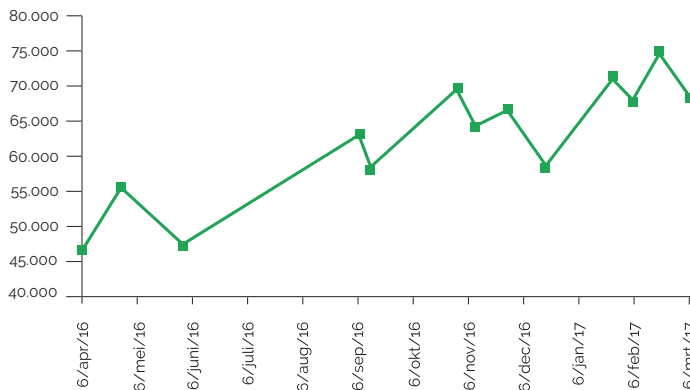
Het corruptieschandaal Wasstraat zal het Braziliaanse nieuws voortaan beheersen en zal ook een rol spelen in de *impeachment* van Dilma Rousseff. Ironisch genoeg is zij een van de weinige politieke kopstukken die (relatief) schoon lijken te zijn. Het argument waarmee haar val wordt ingezet is dan ook een ander: creatief boekhouden. Om de verkiezingen in oktober 2014 te kunnen winnen, heeft ze uitgaven voor dat jaar uit de boeken gehouden en vooruitgeschoven. Dat deden haar voorgangers ook, maar de bedragen waar het bij Rousseff om ging zouden 35 keer zo hoog zijn als bij Lula en diens voorganger Cardoso.²²

Aanvankelijk lijkt het geen grote vaart te lopen met de *impeachment*, maar wanneer Rousseff weigert haar politieke bondgenoot Eduardo Cunha – van dezelfde partij (PMDB) als dan nog vicepresident Michel Temer – te hulp te schieten als die onder vuur ligt wegens Wasstraat, is haar lot bezegeld. De ethische commissie van het Huis van Afgevaardigden moet besluiten of Cunha wegens de beschuldigingen over Wasstraat als Huisvoorzitter moet worden geschorst.

Rousseff en haar Arbeiderspartij doen niets om het tegen te houden. Enkele uren daarna geeft Cunha het groene licht aan de *impeachment* procedure in het Huis van Afgevaardigden. Op 17 april 2016 zegt het Huis met 367 stemmen voor, 137 tegen en 7 onthoudingen 'Ja' tegen *impeachment*. Daarna zal de Senaat zich erover moeten uitspreken.²³ Wanneer deze op 11 mei besluit de *impeachment* in behandeling te nemen, wordt Rousseff geschorst en vervangt vicepresident Michel Temer haar als interim-president. De Senaat heeft 180 dagen om een oordeel te vellen. Op het moment dat de Olympische Spelen beginnen, op 5 augustus 2016, beschikt Brazilië slechts over een interim-president.²⁴

Op 31 augustus besluit de Senaat met 61 stemmen voor en 20 tegen voor de *impeachment* van Rousseff. Daarmee begint het definitieve presidentschap van Michel Temer tot en met 2018. Rousseff, de Arbeiderspartij en haar aanhangers spreken van een coup, maar de koersen in São Paulo veren op (figuur 4.3).²⁵

Figuur 4.3 Beurskoers Bovespa vanaf april 2016 tot maart 2017.

Bron: <https://www.iex.nl/Index-Koers/370032253/BRAZILIE-lbovespa.aspx>.

Olympische Spelen

De Olympische Spelen lijken dan bijna terloops te zijn gepasseerd. Was er voor het WK al weinig enthousiasme bij de bevolking, voor de Spelen geldt dat nog meer.²⁶ In een aantal steden proberen boze burgers de olympische vlam te doven. De kaartverkoop valt tegen; voor de Paralympische Spelen moeten om die reden buitengewone inspanningen worden verricht om überhaupt alle teams te laten overvliegen. Alleen dankzij enorme inspanningen kon de rampzalig verlopen kaartverkoop voor de Paralympische Spelen nog worden opgekrikt, met als opzienbarend resultaat dat aan het eind ruim twee miljoen kaartjes waren verkocht, bijna net zoveel als in Londen in 2012 (zie ook hoofdstukken 2 en 3). Toch nog een positieve wending voor een problematische start van de Paralympische Spelen.²⁷

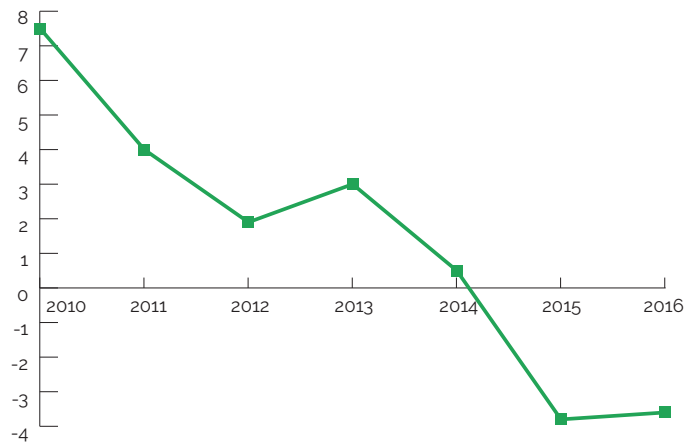
De bezwaren van de bevolking ten aanzien van de Spelen zijn dezelfde als die ten aanzien van het WK: waarom zo veel geld uitgeven aan deze evenementen als er veel belangrijker dingen

urgent zijn, met name misdaadbestrijding en goede ziekenhuizen (zie ook figuur 4.2)?²⁸ Omdat president Rousseff geschorst is, kan ze de opening en de sluiting van de Spelen niet als staatshoofd bijwonen. De dubieuze eer is voor Michel Temer, die er ook niet veel trek in heeft, omdat hij bijna net zo slecht scoort in de polls als Rousseff. Ten tijde van de Spelen komt zijn regering niet boven 13 procent in de populariteitscijfers. Temer laat de sluiting van de Spelen, na inderdaad uitgelopen te zijn bij de opening op 5 augustus, aan zich voorbijgaan.²⁹

4.4 De periode Temer

Wanneer voor Rousseff echt het doek definitief valt, zijn er tegen Temer demonstraties op verschillende momenten en in verschillende steden, maar geen enkele kan indrukwekkende massa's aantrekken.³⁰ De mensen zijn murw geslagen door alle chaos van de politiek en de economische crisis (figuur 4.4).

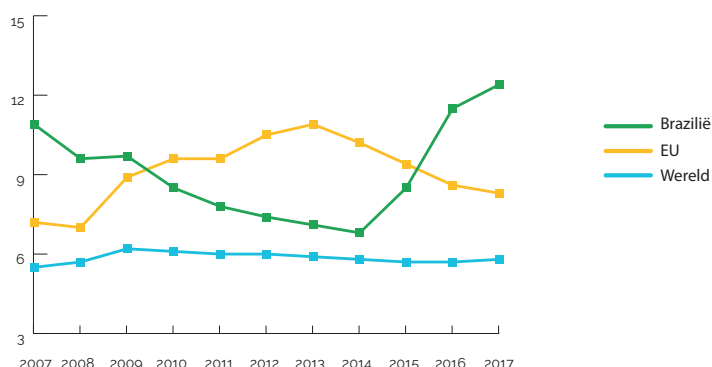
Figuur 4.4 Ontwikkeling BBP Brazilië, 2010-2016, in procenten.

Bron: Instituto de Geografia e Estatística (IBGE) Brazilië.

Ook de werkloosheid loopt op (figuur 4.5), de eerste zorg van de Brazilianen is voldoende geld binnenhalen om de maandelijkse lasten te betalen. De glorie-dagen van Brazilië zijn definitief voorbij en noch het WK, noch de Spelen, hebben dat tij kunnen keren. In de perceptie van velen hebben ze het alleen maar verergerd.

Figuur 4.5 Werkloosheid in Brazilië, EU en wereld 2007-2017, in procenten.

Bron: ILO.

Schulden

De sportaccommodaties liggen er nu verloren en verwaarloosd bij. Dat geldt zelfs voor het legendarische Maracanã voetbalstadion, dat voor het WK en de Spelen grondig werd verbouwd. De situatie is zo nijpend dat het energiebedrijf Light de stroom afsloot wegens wanbetaling.³¹ De deelstaat Rio de Janeiro heeft een schuld van 10 miljard euro, de stad Rio heeft in 2017 1 miljard minder te besteden om schulden te kunnen afbetalen, een korting van 10 procent ten opzichte van 2016.³² Veel deelstaatambtenaren ontvangen sinds november zeer onregelmatig salaris, waaronder ook de politie.

Wasstraatproces

In maart 2014 is in de zuidelijke stad Curitiba het Wasstraatonderzoek van start gegaan onder leiding van onderzoeksrechter Sérgio Moro. Het begint als een onderzoek naar witwaspraktijken waarbij geld witgewassen werd in het wisselkantoor van een tankstation in de hoofdstad Brasilia, vandaar de naam, maar breidt zich al snel uit naar corruptie rond het staatsoliebedrijf Petrobras. Bouwbedrijven betaalden politici en hooggeplaatsten bij Petrobras smeergeld om opdrachten te krijgen.

Veel politieke kopstukken worden met Wasstraat in verband gebracht, waaronder Temer en Rousseff, en ex-president Lula. Ex-voorzitter van het Huis van Afgevaardigden Eduardo Cunha, die Dilma Rousseff's *impeachment* had ingezet, is inmiddels veroordeeld.³³ Alle ogen zijn nu gericht op de afwikkeling van dit Wasstraatproces. De directeur van het grootste bouwbedrijf van Brazilië, Odebrecht, heeft een boekje opengedaan over wie allemaal smeergeld heeft ontvangen. De rechter van het Hooggerechtshof die dit dossier onder handen had, is bij een vliegtuigongeluk om het leven gekomen en president Temer heeft zijn minister van justitie op zijn post benoemd. Volgens velen wil hij daarmee voorkomen dat de waarheid over wie er allemaal smeergeld hebben ontvangen aan het licht komt.³⁴

Volgens Rousseff en haar medestanders was dit een van de redenen om haar af te zetten. Bij het begin van haar *impeachment* kwamen er opnames in de publiciteit waarop politici – naasten van president Temer – te horen waren die bespraken hoe het Wasstraatproces gestopt moest worden.³⁵

Vijf aanklachten tegen Lula

Maar juist Rousseff's eigen Arbeiderspartij is een van de partijen die in het kader van Wasstraat onder vuur ligt. Ex-president Lula ligt bij rechter Sérgio Moro in Curitiba onder het vergrootglas in het kader van het proces. Vijf aanklachten zijn er tegen hem geformuleerd, wegens corruptie en het witwassen van geld. Hij zou onder andere smeergeld hebben gebruikt om zijn instituut mee te bouwen en een appartement op te knappen en hij zou geprobeerd hebben te voorkomen dat een voormalig directeur van Petrobras belastende verklaringen zou afleggen aan justitie. Volgens de media in Brazilië wordt 2017 een beslissend jaar voor Lula.³⁶ Een rijzende ster is Jair Bolsonaro, vrouw- en homo-onvriendelijk en verdiger van de dictatuur. Hij wordt al de Braziliaanse Donald Trump genoemd.

Extremisten verhogen grip

Ook in Brazilië winnen populistten terrein en er is reden tot zorg. De mensen zijn door de corruptieschandalen en de economische crisis het vertrouwen in de politiek kwijtgeraakt.³⁷ Terwijl van de man in de straat wordt verwacht dat hij de broekriem aanhaalt en terwijl de regering voornemens is een zeer omstreden pensioenwet aan te nemen die de minimumleeftijd voor pensioengerechtigden verhoogt, worden de rijken ontzien en delen politici zichzelf cadeautjes uit.³⁸

Nieuwe demonstraties worden al gehouden. De hamvraag is of de crisis Brazilië uiteindelijk naar een hoger niveau kan tillen – politici die beter begrijpen wat het land nodig heeft en

die niet corrupt zijn – of dat extremisten als Jair Bolsonaro hun grip op de politiek verhogen. Ook de invloed van evangelische politici – vrouw- en homo-onvriendelijk – wordt door velen gevreesd. Maar ook zij ontkomen niet aan de loop van de rechterlijke macht. Een van de meest invloedrijke evangelische pastores, Silas Malafaia, is onlangs beschuldigd van het ontvangen van smeergeld en het pogen dit wit te wassen.³⁹

4.5 Conclusie

De crisis in Brazilië is zowel politiek als economisch en gaat diep, zoals alleen al blijkt uit de desolate staat van de accommodaties van de Olympische en Paralympische Spelen. Net als in Europa en de Verenigde Staten kampen politici met een geloofwaardigheidsprobleem. In Brazilië gaat dat nog verder omdat de corruptie zo alomtegenwoordig is. Maar er lijkt een kentering te zijn. De bevolking pikt de corruptie niet meer en gaat de straat op. Rechter Sérgio Moro is bij velen populair. De hoop bestaat dat er schoon schip gemaakt kan worden.

Maar waar de democratie schipbreuk leidt, slaan populisten hun slag en dat gevaar dreigt in Brazilië ook. Gedoodverfd kandidaat Jair Bolsonaro kan nu nog maar op een paar procent steun rekenen, vooral onder de rijke, blanke, conservatieve bevolking. Maar de algemene verwachting is dat dit gaat groeien.⁴⁰

De verkiezingen eind 2018 zullen ongemeen spannend worden want links, dat nog steeds woedend is over de *impeachment* van Dilma Rousseff, wil terug op het pluche, en rechts, dat genoeg heeft van de linkse economische politiek sinds de jaren Lula, wil een beleid waarin het bedrijfsleven kan floreren. Er zijn mensen die vinden dat alleen een terugkeer van de militaire dictatuur het land terug in de vaart der volkeren kan brengen. Een uitstekende voedingsbodem voor politici als Jair Bolsonaro.

Eindnoten

1. The Guardian, 1 november 2010, Dilma Rousseff wins Brazil's presidential election <https://www.theguardian.com/world/2010/nov/01/dilma-rousseff-wins-brazil-president>.
2. Worldbank.org, 4 november 2013, '*Bolsa Família*', Brazil's Quiet Revolution <http://www.worldbank.org/en/news/opinion/2013/11/04/bolsa-familia-Brazil-quiet-revolution>.
3. BBC News, 17 december 2012, Brazil 'Mensalao' Corruption Trial Concludes <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-20764518>.
4. Estadão, 15 februari 2017, Lula lidera com 30,5% dos votos em eventual disputa em 2018, diz pesquisa <http://politica.estadao.com.br/noticias/geral,lula-lidera-com-30-5-dos-votos-em-eventual-disputa-em-2018-diz-pesquisa,70001666636>.
5. Le Monde, 3 maart 2017, Exclusive: evidence of corruption over Rio's bid for the 2016 Olympic games http://mobile.lemonde.fr/jeux-olympiques-rio-2016/article/2017/03/03/exclusive-evidence-of-corruption-over-rio-s-bid-for-the-2016-olympic-games_5088584_4910444.html?xtref=&utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Twitter.
6. Jornal do Comércio, 6 maart 2016, Economista diz que a atual crise começou com medidas tomadas no último biênio do governo Lula <http://jconline.ne10.uol.com.br/canal/economia/pernambuco/noticia/2016/03/06/economista-diz-que-a-atual-crise-comecou-com-medidas-tomadas-no-ultimo-bienio-do-governo-lula-224438.php>.

7. O Globo, 30 juli 2016, Linha 4 do Metrô Rio, que liga Barra à Ipanema, é inaugurada neste sábado <http://g1.globo.com/rio-de-janeiro/noticia/2016/07/linha-4-do-metro-rio-que-liga-barra-ipanema-e-inaugurada-neste-sabado.html>.
8. IMF World Economic Outlook (WEO), October 2015 <https://knoema.com/IMFWEO2015Oct/imf-world-economic-outlook-weo-october-2015?tsld=1009480>.
9. Monize Arquer, O voto em Dilma Rousseff nas eleições presidenciais de 2010, in Paraná Eleitoral, v 2, nr 3, pp 415-440 <http://revistas.ufpr.br/pe/article/download/42777/25935>.
10. Lezema et al, 2015. Strategies for Improving Brazilian Public diplomacy with the 2016 Summer Olympics. Washington, The George Washington University Elliott School of International Affairs Capstone Paper.
11. CNN, 24 juli 2013, Poor, middle class unite in Brazil protests <http://edition.cnn.com/2013/06/28/world/americas/brazil-protests-favelas/>.
12. Pew Research Center, 2014. Brazilian Discontent ahead of World Cup. President Rousseff Gets Poor Marks on Key Issues. Washington DC, Pew Research Center.
13. O Globo, 12 juni 2014, Dilma é hostilizada durante abertura da Copa do mundo em São Paulo <http://g1.globo.com/sao-paulo/noticia/2014/06/dilma-e-hostilizada-durante-abertura-da-copa-do-mundo-em-sao-paulo.html>.
14. Carta Capital, 28 oktober 2014, Economia é o primeiro desafio de Dilma <http://www.cartacapital.com.br/economia/economia-e-o-primeiro-desafio-de-dilma-6278.html>.
15. Beursnieuws advfn.com met gegevens over het bruto binnenlands product van 2000-2014 <http://br.advfn.com/indicadores/pib>.
16. Financial Times, 20 oktober 2014, Rhetoric heats up in Brazil's election with candidates neck and neck <http://blogs.ft.com/beyond-brics/2014/10/20/rhetoric-heats-up-in-brazils-election-with-candidates-neck-and-neck/>.
17. O Globo, 28 oktober 2014, Dilma superou votação de Aécio às 19h32; veja gráfico <http://g1.globo.com/politica/eleicoes/2014/blog/eleicao-em-numeros/post/dilma-superou-votacao-de-aecio-19h32-veja-grafico.html>.
18. CNN Money, 27 oktober 2014, Brazilian stocks take beating after election <http://money.cnn.com/2014/10/27/investing/brazil-stock-market-dilma-rousseff-election/>.
19. The Wall Street Journal, 21 oktober 2015, Brazil's Ruling Party Turns On Finance Minister Joaquim Levy <http://www.wsj.com/articles/brazils-ruling-party-turns-on-finance-minister-joaquim-levy-1445450703>.
- The Economist, 19 december 2015, Brazil's worrying change of finance ministers <http://www.economist.com/news/americas/21684538-joaquim-levys-resignation-reason-alarm-brazils-worrying-change-finance-ministers>.
20. Agência Brasil, 3 maart 2016, IBGE: PIB fecha 2015 com queda de 3,8% <http://agenciabrasil.ebc.com.br/economia/noticia/2016-03/ibge-pib-fecha-2015-com-queda-de-38>.
21. Agência Brasil, 8 december 2015, Vice-presidência confirma teor de carta de Temer a Dilma; leia a íntegra <http://agenciabrasil.ebc.com.br/politica/noticia/2015-12/vice-presidencia-confirma-teor-de-carta-enviada-por-temer-presidenta>.
22. aosfatos.org, 4 april 2016, Dilma 'pedalou' 35 vezes mais que Lula e FHC juntos <https://medium.aosfatos.org/dilma-pedalou-35-vezes-mais-que-lula-e-fhc-juntos-aee888dd1880#.sbgobz6ki>.
23. UOL Notícias, 17 april 2016, Câmara diz sim ao *impeachment* de Dilma; pedido agora vai ao Senado <https://noticias.uol.com.br/politica/ultimas-noticias/2016/04/17/camara-diz-sim-ao-impeachment-de-dilma-pedido-vai-agora-ao-senado.htm>.
24. Folha de S. Paulo, 12 mei 2016, Michel Temer é notificado e se torna oficialmente presidente interino <http://www1.folha.uol.com.br/poder/2016/05/1770532-temer-e-notificado-e-se-torna-oficialmente-presidente-interino.shtml>.
25. O Globo, 31 augustus 2016, Dilma diz que *impeachment* é 20 golpe de estado que enfrenta na vida <http://g1.globo.com/politica/processo-de-impeachment-de-dilma/noticia/2016/08/dilma-discursa-no-alvorada-apos-aprovacao-do-impeachment.html>.
26. NBC News, 5 augustus 2016, Thousands Protest in Rio ahead of Olympic Ceremony <http://www.nbcnews.com/storyline/2016-rio-summer-olympics/thousands-protest-rio-ahead-olympics-opening-ceremony-n623851>.

27. Paralympic.org, 9 september 2016, Rio 2016 Paralympic ticket sales exceed 1.8 million <https://www.paralympic.org/news/rio-2016-paralympic-ticket-sales-exceed-18-million>.
28. Washington Post, 5 augustus 2016, Thousands join anti-Olympic protest in Rio before Games begin https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/08/05/thousands-join-anti-olympic-protest-in-rio-before-games-begin/?utm_term=.7f1e4b3fca94.
29. O Globo, 1 juli 2016, Governo Temer é aprovado por 13% e reprovado por 39%, diz Ibope <http://g1.globo.com/politica/noticia/2016/07/aprovacao-do-governo-temer-e-de-13-diz-pesquisa-ibope.html>.
30. Bloomberg, 11 september 2016, Brazil Protesters Again Rally Against Temer and *Impeachment* <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-09-11/brazil-protesters-again-rally-against-temer-and-impeachment>.
31. BBC News, 4 februari 2017, Rio's iconic Maracana stadium abandoned <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-38865941>.
ig.com.br, 26 januari 2017, Após Maracanã ter luz cortada, concessionária promete pagamento até sexta <http://esporte.ig.com.br/futebol/2017-01-26/maracana-luz-cortada-pagamento.html>.
32. Agência Brasil, 25 januari 2017, Rio de Janeiro é o estado com maior volume de dívida garantida pela União <http://agenciabrasil.ebc.com.br/economia/noticia/2017-01/rio-de-janeiro-e-o-estado-com-maior-volume-de-divida-garantida-pela-uniao>.
UOL, 30 oktober 2016, Crivella assume Rio com menos recursos e mais dívidas a pagar <https://eleicoes.uol.com.br/2016/noticias/2016/10/30/crivella-assume-rio-com-menos-recursos-e-mais-dividas-a-pagar.htm>.
33. O Globo, 31 maart, Eduardo Cunha é condenado a mais de 15 anos de prisão na Lava Jato <http://g1.globo.com/bom-dia-brasil/noticia/2017/03/eduardo-cunha-e-condenado-mais-de-15-anos-de-prisao-na-lava-jato.html>.
34. Carta Capital, 9 februari 2017, Moraes no STF expõe tentativa de frustrar Lava Jato <http://www.cartacapital.com.br/politica/moraes-no-stf-expoe-tentativa-de-frustrar-a-lava-jato>.
35. The Guardian, 23 mei 2016, Brazil minister ousted after secret tap reveals plot to topple president Rousseff <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/brazil-dilma-rousseff-plot-secret-phone-transcript-impeachment>.
36. El Pais Brasil, 19 december 2016, Lula réu pela quinta vez; os processos que vão decidir o futuro do ex-presidente http://brasil.elpais.com/brasil/2016/12/15/politica/1481837478_502004.html.
37. Americas Quarterly, 2 maart 2017, Revisiting Brazil's 2013 Protests: What Did They Really Mean? <http://americasquarterly.org/content/revisiting-brazils-2013-protests-what-did-they-really-mean>.
38. New York Times, 3 maart 2017, Brazil's Leaders Tout Austerity (Just Not For Them) https://mobile.nytimes.com/2017/03/03/world/americas/brazils-leaders-tout-austerity-just-not-for-them.html?_r=0&referer=https://t.co/hLNUmMxIHp.
39. O Globo, 24 februari 2017, PF indica pastor Silas Malafaia por lavagem de dinheiro na Operação Timóteo <http://g1.globo.com/distrito-federal/noticia/pf-indicia-pastor-silas-malafaia-em-inquerito-da-operacao-timoteo.ghtml>.
40. Americas Quarterly, 19 april 2016, Jair Bolsonaro: Pro-Torture, Anti-Gay and Brazil's Future President? <http://www.americasquarterly.org/content/jair-bolsonaro-pro-torture-anti-gay-and-brazils-future-president>.
Estadão, 16 februari 2017, Bolsonaro cresce, com apoio do eleitor da elite <http://politica.estadao.com.br/blogs/coluna-do-estadao/bolsonaro-cresce-com-apoio-de-eleitor-da-elite/>.

HOOFDSTUK

5

BELEVING RIO 2016 IN NEDERLAND

PAUL HOVER & EVA HEIJNEN

Met de Olympische en Paralympische Spelen, het EK voetbal – zonder Nederlands team – en de Tour de France en Wimbledon bood de zomer van 2016 veel moois voor Nederlandse sportliefhebbers. Internationale sportevenementen kunnen in Nederland rekenen op een miljoenenpubliek. Ook Rio 2016 wist miljoenen Nederlanders te bereiken, via televisie en internet. De beelden van Dorian van Rijsselberghe, Sanne Wevers en Marlou van Rhijn zullen onder sportminnend Nederland een onuitwisbare indruk hebben gemaakt. Nadat we eerder hebben gekeken hoe het Brazilië verging tijdens Rio 2016, kijken we in dit hoofdstuk naar hoe de Nederlandse ploeg presteerde en in welke mate Nederlanders door de Spelen werden gegrepen. We starten het hoofdstuk met een korte schets van de sportprestaties van de Nederlandse atleten. Vervolgens geven we weer tot welke media-aandacht dit heeft geleid. Tot slot belichten we hoe de Nederlandse bevolking sinds Rio 2016 aankijkt tegen de Olympische Spelen, de Nederlandse deelnemers en de gaststad.

5.1 Prestaties

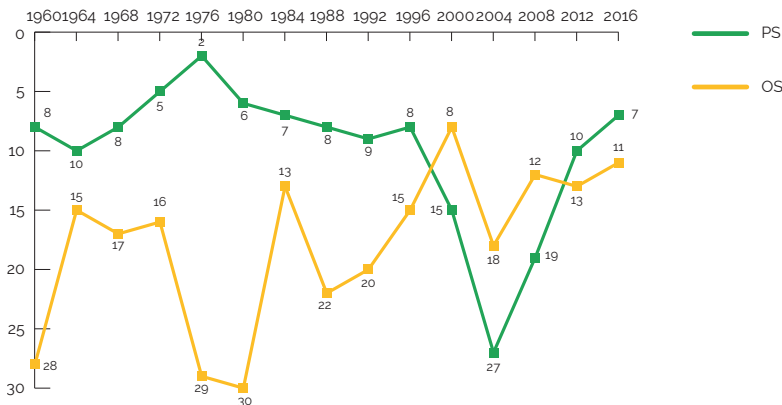
Medailles

Met acht gouden, zeven zilveren en vier bronzen medailles behaalde Olympic TeamNL – 242 sporters, de grootste ploeg sporters die ooit voor Nederland uitkwam op de Olympische Spelen – in totaal negentien medailles in Rio. Hoewel het aantal olympische medailles één lager was dan in Londen 2012, werd met een elfde plaats een hogere klassering in de medaillerangschikking behaald (figuur 5.1). De doelstelling van NOC*NSF om medailles te behalen in meer disciplines werd behaald, de medailledoelstelling (21) werd op twee medailles na niet gerealiseerd (NOC*NSF, 2017). Chef de mission Maurits Hendriks liet tijdens een afsluitende persconferentie optekenen: "Het aantal medailles is teleurstellend, maar bovenal ben ik trots op de gouden plakken en het feit dat we met kracht gepresteerd hebben" (NOS, 2016a). Elf van de negentien olympische medailles (58%) hingen om halzen van de Nederlandse vrouwen. Daarmee sleepten de Nederlandse vrouwen – net als in 2012 – de meerderheid van het eremetaal van TeamNL in de wacht. In Rio bestond TeamNL ook voor het eerst uit meer vrouwelijke dan mannelijke deelnemers (56 procent was vrouw; NOC*NSF, 2017).

De medailleoogst van Paralympic TeamNL – dat met 126 sporters groter was dan in Londen (91) en Peking (81) – was met 62 medailles groot en boven verwachting (NOC*NSF, 2017). De

positie in de top-10 werd verbeterd met een zevende plaats op de medailleringsschikking (figuur 5.1). Dat is eenzelfde positie als begin jaren tachtig, maar nu in het veld dat aanmerkelijk breder en sterker is dan destijds. Met deze prestaties werd de sterk opgaande prestatietlijn sinds 2004 (27e positie) verder doorgetrokken. Na afloop van de Paralympische Spelen meldde chef de mission André Cats: "De sporters hebben in Rio uitstekend gepresteerd. (...) Dat we nu maar liefst 62 medailles hebben gewonnen, is iets waar we zeker op hoopten" (NOC*NSF, 2016a; NOS, 2016b).

Figuur 5.1 Positie Nederland in medailleklassement Olympische Zomerspelen (OS) en Paralympische Zomerspelen (PS), 1960-2016.

Bron: IOC, bewerking Mulier Instituut.

Complexe omstandigheden

Dat op de prestaties in het algemeen met tevredenheid kan worden teruggekeken, impliceert niet dat er rond TeamNL niet ook onrust was. Zo bleven met name de prestaties van de zwem- en judoploeg achter bij de verwachtingen én bij eerdere Spelen. In het open water was er weliswaar tweemaal goud, maar in het zwembad haalden de Nederlandse zwimmers voor het eerst sinds 1996 geen medailles. In het judo was er alleen brons voor Anicka van Emden (zie bijlage 1). Deze tegenvallers leidden na de Spelen tot stevige debatten en uitgebreide evaluaties.

Twee incidenten drukten verder een stempel op de beeldvorming rond TeamNL. Ten eerste de verwijdering van Yuri van Gelder uit het Olympisch Dorp naar aanleiding van een 'avondje uit' van de turner. Hierdoor was Van Gelder niet in de gelegenheid om deel te nemen aan de finale. Dit besluit zorgde voor veel commotie. De rechtbank heeft uiteindelijk vastgesteld dat het besluit van NOC*NSF om Van Gelder uit TeamNL en het Olympisch Dorp te verwijderen rechtmatig was en dat het besluit zorgvuldig was afgewogen. De impact van het besluit, met name op de publieke opinie in Nederland, was vanuit Rio niet voorzien. Achteraf gezien stelt NOC*NSF dat de interne en externe communicatie over het voorval voor verbetering vatbaar was geweest (NOC*NSF, 2017). De finale moest Van Gelder missen. Wel werd hij op zondag

21 augustus 2017 op festival Lowlands als cultheld ontvangen, om aldaar (onder pompende beats en onder grote belangstelling) zijn turnkunsten te vertonen (Kuyper, 2016).¹

Ten tweede was er de verplichte terugvlucht, ook wel als losersvlucht geduid. Deze actie was gepland: het betrof een vooraf afgestemde maatregel ter bevordering van het prestatieklimaat in het Olympisch Dorp. Een maatregel die in Rio niet voor het eerst gold en die bovendien in het verleden voorzag in de behoeften van sporters zelf om tijdens de Spelen al huiswaarts te keren. Betrokkenen, waaronder NOC*NSF en sportbonden, gaven aan de publieke impact van de verplichte terugvlucht te hebben onderschat (NOC*NSF, 2017).

5.2 Kijkcijfers

De Olympische Spelen konden niet zijn uitgegroeid tot een evenement met wereldwijde impact zonder televisie (Horne & Whannel, 2016). Ondanks de vlucht die het internet heeft genomen, is televisie de afgelopen jaren toch het meeste dominante medium geweest² (Miah & Garcia, 2012) en zorgt het voor een groeiende inkomstenstroom voor het IOC (Toohey & Veal, 1999). Volgens het IOC heeft bijna de helft van de wereldbevolking naar de Olympi-

sche Spelen in Rio gekeken (Burnett, 2016). Hoe groot was de belangstelling voor Rio 2016 in Nederland en hoe verhoudt die interesse zich tot eerdere Olympische en Paralympische Spelen en tot andere televisieprogramma's in 2016?

Olympische Spelen

Het best bekeken televisieprogramma van de Olympische Spelen was de hockeyfinale van de Nederlandse dames: goed voor 3,2 miljoen kijkers (tabel 5.1). Daarmee nam die uitzending de dertiende plaats in van de best bekeken programma's van 2016 (en een zevende plaats van best bekeken sportprogramma's). De finale van het Eurovisiesongfestival en de finale van het EK voetbal tussen Portugal en Frankrijk trokken in 2016 het meeste bekijks op tv (4,2 miljoen kijkers).

Tabel 5.1 Top-10 best bekeken programma's (inclusief uitgesteld kijken) Olympische Spelen, bevolking van 6 jaar en ouder, in aantal kijkers en positie.

Positie	Programma	Kijkers x 1.000	Positie top-500 (van alle programma's) ^a
1	Hockey Olympische Spelen NL-GB dames finale	3.208	13
2	Rio live (7 augustus 2016)	2.664	31
3	Studio Rio avond (21 augustus 2016)	2.505	38
4	Beachvolleybal Olympische Spelen NL heren kwartfinale	2.436	43
5	Turnen OS	2.401	45
6	Volleybal Olympische Spelen VS-NL dames	2.371	48
7	Studio Olympic park	2.097	76
8	Handbal Olympische Spelen NL-FRA dames halve finale	1.784	108
9	Hockey Olympische Spelen NL-DUI dames	1.753	116
10	Zeilen Olympische Spelen laser radial dames finale	1.728	121

Bron: Stichting Kijkonderzoek, bewerking Mulier Instituut.

^a. Toplijst meest bekeken tv-programma's.

Het programma Rio live van 7 augustus was het op één na best bekeken programma van de Olympische Spelen (31ste positie van alle programma's in 2016). Tijdens die uitzending werd onder andere verslag gedaan van de wegwedstrijd wielrennen van de vrouwen (waarin Anna van der Breggen TeamNL de eerste gouden medaille op de Spelen in Rio bezorgde). Op de derde plaats staat een uitzending van Studio Rio (2,5 miljoen kijkers; 38ste positie van alle programma's dat jaar) waarin de boksfinaal met Nouchka Fontijn in beeld werd gebracht (ze won zilver).

Paralympische Spelen

Op NPO 2 werd elke dag van 19.20 uur tot 19.50 uur een magazine uitgezonden waarin de sportieve gebeurtenissen van de dag op een rijtje werden gezet. Deze programmareeks trok een redelijk trouw kijkerspubliek van enkele honderdduizenden kijkers. Het best bekeken

was de editie van 18 september, goed voor 383.000 kijkers (tabel 5.2).³ In deze uitzending over de laatste olympische dag waren Marlou van Rhijn, Lisette Bruinsma en André Cats in de studio te gast. Op de tweede plaats komt de uitzending met Mariëlle van Gansewinkel (10 september). Op deze derde wedstrijddag werden vijf medailles gewonnen waaronder goud voor zwemster Lisette Bruinsma. Op de derde plaats komt de uitzending met onder andere Jetze Plat (handbiker).

Tabel 5.2 Top-10 meest bekeken programma's (inclusief uitgesteld kijken) Paralympische Spelen, bevolking van 6 jaar en ouder, in aantal kijkers en positie.

Positie	Programma	Kijkers x 1.000
1	Paralympische Spelen 18-09-2016	383
2	Paralympische Spelen 10-09-2016	348
3	Paralympische Spelen 11-09-2016	310
4	Paralympische Spelen 08-09-2016	307
5	Paralympische Spelen 09-09-2016	265
6	Paralympische Spelen 14-09-2016	255
7	Paralympische Spelen 12-09-2016	250
8	Paralympische Spelen 09-09-2016	249
9	Paralympische Spelen huldiging sporters samenvatting	237
10	Paralympische Spelen 17-09-2016	232

Bron: Stichting Kijkonderzoek, bewerking Mulier Instituut.

Belangstelling in perspectief van eerdere Spelen

Hoe verhiel de mediabelangstelling zich tot eerdere Olympische Spelen, met name 2012 (Londen) en 2008 (Peking)? Bij de vergelijking is het van belang in ogenschouw te nemen dat het tijdsverschil waarschijnlijk de kijkcijfers heeft beïnvloed. In Rio de Janeiro was het vijf uur vroeger dan in Nederland, in Londen was het een uur vroeger dan in Nederland en in Peking was het zes uur later dan in Nederland. Dit impliceert bijvoorbeeld dat het tijdens primetime (20.00 uur-22.00 uur) in Rio de Janeiro in Nederland nacht was (01.00 uur-03.00 uur). Daarnaast waren er in 2016 meer mogelijkheden om 'uitgesteld te kijken' dan in de jaren daarvoor.

Afgaand op het best bekeken programma en op basis van het aantal kijkers van de openingsceremonie was de televisiebelangstelling voor de Olympische Spelen van 2016 lager dan in 2012 (tabel 5.3). Het best bekeken programma tijdens de Spelen van 2012 (eveneens een wedstrijd van dameshockey) trok met ruim 4 miljoen kijkers bijna 900.000 kijkers meer dan het best bekeken programma van 2016 (3,2 miljoen). Het verschil in belangstelling tussen de openingsceremonie van 2016 en 2012 is eveneens groot: 826.000 kijkers in 2016 en bijna 2,9 miljoen in 2012. In vergelijking met Peking 2008 is het beeld anders: in Rio trok het best bekeken programma ruim 1,2 miljoen meer kijkers. Daar staat tegenover dat de openingsce-

remonie in Rio op beduidend minder belangstelling dan die in Peking kon rekenen (826.000 versus ruim 2 miljoen). Opvallend is dat in 2016 zevenmaal een uitzending over de Spelen in de top-100 staat, net als tijdens de Spelen in Peking in 2008, die eveneens grote tijdsverschillen met Nederland kenden. In 2012 stonden 22 uitzendingen van de Spelen in de kijkcijfer top-100. De gunstige timing van die Spelen waren daarin belangrijk.⁴

Tabel 5.3 Kijkcijfers (inclusief uitgesteld kijken) Olympische en Paralympische Spelen 2016, 2012 en 2008, bevolking van 6 jaar en ouder, in absolute aantallen x 1.000.

	Rio 2016	Londen 2012	Peking 2008
Olympische Spelen			
Aantal kijkers best bekeken programma	3.208	4.090	2.007
Aantal kijkers openingsceremonie	826	2.870	2.007
Aantal maal programma in top-100	7	22	7
Paralympische Spelen			
Aantal kijkers best bekeken programma	383	904	346
Aantal kijkers openingsceremonie ^a	159	-	-

Bron: Stichting Kijkonderzoek, bewerking Mulier Instituut.

^a Er zijn geen kijkcijfers bekend van de openingsceremonie van de Paralympische Spelen in Londen en Peking.

Het meest bekeken programma van de Paralympische Spelen in 2016 is beduidend minder goed bekeken dan het best bekeken programma van de Paralympische Spelen in 2012: 383.000 versus 904.000 kijkers. Daarentegen was deze belangstelling in Rio 2016 iets groter dan in het geval van Peking 2008 (346.000)(tabel 5.3).

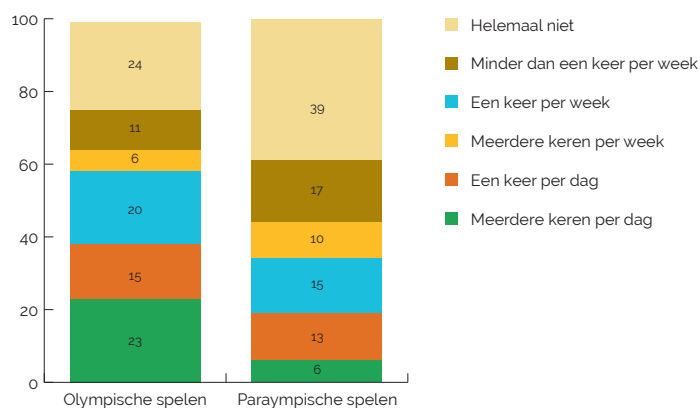
5.3 Algemene belangstelling Olympische en Paralympische Spelen

De kijkcijfers geven een beeld van de belangstelling voor het volgen van Rio, maar vertellen niet het hele verhaal. In aanvulling hierop presenteren we enige aanvullende cijfers. Daaruit blijkt onder andere dat in Nederland sprake was van een aanwakkerende Rio-koorts. Vóór de zomer gaf nog 57 procent van de Nederlandse bevolking aan dat zij de intentie had om de Spelen in Rio te volgen (Hover & Breedveld, 2016a). Na afloop zegt ruim drie kwart van de Nederlanders (76%) de Spelen te hebben gevolgd (figuur 5.2), dat zijn 10,2 miljoen Nederlanders van 15-80 jaar. Voor 38 procent van de Nederlanders geldt dat zij de Spelen dagelijks volgden.

Minder mensen volgen dagelijks de Paralympische Spelen (19%), maar uiteindelijk volgde wel 61 procent de Paralympische Spelen in enige mate (8,2 miljoen Nederlanders). Dat is maar vijftien procentpunten lager dan die voor de Olympische Spelen (figuur 5.2).

Figuur 5.2 De mate waarin Nederlanders de Olympische en Paralympische Spelen van 2016 in Rio de Janeiro hebben gevolgd via televisie, kranten, sociale media en/of internet, Nederlandse bevolking 15-80 jaar, in procenten.

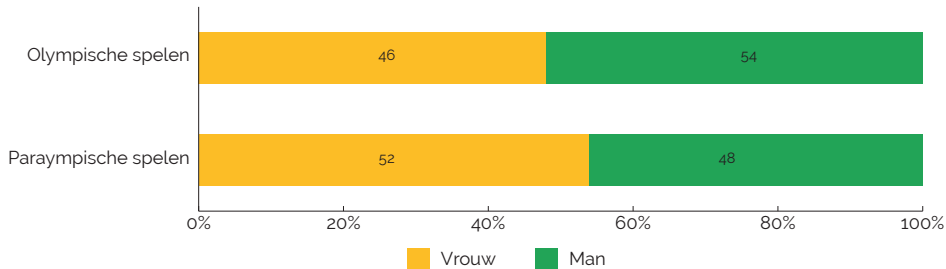
Bron: Nationaal Sportonderzoek 2016, bewerking Mulier Instituut.

Profiel mediabelangstellenden

Keren we even terug naar de kijkcijfers op televisie, dan zien we dat er weliswaar meer mannen dan vrouwen naar de Olympische Spelen hebben gekeken (54 tegenover 46%), maar dat die verhouding voor de Paralympische Spelen omgekeerd is (mannen 48% tegenover vrouwen 52%; figuur 5.3).⁵ In de eerdere vraag naar de mate waarin Nederlanders de Spelen

hebben gevolgd zien we dit deels terug (zie bijlage 2, tabel B2.1, achterin dit boek voor deze cijfers). Meer mannen dan vrouwen gaven aan de Olympische Spelen minimaal dagelijks te hebben gevolgd (respectievelijk 44% en 33%). Bij de Paralympische Spelen zien we dit sekse-onderscheid niet (mannen 20%, vrouwen 19%).

Figuur 5.3 Samenstelling kijkers Olympische en Paralympische Spelen over de best bekeken televisieprogramma's (inclusief uitgesteld kijken), bevolking 6 jaar en ouder, in procenten.

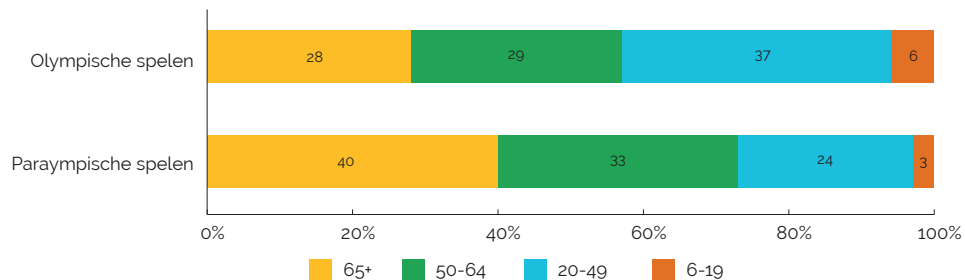

Bron: Stichting Kijkonderzoek, bewerking Mulier Instituut.

Er zijn daarnaast ook forse verschillen tussen leeftijdsgroepen. 65-plussers kijken meer naar de Paralympische Spelen dan Olympische Spelen (40 procent tegenover 28 procent; figuur 5.4). De leeftijdscategorie 20-49 jaar kijkt meer naar de Olympische Spelen dan naar de Paralympische Spelen (37% tegenover 24%). De jongste leeftijdsgroep heeft een iets groter aandeel in het kijken naar de Olympische Spelen dan naar de Paralympische Spelen (6% tegenover 3%).

Ook in de bevolkingsenquête zagen we dat de Spelen populairder waren onder jongeren dan onder ouderen. Van de jongvolwassenen (15-30 jaar) gaf een groter aandeel aan de Olympische Spelen in het geheel niet te hebben gevolgd dan van de ouderen (30%, tegenover 24% voor 31-60 jaar en 18% voor 61-80 jaar, zie bijlage 2, tabel B2.1). Bij de belangstelling voor de Paralympische Spelen zagen we eenzelfde verband.

Figuur 5.4 Samenstelling kijkers Olympische en Paralympische Spelen over de best bekeken televisieprogramma's (inclusief uitgesteld kijken), bevolking 6 jaar en ouder, in procenten.

Bron: Stichting Kijkonderzoek, bewerking Mulier Instituut.

Olympic Experience

Tot besluit van deze paragraaf gaan we kort in op de Olympic Experience. Van 6 tot en met 21 augustus konden de Spelen in Nederland van dichtbij worden beleefd bij de Olympic Experience in Den Haag (Scheveningen). Het sportstrand, bij The Hague Beach Stadium, vormde het decor van een sportfestival waar bezoekers konden sporten en de Olympische Spelen op een groot scherm konden volgen. Met diverse liveoptredens en spelelementen voor kinderen kon de Olympic Experience een sportief dagje uit zijn. Dit evenement is opgezet door middel van een samenwerking tussen de gemeente Den Haag, TIG Sports en NOC*NSF. Voor de gemeente Den Haag een mooie kans om hun maatschappelijke en economische doelstellingen na te streven en het imago van de stad te verbeteren (TeamNL, 2016; Van Riel, 2017).

De Olympic Experience was goed voor 103.075 bezoeken door ongeveer 57.000 unieke bezoekers (menigeeen bezocht het evenement meer dan één dag).⁶ Als wordt gekeken naar het profiel van de bezoekers, dan lag het aandeel vrouwen iets hoger dan het aandeel mannen (54 tegenover 46%). Ruim vier op de tien bezoekers waren kinderen (bezoekers jonger dan achttien jaar). Ruim zes op de tien bezoekers is woonachtig in Zuid-Holland. De bezoekers gaven het evenement een gemiddeld rapportcijfer van 8,4, wat in vergelijking met andere Nederlandse (sport)evenementen hoog is. De economische impact van dit evenement wordt geschat op 1,5 miljoen euro voor de stad Den Haag. Negen op de tien inwoners van Den Haag dacht dat de Olympic Experience een positieve invloed op de stad Den Haag had. Daarentegen heeft het evenement volgens Van Riel (2017) niet alle maatschappelijke doelen behaald, waaronder het verhogen van de sportparticipatie in Haagse aandachtswijken. De gemeente Den Haag had eind 2016 de ambitie om het evenement te herhalen.

Tabel 5.4 Kerncijfers Olympic Experience, in absolute aantallen.

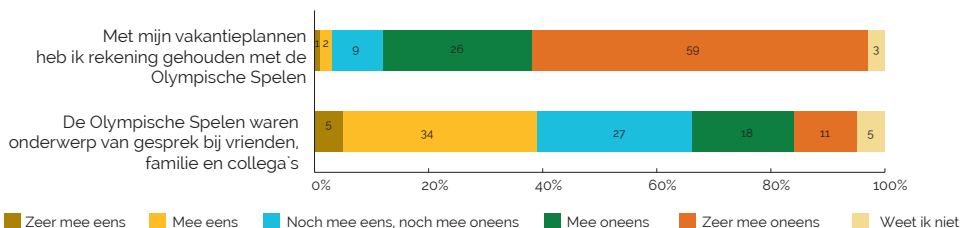
Algemene cijfers	
Aantal dagen	16
Aantal bezoeken	103.076
Sportevenementen	100
Paralympische evenementen	7
Economische impact in euro's	1.500.000
Aantal meewerkende sportbonden	31

Bron: Van Riel (2017), bewerking Mulier Instituut.

5.4 Maatschappelijke impact

Waar hebben de medailleoogst van Olympic TeamNL en Paralympic TeamNL en de belangstelling van miljoenen Nederlanders in de Spelen toe geleid en in hoeverre hebben de Spelen het dagelijks leven beïnvloed? Voor bijna vier op de tien Nederlanders vormden de Spelen een gespreksonderwerp (figuur 5.5). Onder sporters was dit aandeel hoger dan onder niet-sporters (42% tegenover 30%). Verder waren de Spelen iets vaker een gespreksonderwerp onder hoger opgeleiden én onder jongvolwassenen (15-30 jaar, cijfers zie bijlage 2, tabel B2.1). Dat laatste is opvallend, omdat eerder bleek dat jongeren minder belangstelling hadden om de Spelen in de media te volgen.

Figuur 5.5 De mate waarin Nederlanders het eens of oneens zijn met de stellingen over de Olympische Spelen van 2016 in Rio, Nederlandse bevolking 15-80 jaar, in procenten.

Bron: Nationaal Sportonderzoek 2016, bewerking Mulier Instituut.

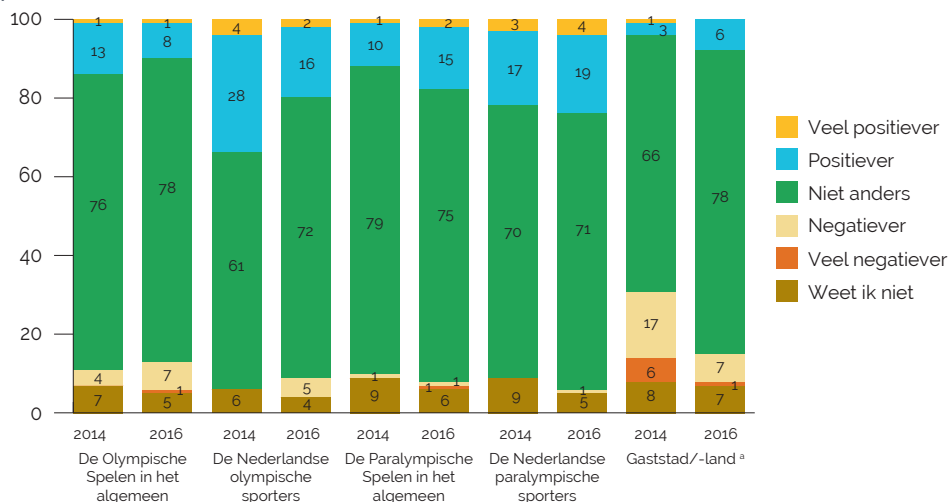
Slechts een enkeling hield met de vakantieplannen rekening met de Olympische Spelen (3%; figuur 5.5). Naar sekse, leeftijd en opleiding deden zich hierin weinig verschillen voor (zie bijlage 2, tabel B2.1).

Houding ten aanzien van de Spelen en de sporters

Rio 2016 heeft niet geleid tot een heel andere beeldvorming over de Spelen, over de sporters of over het gastland (figuur 5.6). Het merendeel van de Nederlanders heeft zijn opinie

hierover niet veranderd naar aanleiding van de Olympische en Paralympische Spelen. Toch zijn er, in vergelijking met de Winterspelen van Sotsji, in 2014, wel enkele verschillen te benoemen. In Sotsji was het nog zo dat meer Nederlanders positief dachten over de Spelen dan negatief (respectievelijk 13 en 4%). Over Rio was de stemming iets somberder, en hielden positief en negatief elkaar meer in evenwicht (9 en 8%). Ook het beeld rond de Nederlandse olympische sporters is in vergelijking met 2014 minder florissant geworden, zij het nog wel positief. Na de Spelen van Rio keek achttien procent van de Nederlanders positiever tegen de olympiërs aan, terwijl dat in 2014 nog 32 procent was. In het geval van de Paralympische Spelen is dat beeld grosso modo gespiegeld. 17 procent van de Nederlanders is positiever tegen de Paralympische Spelen aan gaan kijken (2014: 11%) en ook de houding jegens de paralympische sporters is enigermate positiever dan na Sotsji (23%-20%). Ten aanzien van gaststad Rio de Janeiro geldt dat zes procent van de bevolking positiever tegen de stad Rio is gaan aankijken, een vergelijkbaar aandeel negatiever. De Spelen hebben de beeldvorming over stad dus niet heel duidelijk beïnvloed, noch in positieve zin, noch in negatieve zin. Dat was twee jaar geleden bij Sotsji/Rusland wel anders: de Winterspelen bleken de beeldvorming over Rusland meer slecht dan goed te hebben gedaan.⁷

Figuur 5.6 Houding ten aanzien van diverse onderwerpen, Nederlandse bevolking 15-80 jaar, in procenten.

Bron: Nationaal Sportonderzoek 2014; 2016, bewerking Mulier Instituut.

^a. Voor de Olympische en Paralympische Spelen in Rio 2016 is er gevraagd naar de mening over de stad Rio de Janeiro en voor de Olympische en Paralympische Spelen in Sotsji 2014 is er gevraagd naar de mening over Rusland.

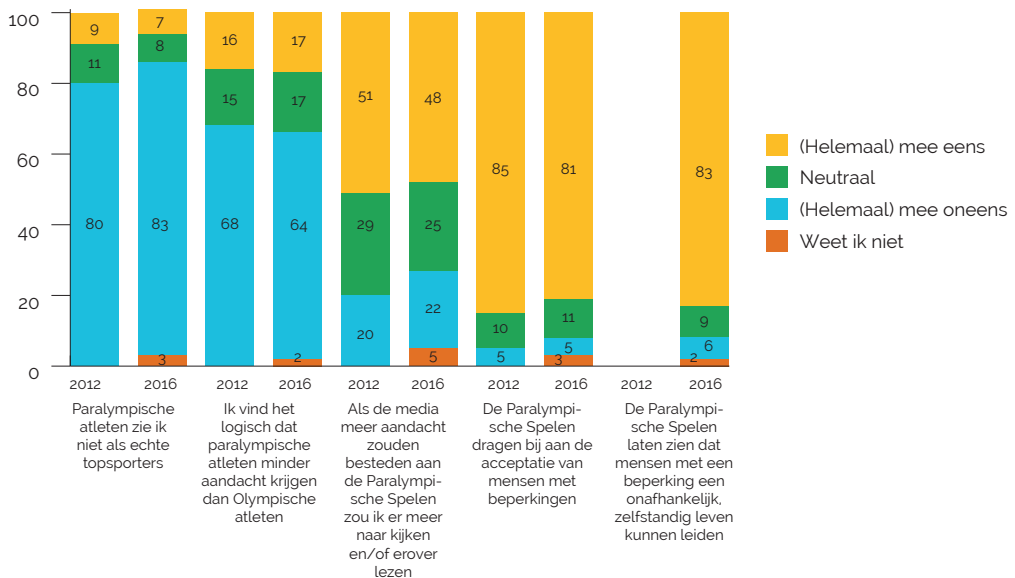
Houding ten aanzien van Paralympische Spelen en sporters

Met name sinds de Spelen in Londen in 2012, profileren de Paralympische Spelen zich steeds duidelijker naast de Olympische Spelen. In dit licht en ook omdat Paralympic TeamNL groter was dan bij de voorgaande Zomerspelen in Londen en Peking, wordt kort ingegaan op de houding van de Nederlandse bevolking ten aanzien van de Paralympische Spelen.

In vergelijking met 2012 lijkt de beeldvorming over paralympiërs na Rio 2016 iets te zijn opgeschoven. Iets minder Nederlanders zien paralympiërs niet als 'echte topsporters' of zijn in deze neutraal. Ruim acht op de tien Nederlanders ziet de paralympiërs wel als echte topsporters, en dat was in 2016 fractioneel meer dan in 2012 (figuur 5.7). De 'logica' dat paralympische atleten minder aandacht krijgen dan olympische atleten kunnen de meeste Nederlanders niet volgen, maar hierin is sinds 2012 niet iets veranderd. Vrouwen zien paralympische sporters iets vaker als echte topsporters en vinden het minder logisch dat de Paralympische Spelen minder media-aandacht krijgen, dan mannen (zie bijlage 2, tabel B2.1).

Net als in 2012 blijkt ook na de Spelen van 2016 dat de helft van de Nederlanders meer zou kijken naar (en lezen over) de Paralympische Spelen als de media daaraan meer aandacht zouden besteden. Verder blijkt dat voor Nederlanders buiten kijf staat dat de Paralympische Spelen bijdragen aan de acceptatie van mensen met beperkingen, maar ook dat getal was in 2016 niet heel anders dan in 2012. Tot slot geeft ruim vier vijfde van de Nederlanders aan dat Rio 2016 liet zien dat mensen met een beperking een onafhankelijk, zelfstandig leven kunnen leiden (figuur 5.7). Vrouwen zijn het met die laatste stelling iets meer eens dan mannen (zie bijlage 2, tabel B2.1).

Figuur 5.7 De mate waarin Nederlanders het eens of oneens zijn met de stellingen over de Paralympische Spelen van Rio 2016 (in procenten).

Bron: Nationaal Sportonderzoek 2016; Elling (2012), bewerking Mulier Instituut.

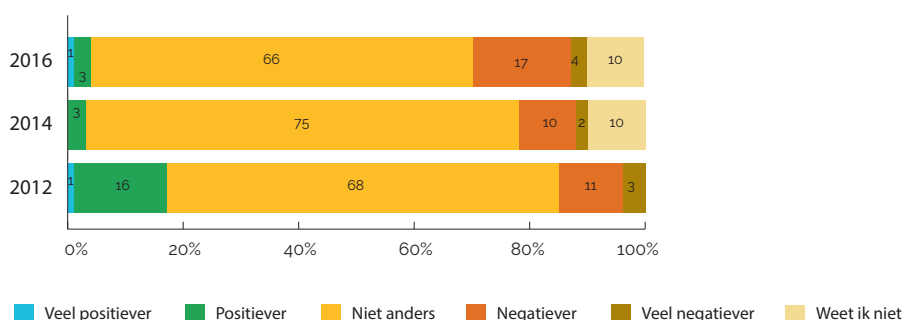
^a De laatste stelling was een nieuwe stelling in het Nationaal Sportonderzoek 2016.

^b In 2012 was er geen antwoordcategorie 'Weet ik niet'.

Houding jegens het IOC

We zien al langer dat Nederlanders zich kritisch opstellen jegens organisaties als het IOC (of de FIFA; Hover & Breedveld, 2016b). Heeft Rio wat kunnen bijdragen aan die beeldvorming? Van alle Nederlanders is 21 procent negatiever en vier procent positiever gaan denken over het IOC sinds de Olympische en Paralympische Spelen in 2016 (zie figuur 5.8). Terugkijkend lijkt het erop dat het IOC in beeldvorming een stap terug heeft gedaan. Dat was ook al het geval bij de Winterspelen van Sotsji. Alleen London 2012 bleek de beeldvorming over het IOC meer goed dan slecht te hebben gedaan (respectievelijk 16 en 11%).⁸ Het waren met name ouderen, mannen en hoger opgeleiden, die aangaven sinds Rio 2016 negatiever over het IOC te zijn gaan denken (zie bijlage 2, tabel B2.1).

Figuur 5.8 Houding ten aanzien van het IOC sinds de Olympische en Paralympische Spelen in het betreffende jaar, Nederlandse bevolking 15-80 jaar, in procenten.

Bron: Nationaal Sportonderzoek 2012, 2014 2016, bewerking Mulier Instituut.

5.5 Conclusie

Reikhalzend is door Nederlandse sportliefhebbers uitgekeken naar de Olympische en Paralympische Spelen die startten met de openingsceremonies, waarbij springruiter Jeroen Dubbeldam en atlete Marlou van Rhijn in het Maracanã stadion in Rio de Janeiro de Nederlandse vlag droegen. Afgaand op de positie op de medaillespiegel is de opgaande trend van Olympic TeamNL en Paralympic TeamNL in Rio doorgezet: Olympic TeamNL reikte tot de elfde plaats en Paralympic TeamNL tot de zevende stek. Dat mag een topprestatie worden genoemd. Toch klonken er ook kritische geluiden van binnenuit: Olympic TeamNL won negentien medailles, terwijl door de sportkoepel op 21 werd gemikt. De prestaties bij het zwemmen en het judo bleven achter bij de verwachtingen. Veel (media-)aandacht ging in Nederland uit naar de verwijdering van Van Gelder uit het Olympisch Dorp en de zogenaamde losersvlucht.

Miljoenen Nederlanders stemden in de sportzomer van 2016 af op de Spelen en raakten in extase door topprestaties (Sanne Wevers), maar leefden ook mee met bittere teleurstellingen

(Henk Grol). Ruim drie kwart van de volwassen Nederlanders heeft de Olympische Spelen op televisie gevolgd (10,2 miljoen personen) en ruim zes op de tien volgde de Paralympische Spelen (8,2 miljoen). Onder mannen waren de belangstelling en de waardering voor de Olympische Spelen groter dan voor de Paralympische Spelen, bij vrouwen was dat deels omgedraaid. Jongeren toonden minder belangstelling voor de Spelen dan ouderen.

Grofweg een op de vijf Nederlanders is positiever tegen Olympic TeamNL en Paralympic TeamNL aan gaan kijken. Voor Paralympic TeamNL ligt dat in lijn met Sotsji 2014, terwijl dat aandeel voor Olympic TeamNL na Sotji hoger was. Mogelijk waren de hogere positie op de medailletabel in Sotsji (vijfde) en de organisatorische perikelen debet aan dat verschil. De beeldvorming van de Nederlandse bevolking rond het IOC is sinds 2016 minder positief geworden, een lijn die sinds de Spelen van 2012 is ingezet.

Eindnoten

1. Voor het filmpje van deze oefening op YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=BmUNr_ews2M.
2. Ter illustratie: het best bekeken onlineprogramma tijdens Rio 2016 was de openingsceremonie, met 25,900 kijkers. Daarmee nam het programma de 203^e positie in op de lijst van meest bekeken onlineprogramma's. Die cijfers vallen nog altijd in het niet bij de kijkcijfers via televisie (zie tabel 5.1).
3. Er is geen positie vermeld omdat de Stichting Kijkonderzoek die ranking maakt voor de 500 best bekeken programma's en de best bekeken programma's van de Paralympische Spelen van 2016 niet tot die top-500 reiken.
4. Een andere factor zou het EK voetbal kunnen zijn geweest. In 2016 deed Nederland niet mee aan het EK voetbal, waar het in 2012 (Polen/Oekraïne) wel meedeed (en sneuvelde in de groepsfase) en in 2008 in Zwitserland/Oostenrijk nog tot de kwartfinale reikte. In 2016, 2012 en 2008 stond er 35 keer, 45 keer en 40 keer voetbal in de kijkcijfer top 100. Al met al lijkt het voetbal weinig invloed te hebben gehad op de kijkcijfers voor de Olympische Spelen.

5. Hiervoor heeft de Stichting Kijkonderzoek gekeken naar de tien meest bekeken programma's tijdens de Olympische Spelen en zes meest bekeken programma's tijdens de Paralympische Spelen. Het betreft derhalve een selectie van alle uitzendingen.
6. Cijfers zijn ontleend aan een studie van Van Riel (2017).
7. In een aantal landen is in de periode vóór de Spelen in Sotsji discussie ontstaan over een mogelijke boycot vanwege wetten over de rechten van homoseksuelen en de schending van mensenrechten.
8. In 2012 werd de vraag gesteld hoe men tegen het IOC aankijkt in plaats van anders denken over.

Literatuur

- Burnett, D. (2016, 6 december). *How do we know that Rio 2016 was a succes*. International Olympic Committee. Geraadpleegd op 22 februari 2017, van <https://www.olympic.org/news/how-do-we-know-that-rio-2016-was-a-success>.
- Elling, A. (2012). *Topsport en nationale trots. Paralympische spelen 2012*. Factsheet 2012/5. Utrecht: Mulier Instituut.
- Horne, J. & Whannel, G. (2016). *Understanding the olympics*. London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Hover, P. & Breedveld, K. (2016a). *Belangstelling voor de sportzomer van 2016*. Factsheet 2016/8. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hover, P. & Breedveld, K. (2016b). *Nederlanders over het IOC, de FIFA en de Olympische Spelen*. Factsheet 2016/6. Utrecht: Mulier Instituut.
- Kuypers, A. (2016, 21 augustus). *Kijken: Yuri van Gelder doet 'loodzware' oefening op Lowlands*. Geraadpleegd op 24 maart 2017, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/08/21/yuri-van-gelder-als-gevallen-engel-op-lowlands-a1517269>.
- Miah, A. & Garcia, B. (2012). *The Olympics: the basics*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- NOC*NSF. (2016a, 30 mei). *André Cats: feiten over Paralympic TeamNL geven veel vertrouwen richting Rio*. Geraadpleegd op 3 april 2017, van <https://www.nocnsf.nl/feiten-over-paralympic-teamnl-geven-veel-vertrouwen-richting-rio>.
- NOC*NSF. (2016b, 9 augustus). *Persbericht Yuri van Gelder*. Geraadpleegd op 24 maart 2017, van <https://www.nocnsf.nl/persbericht-yuri-van-gelder>.
- NOC*NSF. (2016c). *Medailles TeamNL in Rio*. Geraadpleegd op 27 maart 2017, van <https://www.nocnsf.nl/rio-2016/medailles>.
- NOS. (2016a, 18 september). *Hendriks: teleurgesteld in aantal medailles, trots op 'gouden prestaties'*. Geraadpleegd op 24 maart 2017, van <http://nos.nl/rio2016/artikel/2127431-hendriks-teleurgesteld-in-aantal-medailles-trots-op-gouden-prestaties.html>.
- NOS. (2016b, 21 augustus). *Chef de mission Cats: uitstekend gepresteerd in Rio*. Geraadpleegd op 3- april 2017, van <http://nos.nl/ps2016/artikel/2133095-chef-de-mission-cats-uitstekend-gepresteerd-in-rio.html>.
- NOC*NSF (2017). *Evaluatie Olympische en Paralympische zomerspelen Rio de Janeiro 2016*. Arnhem: NOC*NSF.
- TeamNL. (2016). *De Olympische Spelen van Rio 2016 optimaal beleven?* Geraadpleegd op 24 maart, 2017 van <https://teamnl.org/olympicexperience>.
- Toohey, K. & Veal, A.J. (1999). *The Olympic games: a social science perspective*. Wallingford/New York: CABI Publishing.
- Riel, A. van (2017, januari). *Evaluatie van de Olympic Experience 2016. Bezoekersprofiel, Economische Impact, Imago, Tevredenheid, Beleving en Sportparticipatie*. Den Haag: De Haagse Hogeschool.

HOOFDSTUK

6

ACCOMMODATIES EN INFRASTRUCTUUR

WIM KEUSERS & JAN HEIN BOERSMA

Achter de Olympische en Paralympische Spelen ging een veelbelovend staaltje strategisch plannen schuil. Het voor de Spelen benodigde pakket aan sportaccommodaties en transportmiddelen kon zich via een groei-model ontwikkelen en de investeringen konden over een lange periode worden gespreid. Het bood optimale voorwaarden voor een afgewogen ruimtelijke inpassing, voor accurate financiële planning en voor het zorgvuldig doorlopen van procedures. De maatschappelijke ambities waren dan ook hoog. Met de succesvolle Spelen van Barcelona als voorbeeld, moest de nalatenschap, de *legacy*, van de Spelen de stad Rio zowel ruimtelijk als economisch en sociaal een stevige boost geven. Het Olympisch Plan werd daartoe onderdeel van een veel breder City Masterplan. Het ging ervan uit dat *'the Games should serve the City'* (Rio de Janeiro Prefectura, 2012). Op het gebied van duurzaamheid en milieu zouden de Spelen van Rio *'Green Games for a blue Planet'* moeten worden (Rio2016 OCOG, 2013).

In dit hoofdstuk proberen we – op basis van het beschikbare materiaal – na te gaan wat in grote lijnen van deze ambities is terechtgekomen. We onderzoeken of de financiële planning inderdaad grote kostenoverschrijdingen (en dus een nog groter beslag op de publieke middelen) heeft kunnen voorkomen. We verkennen ook de kansen dat de investeringen in accommodaties en transportmiddelen na de Spelen nog financieel renderen, en de mate waarin de stad als geheel daadwerkelijk (ruimtelijk) een stap verder geholpen is. Ook bekijken we wat de Spelen voor de omgevingskwaliteit in Rio hebben betekend. Ten aanzien van de context is het belangrijk te bedenken, dat ten tijde van het Pan American Games en Parapan American Games (2007) en het bidproces de economie van Brazilië floreerde, terwijl tijdens de Spelen in Brazilië sprake was van een economische crisis (zie ook hoofdstukken 1 en 4).

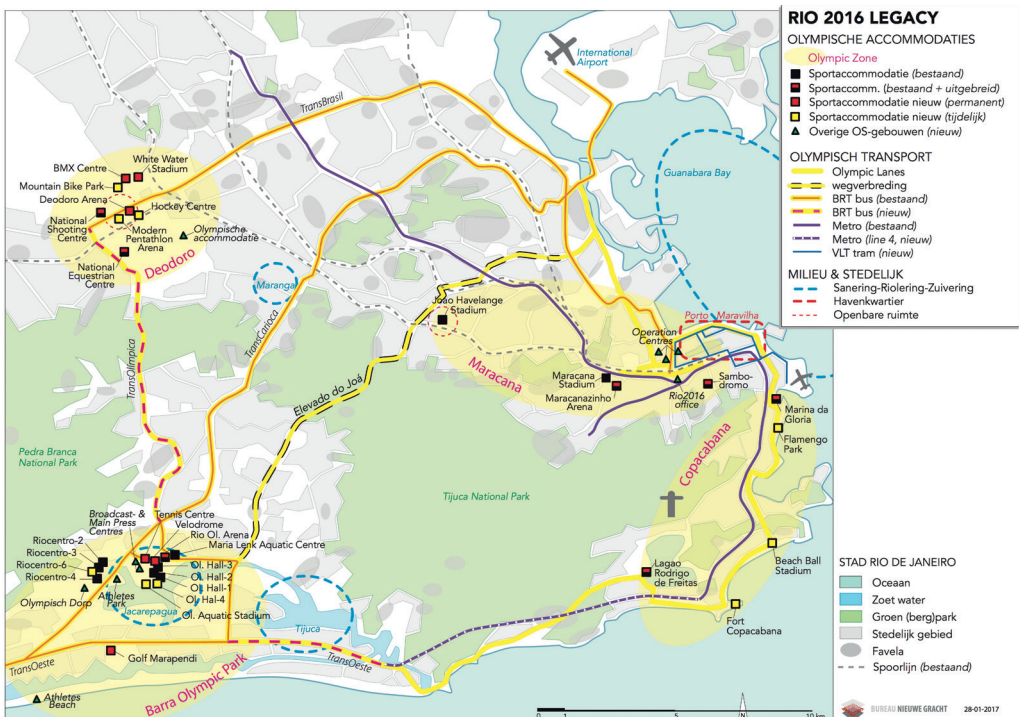
Veel bedragen zijn weergegeven in Amerikaanse dollars. De wisselkoers varieerde in de periode 2011-2016. In de jaren 2011-2016 was de waarde van 1 Amerikaanse dollar respectievelijk 0,75, 0,77, 0,76, 0,73, 0,83 en 0,92 euro (koersdatum 1 januari).

6.1 Olympische accommodaties

Ruimtelijke opzet en programma

De Spelen van Rio waren de 28ste Olympische Zomerspelen (en de 15de Paralympische Zomerspelen). Het waren de eerste Olympisch Spelen die in Zuid-Amerika werden georganiseerd. De 306 wedstrijden werden gespeeld in 32 accommodaties in Rio (zeven stadions, vijftien hallen, drieswemcomplexen, zeven velden/parkoersen) en vijf stadions buiten Rio (de voetbalstadions van São Paulo, Belo Horizonte, Salvador, Brasilia en Manaus). Het Olympisch Dorp telde 8.856 kamers ten behoeve van 17.700 atleten, teamofficials en geaccrediteerde officials. De media beschikten onder meer over een International Broadcasting Center (IBC) van 52.000 m², 54 mobiele units, een Main Press Center (MPC) van 29.000 m², 20.000 kamers en 12.000 m² restaurants (Institution of Engineering and Technology, 2014). De accommodaties waren ondergebracht in vier olympische zones: Deodoro, Maracanã, Copacabana en Barra (zie figuur 6.1). Deze waren ontsloten door zo'n 150 kilometer Olympic Lane en een hoogwaardig openbaar vervoerssysteem dat was opgebouwd uit snelle busverbindingen, aangevuld met metro en lightrail. Vanuit het Olympisch Dorp kon 75 procent van de atleten binnen 25 minuten bij hun wedstrijdlocatie zijn; 25 procent kon dat zelfs binnen tien minuten (Rio de Janeiro bid for the 2016 Summer Olympics, n.d.). Een zo compleet mogelijk overzicht van alle accommodaties en overige investeringen is te vinden in het grote overzicht (zie bijlage 3, tabel B3.1) achterin dit boek.

Figuur 6.1 Legacy Rio 2016: accommodaties en transport.

Bron: Bureau Nieuwe Gracht (2017).

Investeringsvolume

Vlak voor de start van de Spelen van Rio (op 5 augustus 2016) publiceerde de Universiteit van Oxford een studie naar de kosten en kostenoverschrijdingen van Olympische Spelen (Flyvbjerg et al., 2016). Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen drie typen kosten:

- operationele kosten (die de kosten van organisatie van de Spelen zelf betreffen);
- directe kapitaalkosten (investeringen in accommodaties die direct aan de Spelen zijn gerelateerd);
- indirecte kapitaalkosten (d.w.z. investeringen in gebouwen en infrastructuur met een breder gebruik dan de Spelen).

Tabel 6.1 geeft vanaf de Spelen van 1992 de sportgerelateerde kosten weer. Dit zijn de operationele kosten en de directe kapitaalkosten samen (de indirecte kapitaalkosten komen in de volgende paragraaf aan de orde). De tabel laat zien dat de Spelen van Rio, met een raming van 4,6 miljard dollar (3,8 miljard euro), ruim uitkomen onder het gemiddelde van 6,9 miljard dollar (5,7 miljard euro) voor de sportgerelateerde kosten van Olympische Spelen vanaf 1992 en ongeveer de helft bedragen van deze categorie kosten voor de Spelen van Londen vier jaar eerder.¹

Tabel 6.1 Kengetallen en sportgerelateerde kosten Olympische Spelen 1992-2016, in aantallen, Amerikaanse dollars en procenten.

Olympische Spelen	Aantal wedstrijden	Aantal atleten	Sportgerelateerde kosten (US\$ x 1 miljoen)	Sportgerelateerde kosten per wedstrijd (US\$ x 1 miljoen)	Sportgerelateerde kosten per atleet (US\$ x 1 miljoen)	Overschrijding kostenraming (%)
Rio 2016	306	10.500	4.557	14,9	0,4	51
Londen 2012	302	10.568	14.957	49,5	1,4	76
Peking 2008	302	10.942	6.810	22,5	0,6	2
Athene 2004	301	10.625	2.942	9,8	0,3	49
Sydney 2000	300	10.651	5.026	16,8	0,5	90
Atlanta 1996	271	10.318	4.143	15,3	0,4	151
Barcelona 1992	257	9.356	9.687	37,7	1,0	266
Gemiddeld	291	10.423	6.875	23,5	0,7	98

Bron: Flyvbjerg et al. (2016).

Dat de sportgerelateerde kosten van Rio 2016 relatief laag zijn, komt onder meer doordat voor de Spelen van Rio geen nieuw olympisch (atletiek)stadion is gebouwd. De openings- en sluitingsceremonie werden bovendien gehouden in het bestaande Maracanã (voetbal) stadion. Dat was in 1950 voor het WK voetbal van dat jaar gebouwd en werd voor het WK

voetbal van 2014 en vervolgens voor de Spelen grondig gerenoveerd. Dat laatste kostte toch nog 5,6 miljoen dollar (Rio2016 OCOG, 2013). De atletiekwedstrijden werden gehouden in het João Havelange Stadion, gebouwd voor de Pan American Games in 2007 en voor 52,5 miljoen dollar gerenoveerd ten behoeve van de Spelen (Rio2016 OCOG, 2013). Met een totale investering van 58,1 miljoen dollar bespaarde Rio de Janeiro zich op deze manier een kostbaar olympisch stadion, dat bijvoorbeeld in Peking 460 miljoen dollar had gekost en in Londen 680 miljoen dollar (Department for Culture, Media and Sports, 2012), nog afgezien van de 320 miljoen dollar die het vervolgens kostte om het Londense stadion geschikt te maken voor West Ham United (Zimbalist, 2015).

Omdat de Spelen volgden op een reeks eerder georganiseerde grote sportevenementen, kon van veel bestaande accommodaties gebruik worden gemaakt (zie bijlage 3 achterin dit boek). Van de in totaal 37 wedstrijdaccommodaties waren dat er 18 (49%). Dat aandeel is kleiner dan in Londen (60%), maar meer dan in Peking in 2008 (35%) en Athene in 2004 (25%; NOC*NSF & Nieuwe Gracht, 2011). Van die bestaande wedstrijdaccommodaties in Rio waren er wel tien nog betrekkelijk recent gebouwd of gerenoveerd: zeven voor de Pan American Games van 2007 (Olympic Arena, Olympic Stadium, Velodrome, Maria Lenk, Equestrian Center, Hockey Center, Shooting Center) en drie voor het WK voetbal van 2014 (Maracanã Stadium, Mineirao Stadium, Corinthians Arena). Er was nog wel 164,4 miljoen dollar nodig om deze accommodaties naar olympisch niveau te brengen (Rio 2016 OCOG, 2013), vooral omdat de accommodaties van de Pan American Games vaak in een slechte staat verkeerden (Magni, 2016).

Voorts bestond een deel van de wedstrijdaccommodaties uit tijdelijke constructies (Copa-cabana Beach Ball Stadium, Deodoro Pentathlon Park, Flamengo Park, Fort Copacabana, Olympic Hockey Center, Olympic Mountain Bike Park en Riocentro 6). Tijdelijke constructies kunnen 20 tot 30 procent minder kosten dan permanente constructies (Paul May & Steve Cardwell 2012). In Rio waren dat er dus zeven, een kleine twintig procent van het totale aantal wedstrijdaccommodaties. Zowel het aantal tijdelijke wedstrijdaccommodaties als de aard ervan zijn vergelijkbaar met die van Londen 2012 en Peking 2008. Het zijn er echter aanzienlijk meer dan in Athene, waar alleen het Mountain Bike Centre en het Triathlon Centre (7 procent van het totaal) tijdelijk waren (Stamou, 2004).

Kostenbeheersing

Flyvbjerg et al. (2016) raamden de overschrijding van het (sportgerelateerde) budget van Rio 2016 op 1,6 miljard dollar. Dat is een overschrijding van het oorspronkelijk geraamde budget met 51 procent (tabel 6.1). Flinke bedragen, die betrekkelijk gelaten zijn ontvangen. Wellicht omdat de overschrijdingen bij de andere Spelen vanaf 1992 nog veel hoger liggen: 98 procent gemiddeld (zie tabel 6.1).

Omdat de finale financiële eindrekening van Rio 2016 nog niet is gepubliceerd, kunnen de bevindingen van Flyvbjerg et al. (2016) niet worden geverifieerd. Wij grijpen daarom in de volgende tabel, die een overzicht geeft van het totaal aan investeringen en kosten (en de verdeling daarvan over overheid en markt), terug op de laatst bekende officiële cijfers van de gemeente (APO, 2016), vermeld in de *Responsibility Matrix* (de directe investeringen in sportaccommodaties, Olympisch Dorp etc.) en in het *Public Policies Plan* (de indirecte investeringen in openbaar vervoer, wegen, milieu etc). Volgens deze gegevens zou de overheid 43 procent van de kosten voor haar rekening hebben genomen.

Volgens het *Comité Popular Copa & Olympiadas* laten deze officiële cijfers echter niet alle (publieke) kosten zien (*Comité Popular*, 2015). Als voorbeeld daarvan wordt gewezen op het ontbreken van een aantal kosten dat rechtstreeks aan de Olympische Spelen te relateren is, zoals de kosten van tijdelijke tribunes voor het Havelange Stadion, de aankoop van meubels voor het Olympische Dorp en het mediadorp en de compensatie voor een deel van de inwoners van Vila Autódromo die door de olympische werkzaamheden hun woning kwijtraakten. In totaal zou het daarbij gaan om 164 miljoen dollar.

De officiële cijfers tonen volgens het *Comité Popular* ook niet het publieke aandeel in de reeks van publiek-private samenwerkingen die zijn aangegaan. Het *Comité Popular* komt zodoende tot een totaalbedrag van 2,59 miljard dollar. Daarvan is 1,29 miljard dollar gestoken in de publiek-private samenwerking voor het Olympisch Park, met name uit de inbreng van 80 hectare grond (ter waarde van ruim 1 miljard dollar). De verhouding tussen publiek geld en privaat geld bij het investeren in olympische accommodaties zou mede daardoor niet uitkomen op de officiële verhouding van 43 procent publiek en 57 procent privaat, maar op 62 procent publiek en 38 procent privaat.

Op basis van diverse bronnen is in tabel 6.2 een overzicht geschetst van de directe en indirecte investeringen en de operationele kosten. De totale fysieke investeringen bedragen 15,6 miljard dollar (62 procent publieke middelen) en de operationele kosten 2,9 miljard dollar (0 procent publieke middelen). Wanneer de fysieke investeringen en de operationele kosten worden gesommeerd, leidt dat tot een bedrag van 18,6 miljard dollar, waarvan 52 procent met publiek geld is gefinancierd (tabel 6.2). Dit bedrag is hoger dan het bedrag dat in hoofdstuk 2 is becijferd (13,7 miljard dollar). Op basis van de beschikbare data en informatie uit interviews is niet exact aan te geven waar dat verschil aan toe te schrijven is. Het heeft waarschijnlijk te maken met het in- of uitsluiten van bepaalde kostenposten en met het moment waarop de financiële balans is opgemaakt (uitgaven zijn in ontwikkeling).

Tabel 6.2 Overzicht directe, indirecte en operationele investeringen en kosten Rio 2016, in dollar x 1 miljoen en procenten.

	Totaal	Verdeling publiek/privaat		
		Publiek	Privaat	% publiek
Directe investeringen ^a	2.668	972	1.696	36
Indirecte investeringen ^b	9.840	5.612	4.228	57
Extra publieke investeringen ^c	3.140	3.140	0	100
Totaal fysieke investeringen	15.648	9.724	5.924	62
Operationele kosten	2.960	0	2.960	0
Totaal (direct + indirect + operationeel)	18.608	9.724	8.884	52

Bronnen: *Public Policies Plan 2015 & Responsibility Matrix*, apo.gov.br (jan. 2016); *The exclusion Games* (nov. 2015).

^a Verdeling kosten over Barra, Deodoro, Macaranã en Copacabana is respectievelijk 2.260, 338, 40 en 30 dollar x 1 miljoen (bron: *Responsibility Matrix*).

^b Verdeling kosten over openbaar vervoer, milieu, weginfrastructuur/publieke ruimte, Light Rail Vehicle (LRV), havenkwartier en trainingscentra en dopingcontrole is respectievelijk 5.052, 932, 472, 3.280 en 104 dollar x 1 miljoen (bron: *Public Policies Plan*).

^c Verdeling kosten over PPP Havenkwartier, Olympisch Park/bouw, Olympisch Park/grond, belastingvrijstelling en overig is respectievelijk 484, 212, 1.080, 1.200 en 164 dollar x 1 miljoen (bron: *Exclusion Games*).

Het is overigens niet ongewoon dat autoriteiten, uit angst voor discussies over kostenoverschrijdingen en corruptie, niet scheutig zijn met het publiceren van alle cijfers. Zo zullen we bijvoorbeeld de werkelijke kosten van de Winterspelen van Nagano nooit meer te weten komen, omdat het organiserende comité de boekhouding verbrandde (Baade & Matheson, 2016).

Zimbalist (2015) geeft een vijftal redenen voor de vrijwel constante reeks kostenoverschrijdingen bij de Olympische Spelen van de afgelopen decennia. De allereerste daarvan is het bewust laag houden van de eerste kostenramingen om de politiek niet af te schrikken (dat maken we in ons land bij grote projecten ook wel mee). De tweede is, dat de aanstaande gastheer minstens tien jaar bezig is met het winnen van eerst lokale competities en vervolgens met de internationale concurrentie. Concurrentie en de wens om te voldoen aan de

wensen van het IOC, leiden al gauw tot duurdere plannen. Ten derde kan de lange tijd die ligt tussen het oorspronkelijke plan en de uitvoering ervan aan inflatie onderhevig zijn. Zeker wanneer veel bouwactiviteit in een beperkt gebied is geconcentreerd, kunnen de arbeidskosten en de kosten van bouwmaterialen sterk oplopen. Ten vierde raken gast-steden meestal achter op hun bouwschema's. Versnelling ervan kost extra geld (na een aantal stakingen werd Rio zelfs uiteindelijk door het IOC onder curatele gesteld). En ten vijfde hebben grondkosten op en nabij de olympische gebieden de neiging te stijgen, onder andere door grotere vraag en verbeterde ontsluiting. Bij de Spelen van Rio was dit allemaal het geval.

Legacy

Vanwege de hoge bezoekersaantallen en het simultane karakter van de vele olympische evenementen, leiden Olympische Spelen tot een behoefte aan sportaccommodaties die bijna onvermijdelijk een veelvoud zijn van hetgeen ná de Spelen nog verantwoord kan worden geëxploiteerd. Er zijn voorbeelden te over van steden (en landen) die nog jarenlang de loden last van de niet-rendabele investeringen in olympische accommodaties moesten dragen. De schulden als gevolg van de Spelen van Montreal (1976) waren bijvoorbeeld pas in 2006 afbetaald. Athene (2004) zit nog steeds in zijn maag met de afzet van ruim 40 procent van zijn wedstrijdaccommodaties en zelfs nog met de verhuur/verkoop van de appartementen in het Olympische Dorp (Nieuwe Gracht, 2012). "Geen witte olifanten meer", stelde Jacques Rogge (voorzitter van het IOC van 2001 tot en met 2013) over zulke accommodaties in de aanloop naar Peking 2008 en London 2012. Toch leverden ook de Spelen van Peking in 2008 een paar flinke witte olifanten op. De bekendste daarvan is het Olympisch Stadion (het Vogelnest) met 90.000 plaatsen, waarvan de bouwkosten 460 miljoen dollar bedroegen. Het is veel te groot voor de Peking Gou voetbalclub, die normaal tienduizend toeschouwers per wedstrijd trekt. De onderhoudskosten bedragen 10 miljoen dollar per jaar. Voorts gebruikt niemand de roeibanen en het beachvolleybalstadion is voor publiek gesloten (Zimbalist, 2015).

Volgens het legacyplan (Rio de Janeiro Prefectura, 2012) moet het met de fysieke *legacy* van de Spelen van Rio beter aflopen. De drie Carioca Arena's, het Velodrome, het Maria Lenk Aquatic Center en het Olympic Tennis Center zullen volgens dat plan gezamenlijk worden doorontwikkeld tot het beste trainingscentrum voor topatleten in Zuid-Amerika. Het Olympic Hockey Center, het Pentathlon Park, de Deodoro Arena, het Deodoro Aquatics Center, het National Equestrian Center, het White Water Stadium, het BMX Center en het Mountain Bike Park gaan gezamenlijk het Deodoro X-park vormen; een park dat jongeren in achterstands-buurtten hoogwaardige sportaccommodaties moet bieden. Of het hier gaat om rendabele exploitaties (door de markt), moet natuurlijk nog wel blijken. De eerste tekenen zijn in ieder geval niet gunstig. *Het Parool* van 7 februari en *de Volkskrant* van 27 maart 2017 melden dat het Olympisch Park en Deodoro er verlaten bij liggen.

De grote stadions worden volgens het legacyplan inmiddels allen bespeeld door voetbalclubs uit de Serie A (de Braziliaanse eredivisie). Maar *Het Parool* van 7 februari 2017 meldt over het Maracanã Stadium (bedoeld voor CR Flamengo en Fulminense) dat het gras verdord

is en het stadion wordt bewoond door zwervkatten. Het brandnieuwe Mané Garrincha Stadium in Brasilia is voor het WK 2014 gebouwd voor 900 miljoen dollar en voor de Spelen van 2016 nog eens voor 3,7 miljoen dollar opgeknapt. Het biedt plaats aan 70.000 toeschouwers en zou gespeeld moeten worden door FC Brasilia uit de serie D die dat soort toeschouwersaantallen bij lange na niet haalt (Zimbalist, 2015).

De Future Arena (handbal) is een tijdelijke constructie, die zal worden gedemonteerd en getransformeerd tot accommodaties voor vier scholen (drie in Barra-Kacadepagua en een in São Cristovao). Van het Beach Volleybal Stadium en het Olympic Aquatic Center (beide eveneens tijdelijke constructies) is nog niet bekend hoe hergebruik zal plaatsvinden. Het Olympisch Dorp en het Media Village, beide gelegen in de luxe wijk Barra, worden na de Spelen als dure appartementen in de markt gezet. De toekomst van het International Broadcast Center/Main Press Center is nog in discussie. Wel is het Paralympic Training Center dat in mei 2016 in São Paulo is geopend, al volop in gebruik. In 2017 wordt daar onder meer de Jogos Parapan georganiseerd.

6.2 Transport en infrastructuur

Olympisch transportsysteem

Het olympische transportsysteem bestond uit 150 kilometer Olympic Lanes voor het vervoer van atleten, begeleiders en officials en een hoogwaardig openbaar vervoerssysteem dat de olympische zones moest ontsluiten op de stad en de internationale luchthaven Antonio Carlos Jobim (zie ook figuur 6.1). Het bouwde voort op al decennia bestaande (nog niet uitgevoerde) plannen en op de completering van al bestaande netwerken. Mede vanwege de spreiding van de Spelen over vier zones, ontstond daarmee een transportsysteem dat volgens de evaluatiecommissie van het IOC buitengewoon goed in de stedelijke ontwikkeling van Rio was geïntegreerd (IOC, 2009).

Het raamwerk van het olympisch openbaar vervoer werd gevormd door drie Bus Rapid Transit (BRT)verbindingen dwars door Rio: de Trans Oeste, de Trans Olímpica en de Trans Carioca. De Trans Oeste is al sinds 2012 in gebruik en bestaat uit 52 kilometer vrije busbaan langs de snelweg. Het verbindt Barra da Tijuca met Santa Cruz de Campo Grande en gaat door negen buurten. De olympische uitbreiding betreft 6 kilometer verlenging van de vrije busbaan naar Jardim Oceânico in Barra (de geplande eindhalte van metrolijn 4). De nieuwe Trans Olímpica is een 26 kilometer lange nieuwe express corridor met 2x3 rijstroken voor auto's en 2x1 busbaan voor BRT. Het verbindt Barra rechtstreeks met Deodoro. Er zijn achttien haltes en er worden vijf buurten aangedaan en het vormt de schakel tussen de Trans Oeste en Trans Carioca. De Trans Carioca is een 39 kilometer busbaan tussen Barra en Rio de Janeiro International Airport. De route gaat dwars door de stad langs 27 buurten. Hij werd al voor de Spelen in 2013 aangelegd.

Dit raamwerk is aangevuld met zowel lightrail als metro. De Light Rail Vehicle (LRV) bestaat uit 6 tramlijnen in het havengebied (samen 30 kilometer lang) die dit gebied met de aangrenzende grote lijnen van metro, trein en BRT verbinden. De LRV vormt daarmee ook een schakel in de ontsluiting van de ferries en nationale luchthaven Santos Dumont. Er zijn in totaal 42 haltes. Metrolijn 4 moet de stedelijke cirkellijn sluiten en (vanwege snelheid en vervoerscapaciteit) de parallel gelegen expressweg langs de kust ontlasten.

De expressweg Elevado de Joá langs het Havelange Stadion tussen Barra en het vliegveld is in het kader van de Olympische Spelen verbreed tot 2x2 rijstroken waarvoor ook nieuwe tunnels zijn geboord. Gevolg is dat de wegcapaciteit voor autoverkeer tussen Barra en het centrum en de wijken ten westen daarvan is verdubbeld.

Kosten(overschrijdingen)

Ten tijde van het bid voor de Spelen werden de kosten van het olympische transportsysteem geraamd op 2,3 miljard dollar. In 2015 bleek het budget verhoogd naar 5,5 miljard dollar (zie tabel 6.2, noot b). Daarin was ook de aanleg van de LRV verdisconteerd, dat oorspronkelijk niet in het bid was opgenomen. Na 2015 zijn geen actualisering meer gepubliceerd. Het kan echter goed zijn dat de kosten voor infrastructuur nog verder zijn toegenomen en/of dat er nog onbetaalde rekeningen openstaan. Veel infrastructuurprojecten liepen namelijk nogal wat vertraging op, hetgeen doorgaans (sterk) kostenverhogend werkt. Metrolijn 4 bijvoorbeeld wacht nog steeds op voltooiing, terwijl de kosten ervan sinds de aanvang zijn verdubbeld tot ruimschoots 4 miljard dollar.

Legacy

De nieuwe infrastructuur die in het kader van het WK voetbal en de daaropvolgende Olympische Spelen in Rio zijn aangelegd, dragen onmiskenbaar bij aan een verbetering van de interne verkeersstructuur van de stad, zowel wat betreft openbaar vervoer als het auto-verkeer. Zo vormt de verlenging van de Trans Oeste een noodzakelijke nieuwe schakel in het openbaar vervoersnetwerk van Rio, ook getuige de 150.000 passagiers die per dag worden vervoerd. De Trans Carioca gaat dwars door de stad en wordt daardoor zeer intensief gebruikt. Per dag maken er zo'n 320.000 passagiers gebruik van. De reistijd tussen Barra en het vliegveld werd met meer dan de helft gereduceerd. De Trans Olímpica verbindt Barra rechtstreeks met Deodoro, maar de vervoerswaarde van deze BRT ligt lager en wordt geschat op 70.000 passagiers per dag. Van grotere impact op de *legacy* is wellicht de verdubbeling van de wegcapaciteit en de nieuwe tunnels bij Maciço de Pedra Branca.

De LRV (Light Rail Vehicle) verbindt het havengebied (een Transformatiezone voor wonen, commercie en cultuur) met de aangrenzende grote lijnen van metro, trein en BRT en met de luchthaven en de ferries. Er zijn in totaal 42 haltes, zodat er niet snel wordt gereden. Er zijn geen gegevens over het feitelijk gebruik, maar wel berichten dat er voornamelijk toeristen instappen (Gaffney, 2016). De huidige (arme) bewoners kiezen om te lopen en voor de bus. Rijke bewoners zullen hun auto niet gauw laten staan voor een reis per (langzame) tram. De overstapweerstand is groot en ook automobilisten van buiten laten het afweten, ook omdat er ruim parkeergelegenheid te vinden is in zowel het havengebied als bij de luchthaven. Het effect van de Elevado de Joá is dat de wegcapaciteit voor autoverkeer tussen Barra en (de wijken ten westen van) het centrum is verdubbeld. Het is een project dat naar voren is

FOTO: MARCHELLO74

gehaald, maar dat zeker niet heeft bijgedragen aan een betere bereikbaarheid van de olympische plaatsen met openbaar vervoer. Wat betreft de bevordering van het langzaam verkeer, zijn er alleen lokale projecten langs de kust uitgevoerd. De toegezegde doorgaande route voor langzaam verkeer langs de Joá is er niet gekomen. De belangrijke Tim Maia-fietsverbinding langs de kust stortte kort na de oplevering weer in.

De miljardeninvesteringen in openbaar vervoer en wegen resulteren vooral in een verbeterde ontsluiting van de luxe stadswijk Barra en in veel mindere mate van de zones waar de verkeersproblemen vanouds het grootst zijn: de verbindingen met het noordwesten van de stad. Zowel verkeerskundig als vanuit een oogpunt van kosteneffectiviteit geen optimale beslissing (*Comité Popular Copa & Olympiadas of Rio de Janeiro, 2015*). Niemand verwacht trouwens dat de rijke bewoners van Barra per metro of bus gaan reizen: daarvan zal hoogstens hun personeel gebruikmaken.

6.3 Stedelijke ontwikkeling

Ambities

Volgens het bid zouden de Spelen 'de stad Rio moeten dienen' door bij te dragen aan de ruimtelijke en sociaaleconomische verbetering van de stad, ook voor het armere deel van de bevolking. Belangrijke ingrepen als de aanleg van het olympische transportsysteem, de bouw van het Olympisch Dorp en de aanleg van de parken in Barra en Deodoro zouden daarvoor als hefboom worden gebruikt. Daarnaast werd ingezet op het verfraaien van de openbare ruimte, bevorderen van milieuvriendelijke vervoerwijzen, het vergroenen van de stad en het saneren en verduurzamen van het watersysteem. De revitalisering van het vervallen havenkwartier (Porto Maravilha), met daaraan gekoppeld de aanleg van het nieuwe tramsysteem LRV, werd in het bid overigens nog niet opgevoerd als olympisch project, het werd pas later toegevoegd.

Kosten(overschrijdingen)

In het bid was 240 miljoen dollar opgenomen ten behoeve van de versnelling van stedelijke vernieuwing (IOC, 2009). Dat is erg weinig als dat wordt vergeleken met de 3,28 miljard dollar die revitalisering van Porto Maravilha (havenkwartier) vooralsnog blijkt te kosten. Dat is nog afgezien van de 484 miljoen dollar die de overheid via publiek-private samenwerkingen extra in het project blijkt te hebben gestoken (zie tabel 6.2, noot c). Een dergelijke ontwikkeling hebben we bijvoorbeeld ook al bij het Olympisch Dorp gezien. Om grote ruimtelijke ontwikkelingen van de grond te krijgen, blijkt toch altijd dat vooral de overheid diep in de buidel moet tasten. In de economisch voorspoedige jaren ten tijde van het bid zou de overheid zorg dragen voor de verbetering van de infrastructuur en zouden de investeringen in vastgoed en de openbare ruimte uit de markt komen. Toen de wereldwijde economische crisis ook Brazilië trof en de tijd voor het WK en de Spelen begon te dringen, moest de overheid steeds grotere ontwikkelingsrisico's van commerciële projecten afdekken. Tabel 6.2 maakt duidelijk

hoe ver dat (voor zover bekend) kon gaan. Wat betreft de sportgerelateerde publieke kosten, draaide de stad en het landsbestuur elk op voor een kwart en de provincie voor de helft van de kosten; de indirecte publieke kosten werden voor een derde door de stad en voor twee derde door de provincie gedekt (APO 2016 (z.d.); Matrix of Responsibilities vs 5.0). "*Costs are borne by the public, profits are privatized*" is een patroon dat ook bij eerdere Olympische Spelen te herkennen valt (Bartelt, 2015).

Legacy

De Olympische Spelen (en het WK) fungeerden vooral als katalysator (Bartelt, 2015) voor versterking van reeds bestaande dynamische gebieden met investeringspotentieel (de zuidkust), revitalisering van een verkrottend havengebied (Porto Maravilha) en het scheppen van een nieuw centrumgebied (Barra da Tijuca). De in het bid zo ambitieus gestelde doelen ten aanzien van ruimtelijke ontwikkeling en sociaaleconomische verbetering van de stad (ook voor het armere deel van de bevolking) werden verengd tot enkele grote projecten ten behoeve van kapitaalkrachtige markten (Gaffney, 2016). Barra groeide uit tot een goed ontsloten, duur en exclusief stadsdeel van condominiums (appartementen), beveiligde winkelcentra en exclusieve (sport)clubs, zonder *favela's* in de kieren van de wijk. Het ooit verloederde havenkwartier Porto Maravilha kan zich dankzij de Spelen gaan ontwikkelen als een goed ontsloten enclave voor de draagkrachtige bewoners, toeristen, cultuur en commercie. Kwaliteitsverbetering van de openbare ruimte rond het Havelange Stadion/Maracanã was vooral gericht op vergroting van de publieke ruimte en het verruimen van de toegangswegen. De illegale bebouwing in de directe omgeving werd daartoe geruimd, waardoor vele families moesten vertrekken.

Met dat laatste is een belangrijke keerzijde gegeven van de ingrepen ten behoeve van de Olympische Spelen (en het WK voetbal). Meer dan 20.000 huishoudens (of ruim 70.000 personen) verloren hun woning en slechts weinigen kregen nieuwe huisvesting aangeboden (Gaffney, 2016; *Comité Popular Copa & Olympiadas* of Rio de Janeiro, 2015). De woningen die volgens de OGI-studie (2014) aan vierduizend families zouden worden aangeboden, lagen ook nog eens op kilometers afstand van de oorspronkelijke woonplaatsen (OGI-studie staat voor Olympic Games Impact study). Een toegezegde update (2015) van de OGI-studie (2014) is nog niet verschenen, zodat we niet kunnen nagaan wat er van dit toch al ontoereikende bod is terechtgekomen.

6.4 Duurzame ontwikkeling

Ambities

Onder het motto '*Green Games for a blue Planet*' is in het bid voor de Spelen hoog ingezet op duurzame ontwikkeling van de noodzakelijke ingrepen in de stad (Wiki, Rio bid 2016). Die inzet is uitgewerkt in het Sustainability Management Plan, waarin op negen thema's acties worden voorgesteld. Deze lopen uiteen van vergroting van het milieubewustzijn onder de

bevolking, via waterzuivering en bescherming van bodem, water en ecologie, tot acties op thema's als duurzame energie en koolstofemissie neutrale Spelen. Maar met het dichterbij komen van de Spelen, bleken al die voornemens echter steeds verder te verdampen. Via (nood)regelgeving werden procedures verkort, waarbij overleg met de bevolking op een zijspoor belandde en olympische nieuwbouw mogelijk werd gemaakt zonder studies naar de effecten op de omgeving en zonder stringente richtlijnen voor duurzaam bouwen. Het meest in het oog springt evenwel de gang van zaken rond de 380 km² grote en enorm vervuilde Baai van Guanabara, waar gezwommen en gezeild moest gaan worden. De belofte was een vermindering van de ongezuiverde lozingen met meer dan 80 procent. Maar al snel barstte de strijd los tussen de drie overheidslagen over wie voor het schoonmaken moest betalen. Met als gevolg dat er niets van de grond kwam. Gouverneur Luiz Fernando Pezão maakte in 2015 bekend dat het nog wel dertig jaar kan duren voor de baai schoon wordt (Boykoff & Mascarenha, 2016). Beelden van sporters tussen het drijfvuil gingen de wereld rond. Pal voor de aanvang van de Spelen werden alleen de delen waar gezeild en gezwommen zou worden, cosmetisch schoon gevist.

Legacy

Niet alleen wat betreft het schoonmaken van de Baai van Guanabara stokten de ambities. Herstel van een groene stad, door 1.600 hectare op de hellingen te herbebossen en in totaal 24 miljoen bomen te planten, bleef hangen op 5,5 miljoen geplante bomen (Boykoff & Mascarenhas, 2016). De ambitie de ecologie te beschermen liep een forse deuk op toen bleek dat het unieke Marapendi Wetland in Barra werd vrijgegeven voor de aanleg van een olympische golfbaan, terwijl in Rio al twee geschikte golfterreinen aanwezig waren. De nieuwe golfbaan is ook nog eens aan ruimte gekoppeld voor het ontwikkelen van dure woningen in het waardevolle natuurgebied. Op de officiële website (www.brasil2016.gov.br/en/legacy) is niets meer terug te vinden over de zo hooggestemde doelen voor de Baai van Guanabara. Alleen

de 200 hectare grote vuilstort Seropédica Waste Treatment Centre (CTR) wordt genoemd. Deze was echter al in 2011 geopend ten behoeve van de stort van (maximaal) tienduizend ton ongesorteerd huisvuil per dag. Het was wel de eerste vuilstort in Rio waarvan de bodem is afgedekt met een vlies van polyethyleen om weglekken van vuil grondwater naar de baai te voorkomen. Reeds lopende projecten op de gebieden van riolering, waterzuivering, oeverherstel en vuilstort worden thans min of meer voortgezet, zonder van grote betekenis te zijn voor de ooit zo hoge ambities op het gebied van duurzaamheid. Veelbetekenend is in dit verband wellicht dat het oorspronkelijke budget in het bid voor milieukwaliteit van 1,2 miljard dollar (IOC, 2009) in 2015 was afgenomen tot 932 miljoen dollar (zie tabel 6.2).

6.5 Conclusie

Met de sportgerelateerde kosten van 4,6 miljard dollar (inclusief 51 procent overschrijding) was Rio 2016 1,2 miljard dollar 'goedkoper' dan de zes voorgaande Olympische Spelen gemiddeld. Er werd gebruikgemaakt van accommodaties die al gebouwd waren voor de Pan American Games (2007) en het WK voetbal van 2014. In de accommodaties voor de Pan American Games was al 2 miljard dollar geïnvesteerd (Zoller, 2011) en in de accommodaties voor het WK voetbal 3,4 miljard dollar (Saboya Valente A.J. & Noguera Tur, 2015). Eigenlijk vormt die besparing van 1,2 miljard dollar dan een schamel resultaat. Zeker nu er serieuze indicaties zijn dat de kosten aanzienlijk hoger zijn dan officieel bekendgemaakt. De kosten voor het olympische transportsysteem (ruim 5 miljard dollar) liggen ongeveer op het niveau van de Olympische Spelen 1992 in Barcelona en 2008 in Peking, en beduidend lager dan Londen 2012 (NOC*NSF, Twynstra Gudde & Nieuwe Gracht, 2008). Transportinfrastructuur wordt vrijwel nooit uitsluitend voor Olympische Spelen aangelegd, zodat het moeilijk is het olympische aandeel in die kosten aan te geven.

Het geplande toptrainingscentrum in het Olympische Park van Barra (zes olympische accommodaties) en het sportpark voor jongeren in Deodoro (acht olympische accommodaties) kunnen niet met louter marktinbreng worden geëxploiteerd. Van een stad die miljarden staatssteun nodig heeft om een faillissement te voorkomen (Het Parool, 2016), kan echter voorlopig geen inzet van publiek geld meer worden verwacht. Als dan ook nog het Maracanã Stadium in Rio en het Garrincha Stadium in Brasilia zijn toebedeeld aan voetbalclubs die er niet willen (of financieel gezien niet kunnen) spelen, lijkt de volgende generatie 'witte olifanten' alweer in aantocht. De vier olympische plaatsen en het olympische transportsysteem liggen goed in het stedelijke weefsel geïntegreerd. Beide ontwikkelingen appelleren aan kapitaalkrachtige markten en versterken vooral de marktpositie van het (luxe) vastgoed in Barra en van het gentrificatieproces in Porto Maravilha. Stijgende vastgoedprijzen rond olympische plaatsen zijn een bekend fenomeen, zoals ook in Barcelona en Londen. De bouw van olympische accommodaties en infrastructuur in Rio ging daarbij gepaard met uitplaatsing van 20.000 families waarvan er maar enkele vervangende huisvesting (op geheel andere plaatsen) kreeg aangeboden. "*The road to Rio is paved with good intentions*" schreef Christopher Gaffney in

2015. Dat geldt zeker voor de torenhoge duurzaamheidsambities die door economische crisis en nijpend tijdsgebrek snel verwaterden. Verkorte procedures zonder milieu-effectstudies of richtlijnen voor duurzaam bouwen moesten de bouw versnellen. Van de ambities afvalwater te zuiveren en hellingen te herbebossen, bleef zo goed als niets over.

Rio 2016 past in de onvermijdelijke trend, dat bij de organisatie van grote (sport)evenementen meer wordt beloofd dan kan worden waargemaakt, dat de kosten fors hoger uitvallen dan aanvankelijk geraamd en de *legacy* meer een last dan een lust is voor de organiserende stad. Daardoor neemt het draagvlak onder de bevolking sterk af (Zimbalist, 2015) en gaan de Spelen de draagkracht van veel economieën inmiddels ook ver te boven (Guerra, 2014). Top-down georganiseerde plannen op een schaal en met een impact als Olympische Spelen, stuiten buiten de bestuurscentra op groeiende weerstand. Het inflexibele karakter van dergelijke megaplannen blijkt ook bij te dragen aan het telkenmale te hoog uitvallen van de kosten. Het IOC moet zich hiervan meer rekenschap geven (Aravena, 2016, Roddar, 2014). Dit kan onder andere door eisen te stellen aan de kwaliteit van bottom-up processen bij de voorbereiding en uitvoering van olympische plannen, programmatische eisenpakketten toe te snijden op lokale (markt)perspectieven, olympische plannen aanpasbaar te maken aan veranderende (economische) omstandigheden en kostenbesparende en duurzame innovaties in de bidfase extra te belonen.

Eindnoot

1. Wij hebben overigens de indruk dat in de kosten die tabel 6.1 geeft voor 'Londen 2012' ook enkele indirecte (infrastructuur)kosten zijn meegenomen (vgl. Final Report London 2012, DCMS 2012). Bij de conversie van euro's naar dollars is uitgegaan van de koersdatum 1 januari 2015 volgens www.wisselkoers.nl (1 dollar=0,83 euro).

Literatuur

- Accelerating the pace of City Transformations. (2013, oktober). Papers Conference City Transformations. LSE Cities, London England:
- Altman, A. (2013). *Cities as an Act of Will*.
- Verdis, Savvas & Smith, Duncan et al. (2013). *Data*.
- Soares, Luiz E. (2013). *Learning from Rio: the paradoxes of Inequality*.
- Magelhães, S. & Izaga, F. (2013) *Learning from Rio: Close, Yet far*.
- Mehta, S. (2013). *Learning from Rio: the violent favelas of Brazil*.
- Guerra, R. (2014, 4 juli). Special Interview: *Cost-benefit analysis of hosting the World Cup and Olympics*. Geraadpleegd van Al Arabiya News website, <http://english.alarabiya.net/en/business/economy/2014/06/25/Special-Interview-The-surprising-truth-about-hosting-the-Olympics-and-the-World-Cup.html>.
- Aravena, A. (2016). *'Reporting from the front', vraagstukken in the Urban Age*. Biennale Venetië.
- APO, Autoridade Pública Olímpica (Olympic Public Authority)(z.d.). Rio games 2016. *Public Policies Plan en Responsibility Matrix* vs 5.0 geraadpleegd op <http://www.apo.gov.br/index.php/home-eng/>.
- Baade, R.A. & Matheson, V.A. (2016). *Going for Gold: the economics of the Olympics*; Journal of Economic Perspectives, volume 30, Number 2.
- Bartelt, D.D. (2015). *The other side of the medal; major sport events in Brazil in the web of urban planning, speculation and the right to the city*. Geraadpleegd van https://www.boell.de/sites/default/files/boell-foundation_the-other-side-of-the-medal.pdf.
- Bienenstein, G., Sanchez, F. & Mascarenhas, G. (2012): *The 2016 Olympiad in Rio de Janeiro*; Universidade Federal Fluminense, Rio de Janeiro.

- Boykoff, J. & Mascarenhas, G. (2016). *Urban policies and environmental impacts*.
- IdeAs (Idées d'Ameriques) [En ligne]. 7 | Printemps/Été 2016, mis en ligne le 03 juin 2016, consulté le 01 septembre 2016. URL : <http://ideas.revues.org/1398>.
- Brandão, Z. (2016) *Urban Planning in Rio de Janeiro; a critical review of the urban design practice in the twentieth century*. City & Time 2 (2): 4. [online] URL: <http://www.ct.ceci-br.org>.
- Cox, W. (2013): *The evolving Urban Form*, Rio de Janeiro, www.newgeography.com.
- Comitê Popular Copa & Olympiadas of Rio de Janeiro. (2015). *Rio 2016 Olympics: The Exclusion Games*. Fourth version of Mega-Events and Human Rights Violations.
- Department for Culture, Media and Sports (DCMS). (2012, oktober). *This is Great Britain, London 2012 Olympic and Paralympic Games; quarterly report*. DCMS.
- Flyvbjerg, B., Stewart, A. & Budzier, A. (2016). *The Oxford Olympics Study 2016; cost and cost overrun at the Games*. Said Business school, Oxford University.
- Gaffney, C. (2010). *Mega-events and socio-spatial dynamics in Rio de Janeiro*. Journal of Latin America Geography, University of Texas Press.
- Gaffney, C. (2016). *Hunting White Elephants & other blogs 2015-2016*. Geraadpleegd op <https://geostadia.blogspot.nl>.
- Grant Long, J. (2015). *Rethinking Olympic Infrastructure*; LSE Cities, 2015.
- Groene Amsterdammer: *Ook Rio is bedrogen door Trump*, jaargang 141 nr 2, 7-1-2017.
- Heinrich Böll Stiftung, *Publications on Democracy*, Vol 39, 2015.
- Hover, P., Straatmeijer, J., Romijn, D. & Breedveld, K. (2013). The story of London 2012. De maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2012. Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media.
- Institution of Engineering and Technology. (2014). *The: Facts and Figures for the IBC and MPC*.
- Indian Express.com, *Olympic Venues List 2016*; website, 2017.
- IOC. (2009). *Report of the 2016 IOC Evaluation Commission*. Geraadpleegd op Olympic website https://stillmed.olympic.org/Documents/Reports/EN/en_report_1469.pdf.
- Magni, K. (2016). *The High Price Of Rio de Janeiro's Olympic Glory*. Geraadpleegd op www.atlasnetwork.org.
- May, P & Cardwell, S (2012): *Temporary Olympic Structures*, IngriaOnline, article Issue 51.
- Nieuwe Gracht. (2012). *Lichte Spelen; discussienotitie ten behoeve van NOC*NSF*, NOC*NSF.
- NOC*NSF. (2016) *Rio 2016 in cijfers*. Geraadpleegd op <https://www.nocnsf.nl/cms/showpage.aspx?id=17599>.
- NOC*NSF & Nieuwe Gracht. (2011, januari). *SportLandKaart, verkenning ruimtelijke inrichting grootschalige topwedstrijdaccommodaties*. Eindverslag ruimtelijke en programmatische verkenningen. Geraadpleegd van NOC*NSF-website: <http://www.nocnsf.nl/cms/streambin.aspx?requestid=1A3C32C6-1499-4022-9433-E55C412DB01F>.
- NOC*NSF, Twynstra Gudde & Nieuwe Gracht. (2008). *Schetsboek Ruimte voor Olympische Plannen*. Ruimtelijke verkenningen van het VROM. Geraadpleegd van de Rijksoverheidwebsite: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2008/05/01/schetsboek-ruimte-voor-olympische-spielen>.
- Nolen, S. (2016): *Rio, the Olympics, and Broken Promises*; Hakai Magazine, juli 2016.
- Nobre, A.L. (2015): *Rio de Janeiro on the eve of the 2016 olympic and paralympic games*; Instituto Moreira Salles, Pontifical Catholic University of Rio de Janeiro.
- Het Parool. (2017, 7 februari). *Rio, Diepe crisis door omkoping, lage productiviteit en gebrek aan visie; geen brood na spelen*.
- Het Parool. (2016, 23 november). *Rio financieel aan de rand van de afgrond*.
- Rio2016 OCOG. (2013). *Sustainability Management Plan: Rio 2016 Olympic and Paralympic Games*, version 1.
- Rio de Janeiro Prefectura. (2012). *Rio 2016: Olympics and legacy; quick guide to Public Policies*.
- Rio de Janeiro bid for the 2016 Summer Olympics. (z.d.). In Wikipedia. Geraadpleegd van https://en.wikipedia.org/wiki/Rio_de_Janeiro_bid_for_the_2016_Summer_Olympics.
- Richmond, F.A. & Garmany, J. (2016): *'Post-third-world city' or neoliberal 'City of exception' - Rio de Janeiro in the Olympic Area*; Int. Journal of Urban and Regional Research.
- Roller, Z. (2011, 26 juli). *Lessons from the Pan-American Games*. Geraadpleegd van RioOnWatch website: <http://www.rioonwatch.org/?p=1410>.
- Rio, V. del (2012): *Rio 2016 Olympic Park Master Plan Competition*; Focus, vol 9, iss 1, article 9.

- Roddar, L. (2014). Urban Transformation in Rio de Janeiro, hurdles of olympic magnitude?: a case study of mega-event impact on social sustainability. *Master Thesis Series in Environmental Studies and Sustainability Science*.
- Saboya Valente A.J. & Noguera Tur, J. (2015). *Mega Sporting Events en legacy: the case of the 2014 world cup*. Universidad Valencia.
- Segrave, J.O., Carp, I. & Medunjami, A. (2016): *The Rio de Janeiro 2016 olympic games Current issues and problems*; Pedagogical-psychological and medico-biological problems of physical culture and sports, No 1(38).
- Schwambach, K. (2011): *Mega-events in Rio de Janeiro and their Influence on the City Planning*; 15th International Planning History Society Conference, Master Thesis, Bauhaus Universität Weimar, Deutschland, 2011.
- Seven Pillar Institute (2017): *Brazilian Finance and the 2016 Olympics - financial ethics*; <http://sevenpillarsinstitute.org>.
- Silvestre, G. (2012): *An olympic city in the making, Rio de Janeiro mega-event strategy 1993-2016*; IOC Olympic Studies Centre, Postgraduate Research Grant Programme.
- Sollacher, F. (2016): *Rio, quo vadis? A critical analysis of Rio de Janeiro and the impacts of the Olympics 2016*. Master Thesis Urban Planning and Management, Aalborg Universitet, Denmark, 2016.
- Stamou, T. (2004). Athens 2004 Olympic Games, Olympic sports venues. *Ministry of Sports*.
- The OGI – SAGE/COPPE/UFRJ Research Team (2014). Olympic Games impact (OGI) study - Rio 2016: initial report to measure the impact and the legacy of the Rio 2016 Games. Technical Team of SAGE/COPPE/UFRJ.
- de Volkskrant. (2016, 18 december). *Een blik op het andere Copacabana Palace*.
- Water, M. van de (2017, 27 maart). *Olympisch Rio in verval*. de Volkskrant.
- Williamson, T. (2013): *Building the Singular City: Land Tenure and Urban Planning in Rio de Janeiro's Favela's*. presentation on gentrification. www.Rioonwatch.org.
- Xavier, H.N. & Magelhaes, F. (2013): *The case of Rio*; Case Studies for the Global Report on Human Settlements, 2013.
- Zimbalist, A. (2015). *Circus Maximus; The Economic Gamble Behind Hosting the Olympics and the World Cup*. Brookings Institution Press, Washington.

Websites Rio2016:

Games

- https://en.wikipedia.org/wiki/2016_Summer_Olympics.
- <https://www.rio2016.com/en/olympics>.
- <https://www.rio2016.com/transparencia/en/procurement>.

Venues

- <https://www.rio2016.com/en/venues>.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Venues_of_the_2016_Summer_Olympics_and_Paralympics/Legacy.

Legacy

- <https://www.rio2016.com/en/legacy>.
- <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-36952364>.
- <https://www.theguardian.com/books/2016/aug/21/rio-2016-olympic-games-brazil-legacy-party>.

Cost-benefit

- <http://www.cnn.com/2016/08/04/rio-olympics-2016-economists-question-wisdom-of-hosting-olympics.html>.
- <http://english.alarabiya.net/en/business/economy/2014/06/25/Special-Interview-The-surprising-truth-about-hosting-the-Olympics-and-the-World-Cup.html>.
- <http://www.sportbusiness.com/sportbusiness-international/rio-2016-study-lifts-lid-cost-hosting-olympic-games>.

HOOFDSTUK

7

WIJKEN VOOR DE STADIONS: PERSPECTIEVEN OP EEN OLYMPISCH RE-URBANISATIEPROJECT

SANNE DERKS

Mega sportevenementen zoals de Olympische Spelen kunnen – onbedoeld – dramatisch ingrijpen in het dagelijks leven van bewoners van de organiserende steden, ver van de stadions. De sportevenementen werken vaak als katalysator voor grootschalige re-urbanisatieprojecten om zo de stad voor te bereiden op dit prestigieuze evenement. De stad wordt aantrekkelijk gemaakt voor de honderdduizenden bezoekers die de Spelen aantrekken, de infrastructuur wordt verbeterd om alle bezoekers te verwerken en een grootschalig evenement als de Spelen biedt ook ruimte voor re-urbanisatieprojecten om de voorzieningen voor de bewoners te verbeteren. Dit hoofdstuk zoomt in op de gevolgen van een re-urbanisatieproject in twee *favela's* in het zuidelijke gedeelte van Rio en onderzoekt de positieve en negatieve gevolgen hiervan voor de bewoners.

7.1 Schending van mensenrechten of wijkverbeteringen?

Vaak gaan re-urbanisatieprojecten niet zonder slag of stoot. In de media is veel aandacht geweest voor de negatieve gevolgen van re-urbanisatieprojecten. Zo kopte in augustus 2016 *The Guardian*: 'Hoe Rio de gouden medaille voor mensenrechten misliep'. Diverse groepen probeerden vlak voor aanvang van de Spelen door middel van campagnes druk uit te oefenen op de organiserende stad om de mensenrechten op nummer één te zetten. Rioonwatch.org is een website die sinds 2010 nieuwsberichten van verschillende media verzamelt over de urbane transformaties in het licht van de Spelen en het WK voetbal. In diverse berichten tonen zij aan hoe de rechten van de bewoners, en dan met name de gemarginaliseerden, worden geschonden.

In het rapport *Rio 2016: The Exclusion Games: Mega-Events and Human Right Violations in Rio de Janeiro Dossier* wordt een kritische lezing gegeven over de Olympische Spelen. Het rapport is geschreven door een comité van wetenschappers, activisten en gemeenschapsleiders in de stad. Zij doen uitgebreid verslag van de misstanden die in verschillende trajecten

▲ Veel bewoners in de favela werken in de bouw. Er is dan ook veel expertise in de wijk als het gaat om huizenbouw.

voor de Spelen hebben plaatsgevonden, zoals gedwongen huisuitzettingen, gebrekkige informatievoorziening, racisme of excessief politie geweld. In de media wordt geenszins een positief beeld geschetst van de gevolgen van de Olympische Spelen voor de Carioca's, zoals de inwoners van Rio worden genoemd.

Volgens het in 2016 gepubliceerde boek van Lucas Faulhaber en Lena Azevedo (2016), dat inzoomt op de huisuitzettingen, moesten alleen al tussen 2009 en december 2013, in de aanloop naar het WK voetbal en Olympische Spelen, 20.299 families hun huis verlaten. In totaal ging het tot en met 2014 om 67.000 personen. In het jaar voorafgaand aan de Olympische Spelen is dit cijfer drastisch toegenomen. In de meeste gevallen zijn het de armere favelabewoners die de dupe zijn.¹

De verplaatsingen kunnen rechtstreeks te maken hebben met de voorbereiding van de grote evenementen. Zo moesten soms vele families wijken voor de verbetering van de infrastructuur, zoals de aanleg van wegen en metrolijnen. Ook werd het Olympisch Park gebouwd. Eén van de beroemdste en in de media breed uitgemeten voorbeelden van gedwongen huisuitzettingen is Villa Autódromo, een informele wijk van vierduizend mensen dat in het zicht lag van het Olympisch Park. Om die reden werd de wijk volledig van de kaart geveegd. De bewoners werden verplaatst naar andere delen van de stad. Hier is veel verzet tegen geweest. Hoewel uiteindelijk bijna vierduizend mensen zijn verhuisd, bleven ook twintig gezinnen tegen de uitzettingen protesteren. Zij wisten uiteindelijk een compromis af te dwingen. Op het braakliggend terrein waar eerst hun wijk, Villa Autódromo, zich bevond, staan nu twintig nette witte nieuwbouwhuisjes. Ze zijn gebouwd voor deze bewoners die zich tot het laatst tegen uitzetting hebben verzet. Een week voor de Olympische Spelen zijn ze erin getrokken. De casus van Villa Autódromo is uitgegroeid tot het symbool van verzet en dient vaak als voorbeeld voor andere kwesties rondom de uitzettingen. Want hoewel het hier

ging om gedwongen verplaatsing in verband met de Spelen, laat het tevens zien dat verzet ook resultaat kan hebben. Dat bewoners ook over zeggenschap beschikken om invloed uit te oefenen op de beslissingen die, soms in samenspraak maar vaak ook boven hun hoofden, worden genomen.

Hoewel de media veel aandacht hebben voor de negatieve gevolgen van de re-urbanisatieprojecten, zijn er zeker ook positieve gevolgen te noemen. Zo is het vervallen havengebied in het noordelijk gelegen centrale gedeelte van Rio veranderd in een populaire hotspot. Het voorheen onaantrekkelijk en onguur gebied, bestaat nu uit een promenade met wandel- en fietspaden langs de waterkant, een enorm plein waar twee van Rio's beroemdste musea zijn gevestigd (het Toekomstmuseum en het Kunstmuseum) en de Olympische Boulevard van 3,2 kilometer lang. Langs de boulevard is een enorme muurschildering te zien die het verbond van verschillende volkeren in de wereld symboliseert. Het graffiti kunstwerk is speciaal voor de Olympische Spelen gemaakt.

7.2 'Morar Carioca'

Naast de directe aanleg van voorzieningen en infrastructuur voor de Spelen, worden de mega-evenementen ook aangegrepen voor grootschalige urbanisatieprojecten met als doel om de stad aantrekkelijker te maken voor zowel bezoekers als bewoners. Ook Rio startte in 2009 met het ambitieuze favela-upgrading project genaamd '*Morar Carioca*' met de intentie de woonsituaties in de *favela's* te verbeteren. Onder de noemer '*Morar Carioca*' werden water- en afvoersystemen verbeterd, wegen en straatverlichting aangelegd, en werden recreatiegebieden en sportfaciliteiten gecreëerd. Daarnaast werden verschillende woningen gebouwd om de mensen te huisvesten die voor de aanleg van faciliteiten verplaatst dienden te worden.

'*Morar Carioca*' is een voortzetting van het Favela Barrio project dat tussen 1988 en 2008 de *favela's* trachtte te verbeteren. Dienstdoende burgemeester Eduardo Paes beloofde in 2008 8 miljard real voor het participatieve programma, dat voor 2020 alle *favela's* van Rio met de stad zou integreren. Het werd geprezen om het sociale karakter, de focus op duurzaamheid en de inspraak van de bewoners (de favelabewoners konden zelf de prioriteiten voor hun wijken aangeven). Het werd als veelbelovende sociale nalatenschap van de Spelen gezien (Steiker-Ginzberg, 2014). Het exacte budget is nooit officieel gepubliceerd. De meest specifieke richtlijnen staan vermeld in een stadsbesluit, getekend op 12 oktober 2012 (Osborne, 2013).

Ook in de gepacificeerde *favela's* Babilônia en Chapeú Manguiera zijn '*Morar Carioca*'-projecten uitgevoerd.² Deze aan elkaar grenzende *favela's* liggen direct achter Leme en Copacabana in Rio's beroemde en welvarende gedeelte van de stad, in de nabijheid van het strand. De informele wijken ontstonden aan het begin van de twintigste eeuw en zijn in de jaren

zestig enorm gegroeid. De *favela's* worden grotendeels bevolkt door arbeiders, werkend in de bouw (mannen), of als huishoudelijke hulp bij de rijkere families in Leme en Copacabana (vrouwen). Het antropologische onderzoek tracht een genuanceerd beeld te schetsen van de impact van het favela-upgradingproject en wil voorbijgaan aan de dichotome eenzijdige wijze van berichtgeving over de Spelen. Tevens laat het de verschillende en gelaagde manieren zien waarop de bewoners met stedelijke vernieuwing omgaan. Het perspectief van de *favelados* staat hierbij centraal.

In de vele kritiek die geuit is op de verschillende programma's, wordt vaak vergeten dat de programma's in eerste instantie als uitgangspunt hadden om de situatie van de bewoners te verbeteren (Richmond, 2016). In Babilônia en Chapeú Mangueira werden drie redenen gegeven waarom mensen onder '*Morar Carioca*' hun huis moesten verlaten. Allereerst uit oogpunt van veiligheid. Dit had betrekking op degenen die in gebieden woonden waar door regenval de kans bestaat dat de huizen instorten en van de berg glijden. Ten tweede voor de aanleg van voorzieningen als wegen en verbeteringen aan de infrastructuur en ten derde omwille van het behoud van vegetatie en begroeiing, wat ook noodzakelijk is in de strijd tegen erosie.

Door de aanleg van verschillende voorzieningen werd het ook voor mensen buiten de wijk aantrekkelijker om er te komen wonen. Deze verbeteringen in de wijk hebben als negatief neveneffect dat ook de prijzen worden opgedreven. Dit proces wordt ook wel gentrificatie genoemd. Veel tegenstanders van het '*Morar Carioca*'-project zijn overtuigd dat de woningmarkt achter '*Morar Carioca*' zit. Zij geloven niet dat de bouwbedrijven zich bekommeren om het lot van de favelabewoners. "Het enige dat de bouwbedrijven interesseert, is geld verdienen. Door de *favela's* te verbeteren, worden deze gebieden populairder en kunnen meer zaken worden gedaan," geeft André Constantine, de president van de bewonersvereniging in Babilônia, aan.

Dit proces waarin de favela geüpgraded wordt, heeft dus het onbedoelde gevolg dat diegenen die er oorspronkelijk wonen, steeds verder naar de marges van de wijk worden gedrukt, omdat het voor hen onbetaalbaar wordt om er te wonen. Zo vertelt João Carlos dat het in deze wijken inmiddels wemelt van de hostels. Voor zijn eigen bakstenen huis op de berg, enkel te voet bereikbaar, is hem inmiddels 50.000 dollar geboden. Dit zelfgebouwde huis heeft een magnifiek uitzicht over de zee en de Copacabana en is interessant voor investeerders. Maar João Carlos weigert het te verkopen.

Palloma Menezes, een Braziliaans sociale wetenschapper die onderzoek deed naar veiligheid in de *favela's* van Rio, legt uit dat het overheidsidee achter '*Morar Carioca*' was om de favelabewoners beter te laten integreren met de stad. Eén van de eerste ingrepen was een poging om de criminaliteit te ontmantelen door de installatie van de UPP, de *Unidade de Polícia Pacificadora*, ofwel: pacificatiepolitie (Livingstone, 2014; Menezes, 2015). In 37 *favela's* werden politieposten geïnstalleerd, ogenschijnlijk om de wijken veiliger te maken. "Toevalligwijs

gaat het vrijwel alleen maar om *favela*'s met een bijzondere ligging, dichtbij de populaire gebieden van Rio. In de perceptie van mensen buiten de favela is de favela veiliger geworden door de aanwezigheid van politie. Het is daarom ook interessant voor woningprojecten. Het is echter de vraag of de gentrificatie het gevolg is van de UPP, of dat het onderliggende motief van de installatie van de UPP juist gentrificatie was. Je moet niet vergeten dat er veel geld gemoeid is bij woningprojecten in Rio. '*La Cidade Maravilhosa*' is booming, aldus Palloma.

▲ Op een huis in de favela van Santa Marta staat 'gentrificatie' als een protest tegen de verdrukking van de oorspronkelijke bewoners naar de randen van de wijken.

7.3 Gevolgen voor de bewoners: diverse en gelaagde ervaringen

In Babilônia en Chapeú Mangueira zijn drie huizenblokken beloofd, die in totaal circa zestig families zouden moeten huisvesten die werden gevraagd om te verhuizen. In totaal werden maar twee blokken gebouwd, beiden in Babilônia. Eén blok huisvest zestien families; het andere blok tien. Het derde en grootste gebouw zou gebouwd worden bij de ingang van Chapeú Mangueira, maar dat is er tot op heden nooit gekomen.

De bewoners van beide nieuwe huizenblokken zijn wisselend enthousiast over hun nieuwe verblijven. Walter, een blinde man, heeft een aangepaste woning gekregen in het tweede huizenblok, met een bredere doorgang tussen keuken en kamer en handgrepen bij de douche. Terwijl veel mensen moesten worden ingeloot om in aanmerking te komen voor de appartementen, werd het hem toebedeeld, omdat de woning speciaal voor hem was aangepast. Hij was hier heel tevreden mee. Echter, toen het appartement werd opgeleverd, bleek het pal aan de weg te staan waar tientallen motortjes al claxonnerend de berg op kwamen. De aluminiumdeur biedt geen soelaas voor het lawaai op de straat. Door zijn verminderde

gezichtsvermogen is Walter heel gevoelig voor geluid en heeft hij hier dan ook veel last van. Zijn ervaring is dus tweeledig: enerzijds is hij heel tevreden met zijn nieuwe woning, tegelijkertijd levert het hem hinder op, omdat hij auditief is ingesteld.

Voor Rufina, die met haar nicht Deborah en Deborah's zoon, in een groot huis, hoog op de berg in Babilônia woonde, kwam het aanbod voor een nieuwe woning als geroepen. "Ik was heel blij toen we hoorden dat we door '*Morar Carioca*' konden verhuizen. We konden het onderhoud aan het oude huis niet betalen en omdat dit heel groot was, kregen we twee appartementen aangeboden." Via een loting is bepaald wie op welke verdieping kwam wonen. Rufina kwam met haar elf katten op de tweede verdieping terecht, terwijl haar nicht Deborah met haar familie op de vierde etage ging wonen.

Tevreden kijkt Rufina vanuit haar raam op de gekleurde huisjes op de berg tegenover haar. "Ik vind het een mooi huis. Ik ben al oud en hoef nu veel minder hoog de berg op." Ze laat zien dat ze een handleiding bij het huis heeft gekregen. Daar staat onder meer op waar je wel en niet gaten mag boren en waar de waterleiding loopt. Deborah, Rufina's nicht, legt uit dat dit een pioniersproject was binnen Rio's '*Morar Carioca*'. Babilônia, met haar mooie ligging met veel groen eromheen, is uitgekozen om het project ecologisch verantwoord uit te voeren. "De muren zijn van speciaal cement gemaakt, om de warmte buiten te houden. Het klinkt hol, daarom denken veel mensen dat het slecht materiaal is, maar het is juist heel duurzaam. Ook de douche werkt op zonne-energie, opgewerkt door zonnepanelen op het dak." Niet iedereen is zo tevreden over de nieuwe appartementen. Zo vertelt overbuurman Luis, vanuit het huizenblok, uitkijkend op een braakliggend terrein waar eerst zijn huis stond: "Ik heb ingestemd voor het collectief, voor de buurt. Een cultureel centrum zou worden gebouwd, maar dat is er niet gekomen. Mijn dochter weigerde te vertrekken. Dat had ik ook moeten doen. Nu zit ik in dit gebouw. Het materiaal is slecht, helemaal niet sterk: het kan nog

▲ Uitzicht over Babilônia met op de achtergrond Copacabana. De twee witte torens op de voorgrond zijn een onder '*Morar Carioca*' uitgevoerd woningbouwproject.

geen kogel tegenhouden." Hij refereert aan het huis van Rufina, waar in een vuurgevecht tussen twee rivaliserende drugsbendes wel twintig kogels hun huis doorboorden. Rufina laat de gaten zien: "Kijk, de kogels gaan zo door de muren door de woonkamer, zelfs door een tweede muur. Ja, ecologisch... dat is mooi voor de eerste wereld, maar niet hier in de derde wereld."

Een van de kritiekpunten op de projecten is dat ze te weinig in samenspraak met de huidige bewoners worden ontwikkeld, terwijl dit wel de intentie was voorafgaand aan de uitvoering. De vraag dringt zich op in hoeverre de bewoners inspraak en zeggenschap hebben. De meeste mensen geven aan dat de gemeente hen wel een aantal opties heeft gegeven op het moment dat ze moesten verhuizen. Ook geven ze te kennen dat de opties niet reëel waren. Zo konden ze kiezen voor compensatie in geld, maar dat dit bedrag veel te laag was om een vervangend huis te kunnen bouwen of kopen. Ook kregen zij de optie dat de gemeente hen een huis zou toewijzen, maar dit kan ook in een andere wijk in Rio zijn of erbuiten. De laatste mogelijkheid was om tijdelijk een huursubsidie te ontvangen van vierhonderd real, en te wachten op appartementen in de wijk, die op het moment van aankondiging nog gebouwd moesten worden. Luis legt uit: "Ik vind niet dat van een keuze sprake is. Het is een totale ontwrichting van het sociale netwerk: ik woon hier, heb hier mijn familie, vrienden en werk. Dan is het toch belachelijk als zij mij naar een andere wijk uitzetten?" Bijna alle mensen kozen dan ook voor de huursubsidie.

Het laatste gebouw, dat uit wel veertig appartementen zou bestaan, is uiteindelijk nooit meer gebouwd. Volgens sommigen in de wijk, komt dit door mismanagement en corruptie van het bouwbedrijf dat alle drie de huizenblokken zou bouwen. Volgens Ricardo, die een proces heeft aangespannen om gecompenseerd te worden voor de in zijn ogen inferieure materialen die werden gebruikt, zijn het precies deze materialen die bewijzen dat het meeste geld in de zakken van de projectontwikkelaars is verdwenen. Anderen in de wijk geven als reden op dat de bewoners van de wijk Leme hebben geprotesteerd, omdat zij geen *favelados* in hun achtertuin willen.

Ook na afloop van de Olympische Spelen wordt nog tegen uitzetting geprocedeerd. Voor de mensen die terecht zouden komen in het niet gerealiseerde complex, biedt de gemeente de optie aan om te worden gehuisvest in een wijk aan de stadsrand. Hiertegen bestaat veel weerstand vanuit de lokale bewonersorganisatie. "Uiteindelijk worden de mensen de dupe van de corruptie: je huis is afgenomen, je krijgt er geen ander huis voor in de plaats en uiteindelijk wordt je uitgezet naar een andere wijk. Ze doen net alsof we beesten zijn. Maar wij zijn ook mensen!" Ana Paula, die in Chapeú Mangueira woont, is woest op de gemeente. Door hevige regenval is haar oorspronkelijke huis in 2012 verwoest en kwam ze in aanmerking voor een appartement in het derde en grootste huizenblok. Voor '*Morar Carioca*' heeft ze geen goed woord over: "Die klootzakken hebben ons een huis beloofd. En dat komt er niet." Toch laat zij zien dat ze geen passieve slachtoffers zijn van de situatie, maar dat ze ook het heft in eigen hand nemen: "Mijn moeder heeft lang schoongemaakt in het huis van een rijke dame in

Copacabana. Toen deze vrouw stierf, bleek mijn moeder in het testament te staan. Dat geld gebruiken we nu om een nieuw huisje te bouwen." Zodoende sjouwt Ana Paula's zoon met zakken stenen, zand en cement de berg op, om op de plek waar hun vorige huis stond, een nieuw huis te bouwen. "Gevaarlijk of niet, we moeten toch ergens wonen."

Soms worden de favelabewoners afgeschilderd en behandeld als arme en simpele zielen, niet in staat om eigen beslissingen te nemen. In sommige gevallen zijn inderdaad beslissingen genomen over de hoofden van de mensen en moesten ze gedwongen verhuizen. Leandro, bewoner van het tweede huizenblok, heeft deze ervaring en laat een krantenartikel zien. Hij werd onder groots machtsvertoon van de politie ongewild uit zijn huis gezet: "De politie heeft me van de pilaar moeten rukken. Ik wilde voorkomen dat mijn huis werd vernield, maar ik kon de bulldozers niet tegenhouden."

Maar het kan ook anders. Zo vertelt Don Saúflor, een van de dorpsoudsten: "Mijn huis werd ook aangemerkt als gevaarlijk. Maar ik heb mijn hele leven in de bouw gewerkt. Mij maak je niks wijs! Toen de man van de gemeente kwam, heb ik hem laten zien hoe stevig de fundamente van mijn huis zijn. Ik ben in gesprek gegaan en uiteindelijk is het huis van de lijst gehaald." Veel mensen in de favela werken in de bouw en het moet dan ook niet worden onderschat hoeveel expertise zij hebben. De president van de bewonersvereniging André Constantine beaamt dit: "De favela biedt weerstand. Vandaar dat we ook de campagne 'De favela houdt niet haar mond' hebben gestart om tegenwicht te bieden aan de autoriteiten."

Voor veel bewoners is het weinig relevant of het programma '*Morar Carioca*' verband houdt met de Spelen. Zij zien het als twee zaken die los van elkaar staan. Immers, in de dagelijkse realiteit van de favela zijn de Olympische Spelen een ver-van-hun-bed-show. Activisten, wetenschappers en journalisten die op metaniveau analyseren, benadrukken dat de urbanisatieprogramma's het gevolg zijn van de mega-evenementen. Ondanks gewilde of ongewilde verhuizingen, zijn de Carioca's wel trots op het feit dat Rio de gaststad was van de Spelen in 2016. Een veelgehoord geluid is dat zij vinden dat het te veel geld kost en dat ze graag de Paralympische Spelen op nummer één zetten. Zo vertelt een van de laatst overgebleven bewoners van Villa Autódromo: "De paralympische sporters, dat zijn de echte helden. Er zou veel meer aandacht voor moeten zijn. Deze gehandicapte sporters worden vaak gemarginaliseerd en zijn hun beperking te boven gekomen. Zij zijn een voorbeeld voor iedereen en moeten meer in het zonnetje worden gezet!"

7.4 Conclusie

Je kunt niet per definitie stellen dat de favelabewoners passieve slachtoffers zijn van de grootschalige re-urbanisatieprojecten. Hoewel veel kritiek wordt geuit op de uitvoering van de projecten, zijn de gevolgen niet altijd alleen maar negatief voor iedereen. Verschillende bewoners profiteren van de nieuwe faciliteiten. Het stukje weg dat is aangelegd op de berg,

maakt het voor velen makkelijker om hun boodschappen naar huis te brengen. "Het project is door mismanagement alleen niet afgemaakt", geeft Deborah aan. De gevolgen van de projecten variëren en worden door iedereen verschillend ervaren. Zo kan Rufina bijvoorbeeld heel tevreden zijn met haar nieuwe huisje, terwijl het tegelijkertijd niet kogelwerend is gebleken. Voor sommigen, zoals Leandro, was er geen onderhandelingsruimte, terwijl Don Saúflor aangeeft gewoon met de gemeente in gesprek te kunnen gaan. Ook Ana-Paula was in eerste instantie heel blij met het bericht dat zij in aanmerking kwam voor een huis, dat zij van de gemeente zou krijgen. Zij is inmiddels verbitterd over de gebreken in de uitwerking en het feit dat het appartementencomplex nooit gebouwd is, maar laat tevens zien over eigen kracht te beschikken door met eigen geld, kracht en investering samen met haar broer een nieuw huisje te bouwen. Zo wordt op verschillende manieren aangekeken en omgegaan met de veranderingen door 'Morar Carioca'. Het wegzetten van de bewoners als passieve groep wiens mensenrechten geschonden worden is te kort door de bocht en doet geen recht aan de gelaagde, genuanceerde en gekleurde werkelijkheid van de *favela's* van Rio.

Eindnoten

1. Doorgaans wordt het woord *favela* onterecht vertaald met krottenwijk, en geassocieerd met armoede, drugs-handel en geweld. Een adequatere beschrijving van *favela* is een dichtbevolkte, clandestien gebouwde, informeel ontstane arbeiderswijk. In Rio zijn meer dan 1000 *favela's* waar liefst 24 procent van de meer dan zes miljoen inwoners woont. Door ruimtegebrek zijn ze vaak gelegen tegen en op de heuvels, zo karakteristiek voor de stad.
2. In augustus en september 2016 deed Sanne Derks, in opdracht van de Radboud Universiteit Nijmegen onderzoek naar de impact van het project 'Morar Carioca' in de *favela's* Babilônia en Chapeú Manguiera, in Rio's populaire zuidzone. Het onderzoek is uitgevoerd onder begeleiding van dr. Martijn Koster. Koster heeft jarenlang onderzoek gedaan in Noordoost-Brazilië naar *slum-upgrading* en politiek. Het project 'Urban Development and Social Exclusion: the Aftermath of Rio's Olympics' sloot hier op aan.

Literatuur

- Gibson, O. (2016). The Olympic Games: How Rio missed the gold medal for human rights. *The Guardian* (2-9-2016).
- Faulhaber, L. & Azevedo, L. (2015). *SMH 2016: Remoções no Rio de Janeiro Olímpico*. Rio de Janeiro: Mórula Editorial.
- Livingstone, C. (2014). Armed peace: Militarization of Rio de Janeiro's favelas for the World Cup. *Anthropology Today*, 30(4), 19-23.
- Menezes, P. (2015). *Entre o fogo cruzado e o campo minado: uma etnografia do processo de pacificação de favelas Carioca's*. PhD thesis, VU, Amsterdam.
- Osborne, C. (2013). A history of favela upgrades part III: 'Morar Carioca' in Vision and Practice (2008-present). Rio on Watch.
- Richmond, M. (2016). The urban impacts of Rio's mega-events: The view from two 'unspectacular' favelas. In: Viehoff, V. & Poynter, G., eds. *Mega-event cities: urban legacies of global sports events*. London: Routledge, pp. 249-260.
- Steiker-Ginzberg, K. (2014). 'Morar Carioca': The dismantling of a dream-favela upgradings programa: Rio on Watch.
- World Cup and Olympic Popular Committee of Rio de Janeiro (2015). *Rio 2016, The Exclusion Games: Mega-Events and Human Right Violations in Rio de Janeiro Dossier 2016*. Rio de Janeiro: Human Rights Violation Dossier.
- www.rioonwatch.org (2009-2017). Website on community reporting in Rio.

MAAKTE RIO 2016 DE BRAZILIANEN GELUKKIG?

MARIJKE TAKS & CLAUDIO ROCHA

De algemene opinie over de economische waarde van sportevenementen zoals de Olympische Spelen of het WK voetbal, is dat die op zijn minst discutabel is. Doorgaans leveren deze mega-evenementen goed geld op voor de betreffende internationale federaties, maar laten zij het gastland met een enorme schuld achter (Késenne, 2012). Dit stelt de werkelijke economische waarde van dergelijke evenementen ernstig ter discussie. Dit is een van de redenen waarom onderzoekers meer en meer op zoek gaan naar andere, minder tastbare vormen van impact, zoals bijvoorbeeld de sociale impact die een dergelijk evenement op de lokale bevolking kan hebben. Sportsociologen brengen in dit verband zowel positieve als negatieve sociale gevolgen onder de aandacht. Negatieve impact omvat onder meer de problematiek rondom overlast, mensenrechten of huisuitzettingen (e.g., Horne & Manzenreiter, 2006; Taks, 2013, zie ook elders in dit boek). Positieve impact verwijst naar het stimuleren van sociaal kapitaal en sociale cohesie (b.v. Gibson et al., 2014; Heere et al., 2013). Sporteconomen proberen deze gevoelens te waarderen als een vorm van 'psychologisch inkomen' (psychic income; Downward et al., 2009) of een 'goed-gevoel-factor' (the feel good factor; Maennig & Porsche, 2008). Kavetos en Szymanski (2010) drukken het als volgt uit: "... *hosting does not make you rich, but it does make you happy*" (p. 160).

Daar waar al heel wat onderzoek verricht is naar de relatie tussen het zelf sporten en gevoelens van geluk en algemeen welzijn (b.v., Rodriguez et al., 2011), is er weinig tot geen informatie in welke mate sportevenementen bijdragen tot deze algemene gevoelens van geluk en welzijn. Kavetos en Szymanski (2010) onderzochten de link tussen sportevenementen en geluk, en vonden dat het 'feel-good-effect' van het WK voetbal groter was dan dat van de Olympische Spelen. Maennig en Porsche (2008) stelden de duur van dit gevoel echter in twijfel, en benadrukten dat dergelijke effecten ook wel snel wegebben.

In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar antwoorden op de volgende vragen: (1) Hoe gelukkig waren de Brazilianen tijdens Rio 2016, en (2) in welke mate zijn deze gevoelens van geluk en algemeen welzijn van blijvende aard? Algemeen wordt aangenomen dat gevoelens van sociale identiteit en saamhorigheid een mogelijk effect hebben op gevoelens van geluk en algemeen welzijn (Downward & Rasciute, 2011; Rodriguez-Pose & von Berlepsch, 2014). Dus, naast het verband tussen Rio 2016 en het gevoel van geluk, peilen we ook sociale impactfactoren, opinies over, en betrokkenheid met Rio 2016, tijdens en na het evenement. De studie is uitgevoerd onder een groep (hoogopgeleide) Brazilianen die niet woonachtig waren in de organiserende stad zelf.

8.1 Sociale impact, gevoelens van geluk, en sportevenementen

Naar de positieve sociale impact van sportevenementen, zoals het effect op gevoelens van nationale identiteit, nationale trots, saamhorigheid, verbroedering, sociaal kapitaal en sociale cohesie is al heel wat onderzoek verricht (e.g., Fredline, 2006; Gibson et al., 2014; Heere et al., 2013). De resultaten van deze studies zijn niet eenduidig. Bovendien komen negatieve sociale impactfactoren, zoals bijvoorbeeld verkeers-, geluids-, en afvaloverlast evenzeer aan het licht (b.v. Balduck et al., 2011; Taks, 2013). Wat opvalt is dat de meeste van deze studies eerder 'percepties' meten dan 'ervaringen'. Er wordt, met andere woorden, gevraagd hoe mensen denken over de mogelijke impact van dergelijke evenementen, eerder dan dat hen wordt gevraagd wat ze zelf feitelijk hebben ervaren. In deze studie ondervangen we dit door wel nadrukkelijk te vragen naar de eigen ervaring van de inwoners, en niet zozeer naar hun percepties.

De idee dat sportevenementen de sociale identiteit van inwoners kunnen beïnvloeden, is inmiddels redelijk geaccepteerd. De theorievorming over sociale identiteit gaat ervan uit dat iemands zelfbeeld mede wordt bepaald door de sociale groep waartoe men behoort (Hogg & Abrams, 1988). Sportevenementen creëren opportuniteiten voor sociale interactie waardoor ze gevoelens van sociale identiteit en saamhorigheid kunnen versterken (Chalip, 2006). De betrokkenheid bij het evenement is in deze een belangrijke factor. Gevoelens van sociale identiteit en saamenhorigheid zijn sterker voor diegenen die een grotere betrokkenheid hebben bij het evenement. Zo kan worden verwacht dat deze gevoelens bij inwoners van de Rio de Janeiro sterker waren ontwikkeld dan bij niet-inwoners van deze stad, omdat ze de Olympische Spelen van dichtbij ervoeren. Als inwoners van de stad waar het evenement werd georganiseerd, profiteerden ze immers rechtstreeks van het feestelijk karakter

en collectief gevoel. Nochtans kan men aannemen dat door de grootsheid van Rio 2016, ook niet-inwoners van Rio de Janeiro, en dus Brazilianen in het algemeen, zijn geraakt. Een ander punt is dat deze gevoelens doorgaans sterker zijn voor personen met een grotere interesse voor sport (Maennig & Porche, 2008; Shank & Beasley, 1998).

Zoals eerder aangegeven zijn er weinig studies die de relatie tussen algemene gevoelens van geluk en sportevenementen hebben bestudeerd. Littlejohn et al. (2016) en Taks et al. (2016) gebruikten de '*Sport Events and Residential Happiness*'-schaal (SERHS) in de context van kleinschaligere evenementen. Daaruit bleek dat een algemeen gevoel van geluk significant hoger was voor bewoners die zich bewust waren van de sportevenementen, terwijl er geen significante verschillen verschenen voor de overige factoren. Over de causaliteit van dit verband kan echter geen uitspraak worden gedaan. De vraag die blijft staan, is of mensen meer tevreden zijn omdat ze weet hebben van een sportevenement, of dat tevreden mensen meer voor sportevenementen openstaan?

8.2 Methode

Ondervraagde groep en gegevensverzameling

Om na te gaan of Rio 2016 de Brazilianen gelukkiger maakte, en hoe blijvend dit gevoel van geluk was, was het ideaal geweest om drie meetmomenten te hebben, te weten vóór, tijdens en na de Spelen. Omwille van tijds- en budgettaire restricties konden slechts twee meetmomenten worden voorzien: één meting tijdens Rio 2016, en één meting zes maanden na de Spelen. Meetpunt 1 (tijdens) laat toe om na te gaan hoe gelukkig de Brazilianen waren op het moment van Rio 2016. Als deze gevoelens niet blijvend zijn na het evenement (meting 2), kan dit betekenen dat ofwel: (1) Rio 2016 dergelijke gevoelens tijdens de Spelen heeft gestimuleerd, en deze gevoelens na de Spelen hun gewone niveau terug aannemen; ofwel (2) dat de periode na Rio 2016 een negatieve impact heeft gehad op het algemeen gevoel van geluk en welzijn.

Voor het onderzoek zijn op de genoemde momenten webenquêtes verstuurd naar dezelfde groep van 3.909 alumni van een Braziliaanse universiteit. Het betreft hier dus Brazilianen die tijdens Rio 2016 niet in Rio de Janeiro woonden. Dat biedt perspectief om te zien wat de Spelen buiten de speelstad zelf met Brazilianen hebben gedaan.

De eerste datacollectie, tijdens de Spelen zelf, leverde 402 bruikbare vragenlijsten (respons 11%). In deze groep respondenten waren iets meer mannen (55%). De gemiddelde leeftijd bedroeg 27,9 jaar (SD = 6.05). Iets minder dan de helft (46%) meldde dat rondkomen met het gezinsinkomen enigszins moeilijk was. De tweede datacollectie blijkt goed vergelijkbaar met de eerste. Deze meting leverde een vergelijkbare respons op (401 bruikbare vragenlijsten, ofwel 11%). Wel lag het aandeel vrouwen in de tweede meting iets hoger (53%). De gemiddelde leeftijd was 29,4 jaar (SD = 6.08), en 44,6 procent rapporteerde dat het enigszins moeilijk

was om met het gezinsinkomen rond te komen. Gesteld mag worden dat op demografisch vlak beide datasets voldoende goed overeenkomen.

De vragenlijst en metingen

Voor het onderzoek is gebruikgemaakt van meerdere gevalideerde concepten en vragenlijsten (voor een gedetailleerd overzicht van de gestelde vragen, zie bijlage 4 achterin dit boek). De vragen zijn in vier blokken geclusterd. Onderstaand volgt over deze blokken de belangrijkste informatie.

1. Gevoelens van geluk en algemeen welzijn. In deze studie werd het gevoel van geluk en algemeen welzijn gemeten aan de hand van de '*Sport Events and Residential Happiness*'-schaal (SERHS; Littlejohn et al., 2016). Deze schaal is gebaseerd op de notie dat sociaal welzijn (SW) een indicator is van geluk en algemeen welzijn (Diener, 2000). SW bestaat uit vier hoofdonderdelen: (1) algemene tevredenheid met het leven, (2) tevredenheid met belangrijke levensdomeinen (thuis, gezondheid, werk), en (3) positieve en (4) negatieve emoties. Vooraf werd een vignet voorgelegd dat diende als een gemeenschappelijk referentiepunt om 'geluk en welzijn' te definiëren (Hopkins & King, 2010). Wat volgde was een eerste vraag naar algemeen gevoel van geluk (zie Kavetsos & Szymanski, 2010). Vervolgens werd gevraagd naar levensvoldoening op de drie genoemde terreinen: thuis, gezondheid en werk (zie Connolly, 2013). Tot slot werd gevraagd naar de ervaren positieve en negatieve emoties (respectievelijk 3 en 5 items, zie Diener, 2000).
2. Sociale impact. Dit blok vragen bevatte twintig items, die zijn terug te brengen tot zes factoren:
 - Sociale cohesie (4 items; Inoue & Havard, 2010);
 - Goed-gevoel-factor (3 items, Gursoy et al., 2011);
 - Sociaal kapitaal (4 items, Gibson et al., 2014);
 - Gevoelens van onveiligheid (3 items; Kim et al., 2015);
 - Sociaal engagement (3 items; Park et al., 2009);
 - Sportparticipatie (3 items; Taks et al., 2015).

De items uit de originele vragenlijsten zijn dusdanig aangepast zodat ze 'persoonlijke ervaringen' meten in plaats van 'percepties' van sociale impact.

3. Opinie over overheidssteun. Respondenten werd één vraag gesteld om hun opinie te meten over de betrokkenheid van de overheid.
4. Persoonlijke betrokkenheid met Rio 2016. Respondenten werd gevraagd om over Rio 2016 hun persoonlijke mening te geven voor acht verschillende gevoelens (8 items; Shank & Beasley, 1998; b.v. saai versus opwindend; oninteressant versus interessant). Antwoorden werden gemeten op een glijdende schaal van 1 tot 7.

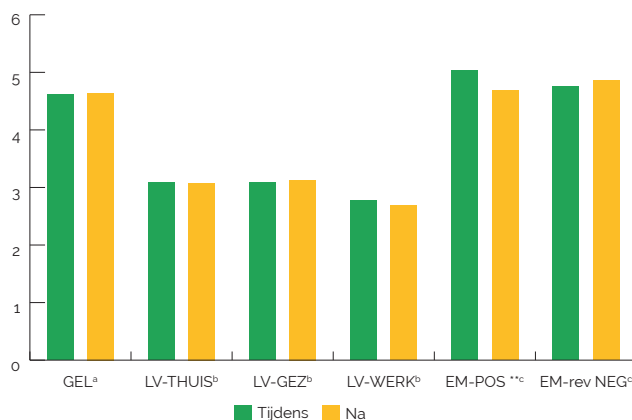
Alpha-scores werden berekend om de betrouwbaarheid van de items binnen elke factor na te gaan (zie bijlage 4 achterin dit boek).¹ Tot slot werden demografische kenmerken zoals geslacht, leeftijd (in jaren), en huishoudinkomen (6 categorieën) geïnventariseerd.

8.3 Resultaten

Gevoelens van geluk en algemeen welzijn tijdens en na Rio 2016

De eerste analyses, naar gevoelens van geluk en algemeen welzijn, laten zien dat deze niet of nauwelijks beïnvloed zijn door Rio 2016 (zie figuur 8.1). Brazilianen voelen zich zes maanden na Rio 2016 niet meer of minder gelukkig dan tijdens de Spelen. Wel zien we dat positieve emoties zoals, zich blij, vriendelijk en geamuseerd voelen, significant sterker waren tijdens Rio 2016 dan erna. Als de Olympische Spelen deze gevoelens al stimuleren, zijn deze emoties in ieder geval van korte duur.

Figuur 8.1 Gevoelens van geluk en algemeen welzijn tijdens en na Rio 2016.

GEL = geluk; LV = levensvoldoening; EM-POS= positieve emoties.

EM-rev NEG= negatieve emoties omgedraaid.

^a. Schaal van 1=helemaal niet gelukkig tot 6 = heel erg gelukkig.

^b. Schaal van 1 = helemaal niet tevreden, tot 4 = heel erg tevreden (en "niet van toepassing").

^c. Schaal van 1=helemaal niet tot 6 = zeer erg.

** = $p < .01$ (onafhankelijke t-test).

Sociale impact ervaringen tijdens en na Rio 2016

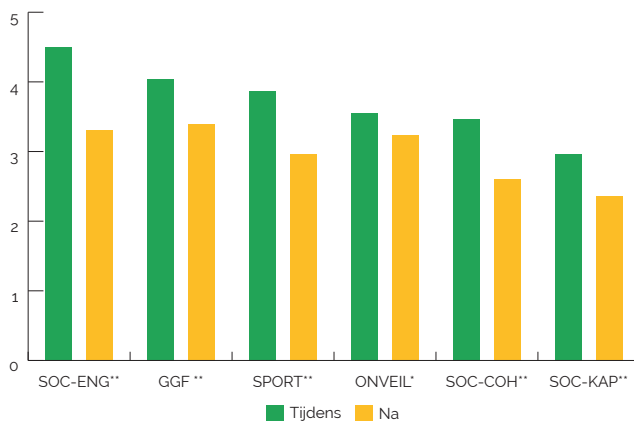
Figuur 8.2 geeft een weergave van veranderingen in ervaringen met betrekking tot sociale impact. Het eerste wat opvalt is dat deze scores over het algemeen niet bijzonder hoog zijn, en onder het middelpunt 4 scoren (op een schaal van 1 tot 7). Slechts twee factoren scoren tijdens Rio 2016 boven de 4. De belangrijkste sociale impactfactor met een score boven 4 is 'sociaal engagement' (gemiddelde waarde 4.5). Deze factor slaat op de gesprekken die de respondenten met anderen over het evenement hebben gevoerd; het gaat dus eigenlijk om sociaal engagement met betrekking tot het evenement. Blijkbaar werd er wel over Rio 2016 gesproken tijdens de Olympische Spelen, ook buiten de speelstad zelf, maar dit verminderde significant na de Olympische Spelen. De 'goed-gevoel'-factor scoorde tijdens Rio 2016 ook nog net boven de 4 (gemiddelde waarde 4.04), maar ook die waarde zakte na de Spelen naar een gemiddelde van 3.4. De vraagblokken naar de impact van Rio 2016 op sportparticipatie, gevoel van onveiligheid, sociale cohesie en sociaal kapitaal, hebben allemaal scores die

▲ De *favela's* worden steeds populairdere plekken om te wonen met prachtige vergezichten over Rio de Janeiro.

lager zijn dan 4 (lager dan het middelpunt op de schaal van 1 tot 7), een teken dat deze groep Brazilianen daar zelf weinig van heeft gemerkt. En ook hier, als die ervaringen er al waren, dan zijn ze allemaal na de Olympische Spelen in belangrijkheid gedaald. Opvallend is dat sociale cohesie en sociaal kapitaal de laagste scores hebben.

Figuur 8.2 Ervaringen van sociale impact tijdens en na Rio 2016.

SOC-ENG = sociaal engagement; GGF = goed gevoel factor; SPORT = sportparticipatie; ONVEIL = gevoel van onveiligheid; SOC-COH = sociale cohesie; SOC-KAP = sociaal kapitaal.

Schaal van 1= helemaal niet akkoord tot 7 = helemaal akkoord.

* = $p < 0.05$

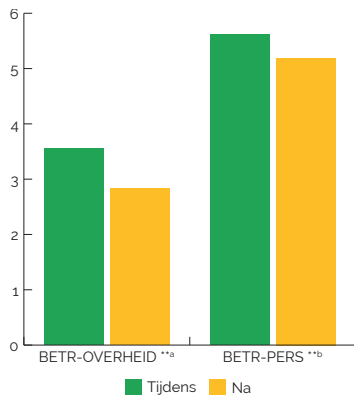
** = $p < 0.01$ (onafhankelijke t-test).

Opinie over overheidsbetrokkenheid en persoonlijke betrokkenheid tijdens en na Rio 2016

De meningen over de betrokkenheid van de overheid vertonen eveneens een score onder het middelpunt (3,6 op een schaal van 1 tot 7 tijdens de Spelen, en 2,8 erna). Klaarblijkelijk

ontlokte de overheidssteun voor Rio 2016 ook heel wat negatieve gevoelens, ook tijdens de Spelen zelf. Zes maanden na de Olympische Spelen lijkt die scepsis nog wat te zijn gegroeid (zie figuur 8.3).

Figuur 8.3 Opinie over overheidsbetrokkenheid en persoonlijke betrokkenheid met Rio 2016 tijdens en na Rio 2016.

^a. Schaal van 1 = helemaal niet akkoord tot 7 = helemaal akkoord.

^b. Glijdende schaal van 1 tot 7.

** = $p < .01$ (onafhankelijke t-test).

In figuur 8.3 wordt verder de persoonlijke betrokkenheid met Rio 2016 voorgesteld. Ondanks de significante daling na het evenement, vertoont deze variabele de hoogste score, zowel tijdens (waarde 5,6 op een zevenpuntschaal) als na Rio 2016 (waarde 5,2). Klaarblijkelijk waren de Spelen ook buiten Rio in staat om enthousiasme bij de Braziliaanse bevolking te ontlokken.

8.4 Conclusie

Alle ervaringen met betrekking tot sociale impact, meningen over de betrokkenheid van de overheid (namelijk het verlenen van financiële steun), en gevoelens van betrokkenheid bij het evenement kennen zes maanden na Rio 2016 een significante daling. Ofwel heeft Rio 2016 deze ervaringen en meningen tijdens de Olympische Spelen tijdelijk aangewakkerd, en waren deze niet van blijvende aard. Ofwel heeft Rio 2016 op deze ervaringen een negatieve invloed gehad. Het ontbreken van een meting vóór Rio 2016, laat ons niet toe om hierover een definitieve uitspraak te doen. De respondenten in deze groep spraken wel met anderen over het evenement, wat wijst op een zeker sociaal engagement. Ook al ervaarden ze weinig positieve en blijvende effecten en stonden ze niet achter de financiële steun van de overheid, op een of andere manier waren deze Brazilianen dus toch in de ban van dit evenement, en vonden ze het vrij opwindend, interessant, waardevol, aantrekkelijk, nuttig, nodig, relevant en belangrijk. Dat is opmerkelijk, omdat de groep ondervraagden zelf niet woonachtig waren in Rio, en dus op enige afstand van het evenement stonden.

Opmerkelijk is dat sociale cohesie en sociaal kapitaal ook tijdens Rio 2016 zeer laag scoren. Onze resultaten leveren dus geen evidentie dat Rio 2016 tot sociale cohesie heeft bijgedragen, noch tot een verhoogd sociaal kapitaal. Dit sluit aan bij voorgaande studies waar de bevindingen op dit vlak ook niet eenduidig zijn (e.g., Gibson et al., 2014; Heere et al., 2013). Ook hier geldt overigens dat de groep die wij ondervraagden op enige afstand stond van het evenement zelf. Dit kan een verklaring zijn dat de effecten op dit vlak gematigd waren.

Van een ervaren impuls op de eigen sportbeoefening is al helemaal geen sprake. Dit sluit eveneens aan bij eerder onderzoek. Een systematische literatuurstudie door Weed et al. (2015) wijst immers uit dat grote sportevenementen in sommige gevallen wel mensen die al aan sport doen (of gedaan hebben) kunnen aansporen om nog wat meer (of weer) te gaan sporten, of om eens een andere sport te proberen; maar van nieuwe participatie aan sport is geen sprake.

Algemeen kunnen we stellen dat de sociale impact ervaringen voor deze groep Brazilianen niet als bijzonder groot moeten worden beschouwd. Als die ervaringen er al waren, dan zijn ze allemaal na de Olympische Spelen nog in belangrikheid gedaald. Daarbij moeten we rekening houden met het feit dat dit een studie was onder alumni van een universiteit, die bovendien zoals eerder gesteld niet woonachtig waren in Rio zelf. Alumni zijn per definitie hogeropgeleide mensen, die zich vaker kritischer opstellen ten aanzien van dergelijke evenementen en de mogelijke effecten.

Rio 2016 had geen aantoonbaar effect op het algemeen gevoel van geluk en welzijn. Dus kunnen we niet stellen dat Rio 2016 de Brazilianen gelukkig(er) heeft gemaakt. Er is wel evidentie dat Rio 2016 zorgde voor een korte, zij het minimale opwelling van een 'goed gevoel' dat op zich wellicht ook de verhoogde algemene positive emoties kan verklaren van blijheid, vriendelijkheid en amusement tijdens het evenement. Echter, ook dit is slechts van tijdelijke, en niet van blijvende aard. Kortom, deze gegevens tonen vooral aan dat Rio 2016 in ieder geval een groot feest was dat alle inwoners van het land, ook diegenen die niet in de organiserende stad woonden, tijdelijk een beetje kon bekoren.

Eindnoot

1. Alle Alpha-scores hebben een aanvaardbare waarde van boven de .70 (met uitzondering van sociaal engagement). De factorscores werden berekend door het gemiddelde te nemen van de items. Vervolgens werd voor elke factor de gemiddelde waarde berekend tijdens en zes maanden na het evenement. Verschillen tussen de gemiddelde waarden werden gemeten met een t-test voor onafhankelijke groepen; de respondenten komen immers wel uit dezelfde populatie, maar het zijn niet noodzakelijk dezelfde personen.

Literatuur

- Balduck, A., Maes, M. & Buelens, M. (2011). The social impact of the Tour de France: Comparisons of residents' pre- and post-event perceptions. *European Sport Management Quarterly*, 11, 91-113.
- Chalip, L. (2006). Towards Social Leverage of Sport Events. *Journal of Sport & Tourism*, 11(2), 109-127.
- Connolly, M. (2013). Some like it mild and not too wet: The influence of weather on subjective well-being. *Journal of Happiness Studies*, 14, 457-473.
- Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 1, 34-43.

- Downward, P. & Rasciute, S. (2011). Does sport make you happy? An analysis of the well-being derived from sports participation. *International Review of Applied Economics*, 25(3), 331-348.
- Downward, P., Dawson, A. & Dejonghe, T. (2009). *Sports economics: Theory, evidence and policy*. London (UK): BH Elsevier.
- Fredline, L., Deery, M. & Jago, L. (2006). *Development of a scale to assess the social impacts of tourism within communities*. Gold Coast MC, Qld., Australia: Cooperative Research Centre for Sustainable Tourism (Australia).
- Gibson, H., Walker, M., Thapa, B., Kaplanidou, K., Geldenhuys, S. & Coetzee, W. (2014). Psychic income and social capital among host nation residents: A pre-post analysis of the 2010 FIFA World Cup in South Africa. *Tourism Management*, 44, 113-122.
- Gursoy, D., Chi, C.G., Ai, J. & Chen B.T. (2011). Temporal change in resident perceptions of a mega-event: The Beijing 2008 Olympic Games. *Tourism Geographies*, 13(2), 299-324.
- Heere, B., Walker, M., Gibson, H., Thapa, B., Geldenhuys, S., & Coetzee, W. (2013). The power to unite a nation: the social value of the 2010 FIFA World Cup in South Africa. *European Sport Management Quarterly*, 13, 450-471.
- Hogg, M.A. & Abrams, D. (1988). *Social identifications: A social psychology of intergroup elations and group processes*. London, England: Routledge.
- Hopkins, D.J. & King, G. (2010). Improving anchoring vignettes: Designing surveys to correct interpersonal incomparability. *Public Opinion Quarterly*, 74(2), 201-222.
- Horne, J. & Manzenreiter W. (2006). *Sports mega-events: Social scientific analyses of a global phenomenon*. Oxford (UK): Blackwell Publishing.
- Inoue, Y. & Havard, C. (2014). Determinants and consequences of the perceived social impact of a sport event. *Journal of Sport Management*, 28, 295-310.
- Kavetsos, G. & Szymanski, S. (2010). National well-being and international sports events. *Journal of Economic Psychology*, 31(2), 158-171.
- Késenne, S. (2012). The economic impact, costs and benefits of the FIFA World Cup and the Olympic Games: Who wins, who loses? In W. Maennige & A. Zimbalist (eds.), *International handbook on the economics of mega sporting events* (pp. 270-278). Cheltenham (UK): E. Elgar.
- Kim, W., Jun, H.M., Walker, M. & Drane, D. (2015). Evaluating the perceived social impacts of hosting large-scale sport tourism events: Scale development and validation. *Tourism Management*, 48, 21-32.
- Littlejohn, M., Taks, M., Wood, L. & Snelgrove, R. (2016). Sport events and happiness: towards the development of a measuring instrument *. *World Leisure Journal*, 58(4), 255-266.
- Maennig, W. & Porsche, M. (2008). The feel-good effect at mega sports events. Recommendations for public and private administration informed by the experience of the FIFA World Cup 2006. *Hamburg Contemporary Economic Discussions*, 18, 1-27.
- Park, N., Peterson, C. & Ruch, W. (2009). Orientations to happiness and life satisfaction in twenty-seven nations. *The Journal of Positive Psychology*, 4(4), 273-279. <https://doi.org/10.1080/17439760902933690>.
- Rodriguez, P., Késenne, S. & Humphreys B.R. (eds.) (2011). *The economics of sport, health and happiness: The promotion of well-being through sporting activities*. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, Inc.
- Rodriguez-Pose, A. & Berlepsch, V. Von (2014). Social capital and individual happiness in Europe. *Journal of Happiness Studies*, 15, 357-386.
- Shank, M.D. & Beasley, F.M. (1998). Fan or fanatic: Refining a measure of sports involvement. *Journal of Sport Behavior*, 21(4), 435-444.
- Taks, M. (2013). Social sustainability of non-mega sport events in a global world. *European Journal for Sport and Society*, 10(2), 121-141.
- Taks, M., Littlejohn, M., Wood, L. & Snelgrove, R. (2015). Construct validity of social impact scales for sport events. Working paper. University of Windsor Repository: <http://scholar.uwindsor.ca/humankineticspub/>.
- Taks, M., Littlejohn, M., Snelgrove, R. & Wood, L. (2016). *Sport Events and Residential Happiness: The Case of Two Non-Mega Sport Events*. *Journal of Global Sport Management*, 1(3-4), 90-109.
- Weed, M., Coren, E., Fiore, J., Wellard, I., Chatziefstathiou, D., Mansfield, L. & Dowse, S. (2015). The Olympic Games and raising sport participation: a systematic review of evidence and an interrogation of policy for a demonstration effect, *European Sport Management Quarterly*, 15:2, 195-226, DOI: 10.1080/16184742.2014.998695.

DE SOCIALE LEGACY VAN RIO 2016: DE ROL VAN NEDERLANDSE ORGANISATIES

TIM VAN DOOREN & MARTIJN BERGHMAN

De Olympische Spelen stimuleren topsporters om het beste uit zichzelf te halen. Dat leeft een weergaloos schouwspel op, wat duizenden 'gewone stervelingen' stimuleert om naar de stadions te komen en hen inspireert in hun eigen sportieve ontwikkeling. Maar de Spelen inspireren niet alleen topsporters en toeschouwers. Ook bedrijven en maatschappelijke organisaties voelen zich door de Spelen uitgenodigd om zich van hun beste kant te laten zien. Nieuwe voetbalvelden, zonnepanelen, verlichting op een sportveld, transportbusjes en de start van een gezond lunchprogramma: het is maar een greep uit de zaken die Nederlandse organisaties realiseerden bij sociale projecten in Rio de Janeiro rondom de Olympische Spelen.

Dit hoofdstuk gaat in op de vraag wat (Nederlandse) organisaties, bedrijven, sponsors of sportbonden bewoog om te investeren in de sociale *legacy* van Rio 2016. We kijken naar de verschillende manieren waarop ze bij de Olympische Spelen waren betrokken, en vanuit welke overwegingen zij besloten om juist wel of niet een maatschappelijke bijdrage aan het evenement te leveren. Daarnaast kijken we naar de effecten van die investeringen op de lange termijn. In het perspectief van de gigantische ongelijkheden en het grote scala aan maatschappelijke uitdagingen waar Rio mee kampte, kan de getrooste moeite dan meer zijn dan een druppel op een gloeiende plaat? Kan er gesproken worden van een daadwerkelijk betekenisvolle beweging, waarbij organisaties hun medeverantwoordelijkheid nemen over de staat waarin een gastland wordt achtergelaten na het doven van de olympische vlam?

9.1 Sportevenementen en het bedrijfsleven

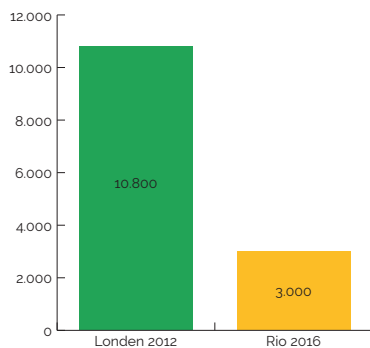
Bedrijven laten zich graag met een sportevenement associëren, onder andere vanwege de wereldwijde aandacht en de positieve sfeer die rondom een evenement hangt (Koning et al., 2012; Gijsenberg et al., 2014). Dit kan variëren van het sponsoren van de Olympische Spelen zelf, tot het ondersteunen van een individuele sporter, een sportbond of een nationaal olym-

pisch comité. Ook zijn (Nederlandse) bedrijven vaak als leverancier aan de Spelen verbonden, bijvoorbeeld voor het leveren van water- en sanitatieprojecten in het Olympisch Park (het Nederlandse bedrijf MTD).

Overkoepelend zien we bij de betrokken bedrijven een duidelijke parallel met topsport. Ook voor hen is het zaak om op het juiste moment tijdens de Spelen te pieken om zo hun investering van vier jaar optimaal te gelde te maken. De commerciële belangen zijn groot. Welke keuzes maak je dan als merk?

Eén manier om je merk 'te laden' rondom sportevenementen is relatiemarketing. Sinds jaar en dag worden klanten, relaties en personeel uitgenodigd om sportevenementen zoals de Spelen en het WK voetbal te bezoeken. Samen genieten van topsport en de entourage van het evenement blijken een prettige en efficiënte manier te zijn om de banden met relaties te versterken. Tijdens de Spelen van Londen in 2012 ('de Olympische Spelen om de hoek') bereikte het aantal Nederlandse bezoekers vanuit het bedrijfsleven aan de Spelen een recordhoogte (zie figuur 9.1).

Figuur 9.1 Nederlandse bezoekers aan de Olympische en Paralympische Spelen, in absolute aantallen.

Bron: ATPi.

In Rio de Janeiro was sprake van een andere situatie. De laatste jaren zijn 'compliance-regelingen' van bedrijven sterk verscherpt, waardoor het steeds moeilijker is geworden om relaties op dergelijke reizen uit te nodigen. Deze regelingen worden door bedrijven zelf opgesteld en intern gecontroleerd om te waarborgen dat de organisatie handelt volgens ethische normen. Hiermee willen bedrijven voorkomen dat er niet buitenproportioneel veel geld aan zogenaamde 'snoepreises' wordt besteed. Daarnaast zijn vanwege de afstand naar Rio de Janeiro de kosten en tijdsduur van deze bezoeken niet te vergelijken met de korte bezoeken naar Londen. Tot slot zagen veel bedrijven af van een bezoek aan Rio vanwege de hogere risico's. In aanloop naar Rio 2016 stonden media vol met berichten over onder meer het zikavirus en onveiligheid in Rio door straatovervallen of drugsgeweld. Dit zorgde ervoor dat Rio de Janeiro ruim 60 procent minder bezoekers vanuit het Nederlandse bedrijfsleven ontving dan Londen in 2012.

Een ander contrast met vier jaar geleden is de lokale maatschappelijke situatie. Waar Londen geldt als een van de meest welvarende steden ter wereld, is de sociale ongelijkheid in Rio de Janeiro enorm (Arcadis, 2016; zie ook hoofdstukken 1 en 2). Dit brengt voor het organiserend comité van het gastland een bekende discussie met zich mee: waarom miljarden publiek geld investeren in een groot sportevenement, terwijl grote groepen mensen in armoede leven en bijvoorbeeld geen toegang hebben tot gezondheidszorg of goed onderwijs? Bedrijven verbonden aan de Spelen lopen tegen een vergelijkbaar dilemma aan. Hoe maatschappelijk verantwoord is het om veel geld uit te geven aan het bezoeken van de Spelen met relaties of grootschalige salescampagnes op te zetten, terwijl algemeen bekend is dat het gastland kampt met enorme sociale problemen? Sluit je als bedrijf hiervoor je ogen of zie je het juist als een kans om ook op sociaal vlak je verantwoordelijkheid te nemen?

9.2 Investerings van Nederlandse organisaties in sociale projecten in Rio

Rondom de Olympische Spelen in Rio de Janeiro hebben in totaal 25 Nederlandse organisaties geïnvesteerd in lokale sociale projecten in Rio de Janeiro. Meer dan de helft van deze organisaties heeft via More2Win gedoneerd. Hun bijdrage bestond uit financiële donaties of sponsoring in natura in de vorm van producten of kennis. De beweegredenen om deze investeringen te doen, kunnen we in drie categorieën indelen:

1. Sociale betrokkenheid

Een aantal organisaties leverde zijn bijdrage vanuit een oprechte sociale betrokkenheid. Deze organisaties zijn veelal zakelijk actief in zowel Nederland als in Rio de Janeiro. Hierdoor hebben ze een sterke binding met de lokale gemeenschap, die verder gaat dan enkel de periode van de Spelen. Zo zijn ze goed op de hoogte van de sociale ongelijkheid en andere maatschappelijke uitdagingen in de stad.

Deze bedrijven zijn niet per se door middel van sponsorschap of campagnes aan de Olympische Spelen verbonden. De maatschappelijke investering wordt gedaan vanuit een passend MVO-beleid, waarbij ze iets terug willen doen voor de gemeenschappen waarin ze werken. Doorgaans zijn dit type bedrijven terughoudend met naar buiten treden over hun bijdrage aan lokale projecten, omdat zij dit niet vanuit pr- of communicatieoogpunt doen. Een voorbeeld hiervan is een Nederlands offshorebedrijf, dat al jaren actief is in onder andere Rio de Janeiro. De Olympische Spelen in de stad waren een mooie aanleiding om hun maatschappelijke investeringen in de stad verder uit te breiden met de aanleg van een nieuw sportveld en een bijdrage aan een nieuw schoolgebouw in een van de *favela's* van Rio de Janeiro.

2. Toevoeging olympische campagne

Veel bedrijven grijpen sportevenementen aan om hun merk in een positief daglicht te zetten. Dit doen zij door zich bijvoorbeeld officieel te verbinden aan het IOC, NOC*NSF of een olym-

pische sporter. Als olympisch partner kun je op een meer subtiële wijze reclame maken door olympische en/of sportelementen in een campagne te verwerken (Gijsenberg et al., 2014). De verbintenis tussen bedrijf en de Olympische Spelen in Rio de Janeiro maakt dat het bedrijf geassocieerd wordt met de stad Rio; prachtige stranden en de afgetrainde lichamen en swingende muziek natuurlijk, maar tegelijkertijd ook met de gigantische sociale ongelijkheid die er heerst.

In de manier waarop organisaties hiermee in hun olympische campagnes omgaan, zien we twee duidelijke categorieën. Enerzijds proberen bedrijven weg te blijven van lokale thema's als armoede en criminaliteit door hier zo min mogelijk aandacht aan te besteden. Mogelijke redenen hiervoor zijn een gebrek aan interesse of een te groot afbreukrisico voor het merk. Anderzijds is er een groep bedrijven dat zich juist weet te onderscheiden door op een succesvolle manier sociale thema's onderdeel te maken van hun olympische campagne. Een goed voorbeeld hiervan is de 'Balls for Brazil'-campagne van een grote Nederlandse sportketen. Hierbij konden oude voetballen bij alle filialen in Nederland worden ingeleverd. Voor iedere ingeleverde bal ontving de klant een kortingsbon en doneerde het bedrijf 1 euro aan meisjesvoetbalprojecten in de achterstandswijken van Rio de Janeiro. Met deze campagne genereerde het bedrijf een extra toeloop naar hun winkels, én lieten zij zien sociaal betrokken te zijn.

3. 'Niet met lege handen komen'

Deze overweging speelt vooral een rol bij bedrijven die met een groep relaties en/of klanten naar Rio de Janeiro afreisden. Vanuit een moreel besef realiseren zij zich dat een bezoek aan

de Spelen niet enkel het moment is om iets te halen, maar ook om iets achter te laten. Vanuit deze gedachte brachten ruim vijfhonderd Nederlandse gasten een bezoek aan diverse sociale projecten in de stad. Dit waren vaak onderwijs- of sportprojecten in de achterstands-wijken van de stad. Los van de unieke ervaring en het complete beeld van de stad, zorgden deze bezoeken ook voor een directe bijdrage aan de projecten. Dankzij deze groep bedrijven en hun bezoekers zijn er veel wensen vervuld, zoals een nieuw transportbusje om met kinderen uit *favela's* naar sporttoernooien in de stad te gaan en de installatie van een nieuw sportveld dat verlicht wordt door zonne-energie.

Een sprekend voorbeeld binnen deze categorie is de donatie van een Nederlandse leverancier van keukenapparaten. Met klanten, relaties en oud-sporters reisden zij tijdens de Spelen af naar Rio de Janeiro, waarbij zij hun bezoek aan de openingsceremonie in het Maracanã stadion combineerden met een bezoek aan een van de omliggende *favela's*. Hier bezochten zij een klein onderwijsproject dat kansarme kinderen uit de wijk onderwijs en sport biedt en openden zij een door het bedrijf gesponsorde nieuwe keuken, ingericht met hun eigen producten. Daarbij draagt het bedrijf voor anderhalf jaar de kosten voor een kok en voedsel, waardoor de negentig kinderen van het project dagelijks een gezonde lunch krijgen. Een duidelijke vooruitgang met de oude situatie, waarin de meeste leerlingen met een zak chips als ontbijt van huis werden gestuurd.

Bij veel bedrijven was het een combinatie van bovenstaande beweegredenen, die maakte dat men in een sociaal doel besloot te investeren. Een kritische noot die vaak wordt geplaatst wanneer commerciële partijen zich maatschappelijk betrokken opstellen, is dat er sprake is van windowdressing: bedrijven doen voorkomen alsof zij oprecht maatschappelijk betrokken zijn, terwijl er voornamelijk communicatie- en pr-doelen aan ten grondslag liggen (Weaver et al., 1999). Onze ervaring is anders. Al zou de grondslag van een bedrijf om te investeren in maatschappelijke projecten commercieel gedreven zijn – en in mindere mate vanuit oprechte betrokkenheid – dan nog blijft het effect lokaal gelijk. De projecten profiteren van de donaties, ongeacht de achterliggende redenen van de investeerder. Bovendien – windowdressing of niet – bedrijven die rondom Rio 2016 hun nek uitsteken voor de lokale bevolking zijn en blijven schaars. En iets doen, is altijd nog beter dan de bedrijven die oogkleppen opzetten en zich afsluiten voor de sociale ongelijkheid in Rio de Janeiro.

9.3 Hoe goed te doen rondom de Spelen

Zoals gesteld is het aantal bedrijven dat zich rondom een sportevenement als de Olympische Spelen 'durft' te associëren met lokale maatschappelijke projecten relatief klein. Blijkbaar zijn de afbreukrisico's te groot en/of de belangen te klein. Vanuit eigen ervaring beschrijft deze paragraaf drie voorwaarden die in onze ogen cruciaal zijn voor het realiseren van een kloppende en duurzame sociale *legacy*. In Rio de Janeiro, maar ook bij andere (mondiale) sportevenementen.

1. Samenwerking met lokale projecten

Alle Nederlandse organisaties die in Rio de Janeiro hebben geïnvesteerd in de sociale impact van de Olympische Spelen, hebben dit in samenwerking met een lokale organisatie gedaan. Het spreekt voor zich dat het daarbij van belang is dat deze samenwerkingspartner aantoonbaar betrouwbaar is, en niet enkel rondom de Spelen is opgetuigd. More2Win heeft tijdens de Olympische Spelen in Rio de Janeiro voor veel bedrijven een samenwerking met deze lokale NGO's opgezet. Hiervoor zijn de afgelopen jaren ruim veertig lokale projecten bezocht en getoetst op factoren als financiële transparantie, aantoonbaar concrete resultaten en veiligheid. Organisaties die zelfstandig in projecten in Rio de Janeiro investeerden, hebben een vergelijkbare selectie toegepast. Dit alles om voor de Nederlandse investerende partij risico's te beperken en er zeker van te zijn dat geld goed wordt besteed. Een associatie met bijvoorbeeld drugshandel of corruptie kan voor een lokaal project dodelijk zijn, en negatief afstralen op de betrokken investeerders.

2. Werk vanuit lokale behoeftes

Het is van groot belang voor het succes van de samenwerking dat de wensen van het lokale project te allen tijde leidend zijn. Wat heeft men nodig om na de Olympische Spelen het werk zelfstandig op een hoger niveau voort te kunnen zetten. Het is daarbij evenzeer van belang om kritisch te zijn en blijven ten aanzien van de wensen die door de lokale projectleiders worden aangedragen. Belangrijk is om te focussen op '*sustainable investments*': zaken die op lange termijn voor de organisatie effect opleveren. Donaties, zoals salarissen voor docenten of aanschaf van sportmateriaal, behoren daar niet toe. Dit zijn immers zaken die alleen op korte termijn effect hebben. Het budget voor een salaris raakt op, waarna een docent weer kan vertrekken, en sportmaterialen gaan stuk. In de praktijk blijkt het de nodige overtuigingskracht te kosten om die visie geaccepteerd te krijgen, omdat dit wel de zaken zijn waar het meest acuut behoefte aan is. Daarnaast willen bedrijven graag een zichtbaar en concreet

VOORBEELD SOCIAL BUSINESS MODEL: URECE, RIO DE JANEIRO

Tijdens het WK voetbal 2014 schonk Samsung een eenmalige donatie van 50.000 euro aan het sportproject 'Urece' in Rio de Janeiro. Urece is een sportorganisatie voor jongeren met een visuele beperking (en een van de vier projecten die More2Win in Rio ondersteunde). In plaats van dit bedrag te investeren in nieuwe sportmaterialen, besloot Urece het geld in te zetten voor de aanschaf van een professionele brailleprinter. In Rio de Janeiro was namelijk dat jaar een wet in werking getreden dat elk restaurant verplicht om één menukaart in braille te hebben. Urece besloot twee van haar voetballers om te scholen tot verkopers en langs alle restaurants te trekken. Als een restaurant nog geen braillemenukaart had, bood Urece aan om – voor een mooie prijs – hun menukaart te vertalen naar het brailleschrift en te printen. Via dit sociaal ondernemingsmodel zou de investering van de printer binnen anderhalf jaar zijn terugverdiend en daarna zorgen voor een maandelijkse financiële impuls voor de organisatie.

doel voor hun donatie zien. Uiteindelijk snappen beiden partijen dat investeringen in zonnepanelen, een sportveld of een schoolgebouw op lange termijn meer profijt opleverden. Het meest waardevol is als projecten werden gestimuleerd om met behulp van een eenmalige donatie een eigen sociale onderneming op te zetten, waardoor zij hier op lange termijn ook een financieel gewin uit blijven halen.

3. Aansluiting bij kern van bedrijf

Om een geloofwaardige en succesvolle donatie te realiseren, is het belangrijk dat de donatie aansluit bij de corebusiness van een bedrijf. De donatie van een transportbusje aan een lokaal project is hier een duidelijk voorbeeld van. Als Nederlandse importeur van het merk Volkswagen, voelt het schenken van een transportbusje als een 'logische' investering die mensen begrijpen en die goed te communiceren is. Naast de kernactiviteiten van een organisatie is het ook goed om aansluiting te zoeken bij het MVO-beleid van een bedrijf. Hierin staan vaak de voorwaarden beschreven ten aanzien van de doelgroep (jeugd, ouderen) en de thema's (bijvoorbeeld onderwijs, armoedebestrijding, alternatieve energie, sport) waarin een organisatie zich op maatschappelijk vlak wil onderscheiden.

9.4 'The Other Games'

De wijze en schaal waarop Nederlandse organisaties in de *legacy* van Rio 2016 investeerden, was internationaal gezien uniek. Geen enkel land was op vergelijkbaar niveau bij sociale projecten rondom de Olympische Spelen in Rio de Janeiro betrokken. Waar Nederland met

GEO-PROJECT NOC*NSF

NOC*NSF had in de aanloop naar de Spelen van Rio niet alleen de ambitie om met TeamNL en Paralympic TeamNL medailles te oogsten. De sportkoepel legde voor zichzelf de lat hoog en stelde zich eveneens tot doel om een positieve bijdrage aan de lokale samenleving in Rio de Janeiro te realiseren. Niet eerder zette NOC*NSF zich op sociaal-maatschappelijk gebied in deze mate internationaal in. Dat heeft in 2013 geleid tot een overeenkomst tussen de stad Rio de Janeiro en NOC*NSF om samen een bijdrage te leveren aan een scholenproject in Rio: de Ginasio Experimental Olimpico of Experimental Olympic Gymnasia (GEO-scholen).

De GEO-scholen zijn een initiatief van de stad Rio en liggen aan de rand van de *favela's*. Op de scholen, met leerlingen van elf tot en met vijftien jaar die zijn geselecteerd op basis van hun passie voor sport, is er voltijd onderwijs, minstens twee uur sport per dag en worden er dagelijks drie maaltijden geserveerd. Dit is uitzonderlijk voor openbare scholen in Rio. Doel van de scholen is om de leerlingen via sport kennis te laten maken met normen en waarden, zich positief persoonlijk te ontwikkelen en zo hun toekomstkansen te verbeteren. In totaal zijn er vier GEO-scholen met 350 tot vierhonderd leerlingen per school.

NOC*NSF wilde haar kennis en expertise en die van haar partners in sport benutten om de kwaliteit van het leerplan van de scholen te verhogen en zo de persoonlijke ontwikkeling van de scholieren, docenten en medewerkers te stimuleren. Hiervoor zijn tussen 2013 en 2016 tweemaal per jaar workshops en clinics door Nederlandse olympiërs en paralympiërs op de scholen verzorgd. Onder andere Elisabeth Willeboordse (judo), Ron Zwerver (volleybal), Marleen Veldhuis (zwemmen), Marlou van Rhijn (paralympisch atlete) en Inge Huitzing (rolstoelbasketbal) reisden naar Rio af. Ter afsluiting van het project organiseerde NOC*NSF nog een keer een aantal clinics voor de scholieren en de topsporters in het Holland Heineken House.

De (oud-)topsporters vertelden leerlingen over hun persoonlijke ontwikkeling, hun dromen, hun sportieve hoogte- en dieptepunten en de betekenis van de olympische waarden respect, vriendschap en excelleren. Ook gingen ze met sportdocenten van de scholen in gesprek en deelden ze hun visie over begeleiding van jonge sporters en de opbouw van trainingslessen. Mede met dank aan de NOC*NSF Partners in Sport konden de workshops en clinics kosteloos worden aangeboden.

"She'd made a drawing for me, then she came up to me and said: 'Elisabeth, you really changed my life.' It gave me goose bumps."

Elisabeth Willeboordse

NOC*NSF was het enige NOC dat op deze wijze een bijdrage heeft geleverd aan de sociale *legacy* van de Spelen van Rio. De sportkoepel verkent dan ook met het Braziliaans olympisch comité de mogelijkheden voor de voortzetting van het GEO-project. NOC*NSF heeft eveneens de ambitie om in 2020 een vergelijkbaar project in Tokio op te tuigen. Gesprekken hierover zijn reeds begonnen.

*Bron: NOC*NSF*

25 organisaties concrete investeringen deed die veelal op lange termijn resultaat opleveren, beschrijft het IOC in haar *sustainability and legacy report* 'slechts' zestien andere initiatieven van alle overige landen. Wat verder bij deze initiatieven opvalt, is dat het bedrijfsleven hier nauwelijks zichtbaar bij betrokken was. Deze projecten worden met name gedragen door overheidsorganen, de nationale sportkoepel of -bond of internationale sportfederatie (AISTS, 2016). Zo financiert het Zwitserse consulaat voor één jaar uitrusting en kosten voor een trainer voor een lokale honkbalvereniging en heeft de Internationale Schermsportfederatie een programma van twee maanden op verschillende scholen in Rio de Janeiro opgezet, om kinderen kennis te laten maken met de schermsport. Een ander voorbeeld is de Duitse sportkoepel die in samenwerking met het ministerie van Economische Samenwerking en Ontwikkeling tijdens en voorafgaand aan Rio 2016 een aantal evenementen met als thema sportontwikkeling organiseerde (GIZ, GmbH, 2017).

In aanloop naar de Spelen heeft More2Win, in samenwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken, een campagne opgezet om de verschillende Nederlandse initiatieven met elkaar te verbinden: *'The Other Games'*. Het doel van *'The Other Games'* was om onder één vlag deze verschillende initiatieven onder de aandacht te brengen en zo de koplopersrol van Nederland op dit vlak uit te lichten. 25 Nederlandse organisaties hebben zich aangesloten bij deze campagne, van het bedrijfsleven tot sportkoepels en NGO's. De website www.theothergames.org fungeert daarbij als online platform en centrale vindplaats voor alle informatie over de campagne. Daar zijn ook korte reportages te vinden over acht projecten van *'The Other Games'*. Voor die rapportages gingen journalist/filmmaker Hidde van Warmerdam en oud-rugby-internationaal Tessa Veldhuis op zoek naar 'de winnaars buiten het veld'. Met dit initiatief zijn voor het eerst alle organisaties, van de Johan Cruyff Foundation en NOC*NSF tot het Nederlandse

bedrijfsleven, met elkaar verbonden rondom de *legacy* van een sportevenement. Hoewel de uitvoering verder kan worden verbeterd,¹ is duidelijk dat hier kansen liggen om de impact die Nederlandse organisaties gezamenlijk realiseren, te vergroten en beter zichtbaar te maken (zie tabel 9.1 voor een overzicht van enkele van de initiatieven van 'The Other Games').

Tabel 9.1 Initiatieven opgezet door Nederlandse organisaties rondom Rio 2016.

Initiatief	Toelichting
Special Cruyff Court	Een eigen, speciaal aangepast sportveld voor een project dat zich inzet voor blinden en slechtziende sporters.
Aanleg zonnepanelen + verlichting sportveld	Hierdoor kan een onderwijsproject in één van de <i>favela's</i> van Rio de Janeiro ook in de avonduren aan ruim 600 kinderen sportlessen aanbieden. Daarbij wordt op de energierekening bespaard, waardoor meer geld in het bieden van goed onderwijs kan worden geïnvesteerd.
Gymzaal	In een favela vlak bij de beroemde wijk Ipanema is een nieuwe gymzaal aangelegd waardoor kinderen uit de wijk beter toegang tot sport hebben.
Lunchprogramma + keuken	Bij een onderwijsproject, gelegen onder de rook van het Maracanã stadion, is een klaslokaal omgebouwd tot keuken. Daarnaast is geïnvesteerd in gezond voedsel en een kok. Hierdoor krijgen ruim negentig kinderen dagelijks een gezonde lunch aangeboden.
Favela Games	Een meerdaags sporttoernooi waar kinderen uit een aantal <i>favela's</i> van Rio de Janeiro hebben deelgenomen aan olympische sporten (en daaraan voorafgaand voor hebben getraind).
Zeilproject	Kinderen die nog nooit hadden gezwommen, kregen intensieve zwemlessen voordat ze aan de zeillessen deelnamen. Vervolgens krijgen ze een opleiding voor een carrière in de watersport, recreatievaart of jachtbouw.
NOC*NSF GEO-scholen project	Op initiatief van NOC*NSF vertellen Nederlandse topsporters aan scholieren over hun eigen persoonlijke ontwikkeling, hun Olympische droom, de sportieve hoogte- en dieptepunten en waarden zoals excelleren, respect en vriendschap. Daarnaast geven de topsporters sport-clinics.
Straatvoetbalproject	Het project Favela Street gebruikt straatvoetbal om jongeren in de favela op te leiden tot onafhankelijke voetbaltrainer. De jongeren leren om sportactiviteiten voor hun eigen wijk te organiseren. Op deze manier ontpoppen ze zich als een rolmodel voor de wijk en inspireren zo andere jongeren.

9.5 Conclusie

Nederlandse organisaties hebben een bijzondere bijdrage geleverd aan de sociale *legacy* van Rio 2016. Vanuit het bedrijfsleven, de sportkoepel en verschillende NGO's is rondom de Spelen in lokale (sport)projecten in Rio de Janeiro geïnvesteerd. Was hun inzet een druppel op een gloeiende plaat, of de start van een beweging waarbij organisaties hun medeverantwoordelijkheid nemen over de staat waarin een gastland na een mondiaal sportevenement wordt achtergelaten?

Terugkijkend kan worden geconcludeerd dat zo'n 25 Nederlandse organisaties een bijdrage hebben geleverd aan maatschappelijke projecten. Met hun initiatieven voor de lokale bevolking in Rio de Janeiro zijn zij een voorbeeld hoe een organisatie zich aan een sportevenement

kan verbinden, zonder de ogen te sluiten voor sociale ongelijkheid. Op deze manier is ruim een half miljoen euro bij acht lokale projecten geïnvesteerd, waardoor ruim tweeduizend kinderen na de Spelen beter toegang tot onderwijs en sport hebben. Om ervoor te zorgen dat deze donaties goed worden besteed en rechtstreeks bij de lokale bevolking terechtkomen, blijkt het essentieel om samen te werken met geselecteerde lokale NGO's en te investeren in hun specifieke lange termijnbehoeften.

Deze Nederlandse inzet was internationaal gezien uniek. Geen enkel land was op vergelijkbare schaal betrokken bij sociale projecten rondom de Spelen. In samenwerking met het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft More2Win daarom de campagne 'The Other Games' opgezet, om de verschillende initiatieven met elkaar te verbinden en voor de buitenwereld zichtbaar te maken. Een mooie stap, waarbij voor het eerst verschillende Nederlandse organisaties onder één vlag naar buiten traden rondom de sociale *legacy* van een sportevenement.

Ondanks dit mooie resultaat, blijkt er meer nodig te zijn om een beweging in gang te zetten richting meer duurzame Olympische Spelen. Velen zijn ervan overtuigd dat de houdbaarheidsdatum van de Spelen in de huidige vorm is bereikt. Juist sponsors, betrokken sportkoepelels en individuele sporters hebben de sleutel in huis om deze verandering in gang te zetten. Om die reden wordt 'The Other Games'-campagne voortgezet naar Tokio 2020, met meer organisaties en een sterkere samenwerking op de initiatieven. Op deze manier inspireren we andere landen om ons voorbeeld te volgen. En dan is iedere druppel – hoe groot of klein – een hele belangrijke op weg naar meer duurzame Olympische Spelen.

Eindnoot

1. Doordat pas eind mei met het opzetten van deze campagne kon worden gestart, was er slechts drie maanden tijd om 'The Other Games' te ontvouwen. Naast de tijdsdruk die dit veroorzaakte bij de uitvoer van de campagne, was het ook lastig om alle verschillende Nederlandse organisaties er tijdig bij te betrekken. De meeste partijen waren al in een vergevorderd stadium van hun olympische campagne, waardoor het realiseren van een gezamenlijke invalshoek lastig bleek.

Literatuur

- Arcadis (2016). *Sustainable Cities Index 2016*, Amsterdam.
- International Academy of Sports Science and Technology (AISTS) (2016). *Rio 2016 Olympic Games: Sustainability and legacy Stories, A Collection of Good Practices*. Lausanne: IOC.
- Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH (2016). *The Olympic & Paralympic Games 2016 – Sport gets things moving!*. Berlijn: BMZ.
- Gijsenbergh M.J., Walraven M., Bijmolt T.H.A. & Koning R.H. (2014). *Sport als marketinginstrument Oranjekoorts: goud waard?*, RUGCIC Report 2014-03, RUGCIC, Groningen.
- Koning R.H., Walraven M. & Bottenburg M. van (2012). *The effects of sport sponsorship: a review and research agenda*, The Marketing Review, Volume 12, Number 1, Spring 2012, pp. 17-38(22).
- Weaver, G.R., Trevino, L.K. & Cochran, P.L. (1999). *Integrated and decoupled corporate social performance: Management commitments, external pressures, and corporate ethic practices*. Academy of Management Journal, 42(5), 539-552.

HOOFDSTUK

10

CONCLUSIE

PAUL HOVER & KOEN BREEDVELD

Olympische Spelen spreken tot de verbeelding. Het grootste sportpodium ter wereld staat garant voor wereldwijde media-aandacht. Miljoenen sportliefhebbers volgen de wedstrijden ter plekke, miljarden via de media. Behalve een feest voor de sporters en hun fans, vormen de Spelen ook een industrie. Met het organiseren van Olympische en Paralympische Spelen zijn miljarden gemoeid, bedragen die worden betaald door bedrijven en overheden, en dus uiteindelijk door consumenten en belastingbetalende burgers.

Steeds vaker luidt daarbij de vraag of de Spelen dat allemaal wel waard zijn. Rechtvaardigt dit sportfeest de investeringen die het vergt? Levert het onderdak bieden aan dit feest de gastheer wat op, of zijn het vooral het IOC en zijn sponsors die van het evenement profiteren? Kun je spreken van een feest, als de Spelen ook worden geassocieerd met corruptie, machtsmisbruik en huisuitzettingen?

In dit boek schetsen we een beeld van het verloop en de betekenis van de 28ste Olympische en Paralympische Spelen, onderdeel van 31ste Olympiade.¹ De Olympische Spelen werden van 5 tot en met 21 augustus 2016 in het Braziliaanse Rio de Janeiro georganiseerd. Het was de eerste keer dat het evenement op het Zuid-Amerikaanse continent plaatsvond. De Paralympische Spelen werden de maand erop, van 7 tot en met 18 september, georganiseerd.

De vragen die in deze publicatie centraal staan zijn: Hoe zijn de fasen van bid, voorbereiding, organisatie en *legacy* verlopen? Wat is de maatschappelijke betekenis van Rio 2016 voor Brazilië en Rio de Janeiro? En wat is de betekenis van Rio 2016 voor Nederland geweest? Het beantwoorden van die vragen was niet eenvoudig. Zo is het medio 2017 nog wachten op de publicatie van het tweede Olympic Games Impact Study rapport dat voor begin 2015 was voorzien (SAGE/COPPE/UFRJ Research Team, 2014).

De Olympische en Paralympische Spelen behoren in alle opzichten tot de categorie van de mega-evenementen. Dat maakt het duiden ervan ook tot zo'n uitzonderlijke opgave. Ook in dit boek klinkt door, dat er rondom en over 'Rio' verschillende verhalen te vertellen zijn. Met het bijeenbrengen van de beschikbare feiten en gegevens ambiëren we, evenals we dat deden met 'London 2012',² om een zo helder mogelijk beeld te schetsen van Rio 2016, en daarmee een bijdrage te leveren aan het debat over de Spelen.

10.1 Wat moeten we weten over Rio de Janeiro?

Voor een goed begrip van de Olympische en Paralympische Spelen van 2016, is het nuttig om stil te staan bij de context waarin dit evenement zich afspeelde. Het Braziliaanse politieke systeem kent een roerige achtergrond: in enkele decennia was het land een monarchie, een republiek en een federatie. Ook is het politieke systeem gecompliceerd. Beslissingsprocessen verlopen vanwege gelaagde structuren niet zelden stroperig en het land wordt geplaagd door hardnekkige corruptie.

De afgelopen jaren waren voor Brazilië economisch roerige tijden. Op het moment dat Rio in 2009 de organisatierechten van het IOC kreeg toegewezen, ging het de stad en het land economisch en sociaal-maatschappelijk voor de wind. In de jaren daarna raakte de landelijke economie in verval, kwamen nieuwe grootschalige corruptieschandalen aan het licht en werd het land teruggeworpen in de positieve flow die was ingezet. In 2013 – een jaar vóór het WK voetbal – gingen miljoenen Brazilianen in meer dan 350 steden de straat op om te protesteren tegen de torenhoge kosten voor grote sportevenementen waar alleen de elite bij gebaat zou zijn (o.a. Horne & Whannel, 2016). Deze onvrede herhaalde zich nog eens in de aanloop naar de Spelen, zij het op kleinere schaal (zie hoofdstuk 4). De directeur van het organisatiecomité vatte het contrast als volgt samen: *“We won the right to hold the games in what was the best time for Brazil in 50 years, and we are delivering it in the most complicated during the past 50 years”* (Financial Times, 2016) (zie ook hoofdstukken 1 en 4). Rio was hier overigens niet uitzonderlijk in. Ook voor Londen geldt dat de economische situatie ten tijde van het bid en het toekennen daarvan in 2005, aanmerkelijk gunstiger was dan in de jaren in aanloop naar de Spelen in 2012. Dat leidde ook toen tot noodzakelijke koerswijzigingen en

▲ Winkeltje aan de toegangsweg naar favela Babilônia.

soms onprettige besluiten, al kan de economische veerkracht van het Verenigd Koninkrijk en van de Engelse hoofdstad hoger worden aangeslagen dan die van Brazilië en Rio.

Rio is daarbij een stad met een verdeeld economisch en sociaal-cultureel karakter, mede door de urbanisatie die daar de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden. Nieuwkomers vestigden zich in groten getale in *favela's*, die zijn verspreid over de stad en waar één op de vijf inwoners van Rio (Carioca's) wonen (Barbassa, 2015a). In vergelijking met de welvarende delen van de stad, zijn de leefomstandigheden in de *favela's* moeilijker, mede doordat geweld er welig tiert, er weinig voorzieningen zijn en menigeen in armoede leeft.

Wat betreft sport ademt Rio (en Brazilië) vooral voetbal. Of het land en de stad Rio als sportstad gezien kan worden, is afhankelijk van het perspectief. 'Rio 2016' vormde de apotheose van een serie internationale sportevenementen die in de Braziliaanse stad plaatsvonden (zie hoofdstuk 1). Met deze sportevenementen beoogden lokale politici en het bedrijfsleven al jaren de (economische) ontwikkeling van de stad te versnellen en het internationaal profiel van Rio te verstevigen. Deze koers is mede ingegeven door het verlies van de status van hoofdstad aan Brasilia in 1960. Inmiddels heeft Rio de Janeiro een leidende positie wat betreft de organisatie van internationale sportevenementen. In de '*Global Sports Cities Index*' van onderzoeksbureau Sportcal, neemt Rio in april 2017 de tweede plaats in, na Londen en vóór Tokio (Sportcal, 2017). In termen van sportdeelname is het beeld genuanceerder. Een kwart van de inwoners van Rio doet aan sport (Monteiro et al., 2003) en dertien procent van de Brazilianen sport (Dumith, 2013).

10.2 Hoe is Rio 2016 verlopen?

Het startschot voor Rio 2016 werd gegeven tijdens de openingsceremonie, op vrijdag 5 augustus in het Maracanã Stadion. In de aanloop naar de Spelen kampte de stad met de nodige uitdagingen. Met name de achterstand van de bouw van de accommodaties en de infrastructuur, het zikavirus en de vervuilde Baai van Guanabara baarden het organisatiecomité en het IOC zorgen. Daarnaast kijken atleten en begeleiding niet met alleen positieve gevoelens terug op de omstandigheden zoals die aanvankelijk in het Olympisch Dorp werden aangetroffen (lekkages, openliggende elektriciteitskabels, verstopte toiletten). Geen zaken waar topsporters mee bezig willen zijn aan de vooravond van één van de belangrijkste momenten uit hun sportcarrière. De beginfase van de Spelen werd ook gekenmerkt door lange wachtrijen (gebrek aan efficiëntie) en een 'verdwaalde' kogel die een bus met journalisten trof, gelukkig zonder dodelijke afloop. Tevens waren er verkeersinfarcten als gevolg van de 1,5 miljoen extra verplaatsingen door toeristen, atleten en anderen in het toch al drukke Rio (Arends, 2010). Na deze strubbelingen verliepen de Spelen vrij geruisloos. Groot-schalige incidenten – in de orde van grootte van de bomontploffing tijdens de Spelen van 1996 in Atlanta – bleven uit. Het IOC betitelde de Spelen in Rio na afloop als '*the most perfect imperfect Games*' (NOC*NSF, 2017).

De Paralympische Spelen werden gekenmerkt door financiële zorgen. Toch gaan deze Spelen niet de boeken in als een evenement dat alleen in een negatief daglicht stond. Bijzonder was dat er tijdens de Paralympische Spelen op zaterdag 10 september in het Olympisch Park 170.000 bezoekers waren, meer dan op de drukste dag van de Olympische Spelen (157.000) (The Paralympian, 2016). Dat was mede te danken aan het betaalbare prijskaartje. Vanwege het grote aantal toeschouwers en de positieve beleving, werden de Paralympische Spelen van Rio betiteld als '*The People's Games*' (zie hoofdstuk 3).

De totale investeringen voor de Olympische en Paralympische Spelen worden geschat op 13,7 tot 18,6 miljard dollar (12,6-17,1 miljard euro),³ met een publieke bijdrage van 43 tot 53 procent. 2 tot 3 miljard dollar heeft betrekking op het budget van het organisatiecomité (het OCOG) en is gebruikt voor de organisatie van het evenement zelf. Dat deel is privaat gefinancierd (mede door het IOC). De rest van het bedrag betreft hoofdzakelijk investeringen in infrastructuur. Dit bedrag is niet in zijn geheel aan de Spelen toe te rekenen, omdat Rio hier nog jarenlang baat bij heeft. Anderzijds zijn er investeringen voor eerdere grote sportevenementen gedaan – WK voetbal, Confederations Cup – die hebben geresulteerd in een verlaging van de investeringen voor de Spelen en wellicht bij de investeringen voor de Spelen meegeteld zouden moeten worden.

De Spelen van 2016 vielen duurder uit dan begroot: volgens Horne en Whannel (2016) waren de kosten in 2015 34 procent hoger dan begroot, een bedrag van enkele miljarden (zie ook Segrave et al., 2016). Overschrijdingen in deze orde van grootte zijn geen uitzondering in de geschiedenis van de Spelen. De Spelen in Londen in 2012 waren bijna vier keer zo duur dan in de bidfase begroot (Hover et al., 2013). Ook kampte Rio eerder met aanzienlijke kostenoverschrijdingen: de Pan American Games van 2007 in Rio kostten vier (Horne & Whannel, 2016) tot tien keer zoveel dan begroot (Barbassa, 2015a). Ook het WK voetbal dat deels in Rio plaatsvond kostte een veelvoud van wat was begroot (Zimbalist, 2015).

Uniek voor Brazilië was de samenwerking tussen nationale, regionale en lokale overheden binnen de Autoridade Pública Olímpica (APO) (Spalding et al., 2016). De APO had een coördinerende rol bij het opleveren van de accommodaties en infrastructuur (het organisatiecomité was verantwoordelijk voor de organisatie van de Spelen zelf). Volgens Bienenstein et al. (2012) is de opzet van de APO als een mogelijk leereffect te bestempelen van de Pan American Games en Parapan American Games uit 2007, waarbij overheden soms elkaars concurrenten waren. Ondanks deze insteek vond de lokale overheid dat de APO te stroperig handelde met als gevolg dat Rio een eigen organisatie voor dit doel op poten zette: de Municipal Olympic Company (MOC) (Horne & Whannel, 2016). De MOC bleek in de praktijk de voornaamste kracht, waar de APO vooral als intermediair tussen de gemeentelijke overheid enerzijds en de regionale en landelijke overheid anderzijds acteerde.

Evenals eerder de Chinezen en de Britten⁴ gold ook voor de Brazilianen dat zij het 'thuisvoordeel' wisten om te zetten in prestaties. Met negentien olympische medailles, waaronder

zeven gouden, reikte het land tot de dertiende plaats in het medaillesklassement, de hoogste positie in de afgelopen drie decennia (zie ook hoofdstuk 2). Met name het in de wacht slepen van het eerste olympische voetbalgoud door de goddelijke kanaries deed het Maracanã-stadion op 20 augustus uit zijn voegen barsten en bracht Braziliaanse voetbalfans in extase. Het Braziliaanse paralympische team behaalde een achtste plaats in de medaillespiegel, één positie lager dan in Londen in 2012, maar hoger dan de eerdere posities in de afgelopen drie decennia.

Olympiërs en paralympiërs die op de toppen van hun kunnen presteren staan garant voor internationale media-aandacht voor de gaststad. Volgens het IOC (2016) hebben de Spelen van 2016 de helft van de wereldbevolking bereikt en 90 procent van de inwoners van Brazilië. Dit bereik is mede mogelijk gemaakt doordat er meer uitzendtijd in de olympische geschiedenis was dan ooit (350.000 uur, op 500 televisiekanalen). Tevens is de inzet van sociale media – zoals Facebook en Twitter – door het IOC en het organisatiecomité verder ontwikkeld.

In totaal werden voor de Spelen circa 8,2 miljoen tickets verkocht (in Londen in 2012: 11 miljoen). Hoeveel daarvan door Brazilianen zijn gebruikt, is onbekend. Geklaag was er ten overvloede over de prijs van de tickets voor de Olympische Spelen. Mede daarom was de toeloop op de (veel goedkopere) tickets voor de Paralympische Spelen zo groot. Verder kon het uitblijven van een regeling van de Braziliaanse overheid, waarbij Brazilianen vrije dagen kregen toegekend om Braziliaanse olympiërs en paralympiërs te kunnen volgen – zoals bij het WK voetbal in 2014 – op weinig instemming rekenen. Desondanks is de indruk dat ook voor Rio geldt dat de indrukwekkende prestaties van de 'eigen sporters' in positieve zin

hebben bijgedragen aan de beleving van de Spelen door de Brazilianen. Ook voor Brazilië gold dat de Spelen op grote schaal als een feest zijn beleefd, al was het maar tijdelijk (zie hoofdstuk 8).

10.3 Hoe is Rio 2016 in Nederland beleefd?

Olympic TeamNL – met 242 sporters de grootste afvaardiging ooit voor de Spelen – realiseerde met een elfde plaats in het medailleklassement de hoogste positie sinds de Spelen van Sydney in 2000 (achtste plek). Soms vielen de prestaties tegen, soms waren er bijzondere successen, zelfs binnen dezelfde sport (het goud van Sanne Wevers versus de val van Epke Zonderland, het dubbelgoud bij het open water zwemmen versus het medailleloze wedstrijd-zwemmen in het bad). De medailleoogst van Paralympic TeamNL – 126 sporters – was boven verwachting (NOC*NSF, 2017). De positie in de top-10 werd verbeterd met een zevende plaats in de medaillerangschikking, waarmee de opgaande prestatielijn sinds 2004 (27ste positie) verder werd doorgetrokken (zie ook hoofdstuk 5).

De sportieve prestaties van het Olympic TeamNL werden deels overschaduwd door twee incidenten. Yuri van Gelder werd uit het Olympisch Dorp verwijderd naar aanleiding van een 'avondje uit', waarna hij niet in de gelegenheid was om aan zijn gedroomde finale deel te nemen. Ook de verplichte terugvlucht met olympiërs die klaar waren met hun sportactiviteiten in Rio – de losersvlucht – hield de gemoederen in Nederland bezig.

In Nederland werd een miljoenenpubliek bereikt: ruim drie kwart van de volwassen Nederlanders heeft de Olympische Spelen op televisie gevolgd (10,2 miljoen personen). Ruim zes op de tien Nederlanders volgden de Paralympische Spelen (8,2 miljoen). Onder kijkers van

de Olympische Spelen bleken mannen oververtegenwoordigd, terwijl onder de kijkers van de Paralympische Spelen de vrouwen een meerderheid vormden. Het best bekeken televisieprogramma van de Olympische Spelen was de hockeyfinale van de Nederlandse dames (3,2 miljoen kijkers; 13ste positie in lijst van de best bekeken programma's van 2016). Het dagelijkse magazine op NPO 2 over de Paralympische Spelen trok een trouw kijkerspubliek met een recordaantal kijkers van 383.000. Circa één op de vijf Nederlanders is na Rio positiever tegen Olympic TeamNL en Paralympic TeamNL aan gaan kijken. De beeldvorming van de Nederlandse bevolking rond het IOC is sinds 2016 minder positief geworden, een lijn die sinds de Spelen van 2012 is ingezet.

10.4 Welke infrastructurele legacy bleef er achter?

Positief belicht zijn de 32 olympische accommodaties in Rio (en de vijf op andere plaatsen in het land) een potentieel decor voor nieuwe sportevenementen. Van het nieuwe netwerk van bus-, lightrail- en metroverbindingen hebben Brazilianen nog lang profijt. Belangrijk was tevens de katalyserende werking van de Spelen voor de ontwikkeling van het havengebied in het centrum van de stad. De historische haven was tien jaar voor de Spelen nog een onveilig, onaantrekkelijk en verloederd stadsdeel. Het Porto Maravilha-project, opgestart in 2010, bracht daar verandering in. Momenteel is het gebied aantrekkelijk met wandel- en fietspaden langs het water. De eyecatcher in het gebied is het in 2015 geopende futuristische Museu do Amanhã (Museum van morgen).

Het leeuwendeel van de olympische investeringen is gedaan ten behoeve van accommodaties en infrastructuur. De realisatie van accommodaties en het netwerk van bus-, lightrail- en metroverbindingen waren echter met name gericht op het optimaal faciliteren van de bezoekersstromen tijdens de Spelen en op het bedienen van het meer welvarende deel van Rio na de Spelen. De plannen waren primair gericht op de korte termijn en zijn niet of nauwelijks geënt op de behoeften van de hele metropool (zie ook hoofdstuk 6; zie ook Schwambach, 2011; Carvalho da Silva, 2010). Vanuit die optiek lijken de Spelen van Rio meer op die van Peking (2008) dan op die van Londen (2012). In de Engelse hoofdstad zijn de Spelen – groten-deels succesvol – benut om een achtergesteld stadsdeel (Oost-Londen) te revitaliseren. Rio is ook niet goed te vergelijken met die andere veel genoemde ruimtelijke best practice: de Spelen van 1992 in Barcelona. In de Catalaanse stad joegen de Spelen de reeds bestaande ruimtelijke plannen aan, terwijl in Rio de volgorde omgekeerd was. Daarbij moet gezegd dat het economische tij Barcelona gunstiger gezind was dan Rio. In de ontwikkeling van de ruimtelijke *legacy* waren de Spelen van 2016 echter geen stap voorwaarts.

Tot een van de legacydoelen van de Spelen behoorde ook de verbetering van de leefomstandigheden in de circa duizend *favela's* (Barbassa, 2015b). Het programma '*Morar Carioca*' is hiervoor in 2010 ontwikkeld en had een uithangbord voor sociale *legacy* moeten worden (o.a. Roddar, 2013)(zie hoofdstuk 7). Doel van het programma was om op grote schaal te

voorzien in stromend water, riolering, verharde wegen en goede verlichting. Door de overheid opgedrongen verplichte verhuizingen maakten onderdeel uit van dit programma. Volgens Horne & Whannel (2016) hebben 11.000 families noodgedwongen moeten verhuizen, onder andere omdat hun woonomgeving moest plaatsmaken voor olympische accommodaties. Sommige inwoners gingen er daadwerkelijk op vooruit, en zagen hun faciliteiten verbeteren en onveiligheidsgevoelens verminderen. Aan de andere kant ervoeren velen een ingrijpend verlies: van een huis, van een sociaal netwerk en van hun baan (vanwege de vergrote reisafstand naar het werk). De financiële compensatie bleek vaak niet in verhouding met het verlies (Beijnsens & Van Dam, 2014). Al met al heeft 'Morar Carioca' op beperkte schaal tot successen geleid. Bij de aanpak zijn echter humanitaire vraagtekens te plaatsen en het project is allerminst een goede en duurzame oplossing voor iedereen gebleken (Schwambach, 2011). Amnesty International betitelde de Spelen dan ook als een gemiste kans: "*Brazil has lost the most important medal at play during Rio 2016: the chance to become a champion on human rights*" (Amnesty International, 2016). Ook in 2008, bij de Spelen van Peking, hadden mensenrechtenorganisaties zich nadrukkelijk geroerd. Destijds ging de (negatieve) aandacht echter meer uit naar het buitenlandbeleid van de olympische gastheer, terwijl in Brazilië de binnenlandse politiek ter discussie werd gesteld.

10.5 Wat deed Rio voor milieu en wetgeving?

In het bid voor de Spelen werd goede sier gemaakt met voornemens om met de Spelen verbeteringen in het milieu door te voeren. Ten eerste was er een plan om met het planten van miljoenen bomen de erosie tegen te gaan. 5,5 miljoen bomen zijn gepland, een indrukwekkend aantal, maar de aantallen die als doel zijn gesteld (24 miljoen) zijn niet gerealiseerd (Boykoff & Mascarenhas, 2016). Ten tweede werden de Spelen aangegrepen om de structurele grootschalige watervervuiling tegen te gaan die door de industrie wordt veroorzaakt, maar ook door het lozen van ongezuiverd rioolwater in Rio's Baai van Guanabara. Het rioolwater is al jaren een groot probleem in Rio: volgens Barbassa (2015a) wordt dagelijks een volume van 480 olympische zwembaden met ongezuiverd rioolwater in Rio's Baai van Guanabara geloosd. Ook hierin is vooruitgang geboekt, maar niet in de mate die werd beoogd.

Tevens vormden de Spelen een aangrijpingspunt om anti-corruptiewetten (versneld) te implementeren (Spalding et al., 2016). Ook hierin zijn bescheiden stappen gezet. Onder leiding van onderzoeksrechter Sérgio Moro wordt medio 2017 een harde strijd tegen corruptie op het hoogste niveau gevoerd om de democratie in Brazilië te bevorderen.

10.6 Sociale legacy: profiteerden inwoners van de Spelen?

De Braziliaanse overheid benoemde rond de Spelen vier legacyprogramma's: '*Segundo Tempo*' (verhoging sportdeelname); '*Mais Educação*' (verbetering sportinfrastructuur op

scholen en stimulering fulltime onderwijs); *Esporte e Lazer da Cidade* (bevordering sociale doelen via sport); en '*Transforma*' (verbreding schoolsport en promotie olympische waarden). Deze programma's hebben aantoonbaar miljoenen Brazilianen bereikt. De beschikbare gegevens wijzen erop dat deze programma's zonder de Spelen in Rio waarschijnlijk niet (in de gerealiseerde omvang) plaatsgevonden zouden hebben. Budgetten en doelen waren echter niet voor elk programma even duidelijk omschreven, waardoor een evaluatie (en oordeel) niet goed mogelijk is (zie hoofdstuk 2). Wel bleek dat investeringen in topsport tot op zekere hoogte als een aanjager voor investeringen in de breedtesport fungeerden, een beeld dat we ook herkennen uit 2012 (Hover et al., 2013). Of dit ook heeft betekend dat meer mensen zich voor sport zijn gaan interesseren en of meer aan sport zijn gaan doen, blijft echter ongewis.

▲ Blinde Walter in zijn nieuwe appartement. Het huis staat te dicht aan de straat waardoor hij veel last heeft van het geluid.

De voorlopige *legacy* van de Paralympische Spelen is vooral een (tijdelijke) positieve verandering in de houding van Brazilianen ten opzichte van mensen met een beperking. Ook zijn in Rio – met name in de toeristische gebieden – honderden bussen geschikt gemaakt voor mensen in een rolstoel, hebben stations liften gekregen en is het aantal rolstoelvriendelijke taxi's toegenomen (zie hoofdstuk 3).

Een speciale politie-eenheid, ondersteund door het leger en de luchtmacht, de *Unidade de Polícia Pacificadora* (UPP), werd eind 2008 in het leven geroepen om de criminaliteit in *favela's* te verminderen en de leefbaarheid te vergroten. Met het oog op de leefbaarheid in de *favela's* en de rest van de stad, maar zeker ook met het WK voetbal en de Spelen in het vooruitzicht en de geweldsincidenten die sinds jaar en dag aan Rio kleven, was dit een belangrijk project. Deze inzet leidde – in ieder geval tijdelijk – tot positief resultaat: bepaalde wijken werden veiliger, de leefbaarheid verbeterde en er ontstond een nieuwe middenklasse (o.a. Kaertner, 2015).

▲ *Favela's* worden vaak ten onrechte louter geassocieerd met armoede en geweld. Het zijn ook informeel ontstane arbeiderswijken waar veel ruimte is voor creativiteit.

De *favela's* waar de UPP werd ingezet, waren echter niet de gemeenschappen waar de nood het hoogst was. De locaties lijken eerder geselecteerd op basis van hun strategische ligging nabij belangrijke locaties voor de Spelen (Beijssens & Van Dam, 2014; Horne & Whannel, 2016). Santa Marta was de eerste favela waar de UPP actief werd en werd een uithangbord (Barbassa, 2015a). Dit leidde tot te grote toeristenstromen, commerciële activiteiten en prijsstijgingen. Critici refereren aan Santa Marta als de Disneyland-favela (Freire-Medeiros & Steinbrink, 2009), dat nieuwe uitdagingen met zich meebracht, waaronder gentrificatie wat tot een verdrijving van de lagere inkomensgroepen leidt (Klarberg & Olsson, 2014). Bovendien wordt er melding gemaakt van misdadingen van de UPP, zoals het stelen van favela-bewoners (Spalding et al., 2016). Tenslotte bleek de inzet van de UPP niet duurzaam. Mede ingegeven door financiële problemen bij de lokale overheid, is de UPP-inzet van de Spelen teruggeschroefd en lijken criminaliteit en geweld na de Spelen een nieuwe vlucht te nemen.

De overwegende indruk is dat er in Rio sprake was van een disbalans in het behartigen van de belangen van bevolkingsgroepen, en dat het vooral de belangen van de hogere inkomensgroepen, projectontwikkelaars, grondbezitters en vooraanstaande politici zijn geweest, die met de Spelen zijn gediend (Klarberg & Olsson, 2014; Cardoso Gonçalves Ledo, 2014; Beijssens & Van Dam, 2014; Kaertner, 2015; Segrave et al., 2016). Tegen de achtergrond van de omvangrijke publieke uitgaven en de uitdagingen van Rio en Brazilië (o.a. zorg, onderwijs) kan deze '*Legacy of inequality*' (Rivera, 2014) moeilijk worden betiteld als een stap voorwaarts in het genereren van brede positieve maatschappelijke impact.

Tijdens de Spelen hebben niet alleen topsporters het beste uit zichzelf gehaald, ook 25 Nederlandse bedrijven en maatschappelijke organisaties voelden zich door de Spelen uitgenodigd om zich van hun beste kant te laten zien. Er werd voor een half miljoen euro in lokale projecten geïnvesteerd, en daarmee lijkt Nederland zich internationaal op de kaart te hebben gezet (zie hoofdstuk 9). Ook internationale bedrijven in Rio hebben geprofiteerd van de Spelen (en het WK voetbal), in ieder geval in de aanloop daar naartoe. De evenementen zorgden voor extra werk, vergroting van het netwerk en gevoelens van trots (Terpstra, 2015).

10.7 De Olympische en Paralympische Spelen: hoe verder?

De Olympische en Paralympische Spelen vormen met recht een mega-evenement. De investeringen zijn gigantisch, het tijdspad strekt zich over decennia uit, en het aantal betrokken organisaties en belanghebbenden is moeilijk te overzien. Geen wonder dus, dat er meerdere perspectieven op de Spelen zijn te formuleren. Voor criticasters liggen de bouwstenen voor een pessimistisch betoog rondom de Spelen en het IOC voor het oprapen. Mega-uitgaven met geld van de belastingbetaler, in ongebruik geraakte of verliesgevende accommodaties (zogenaamde witte olifanten) en het commerciële gewin van het IOC, om maar wat te noemen. Daar staat tegenover dat er net zo gemakkelijk ook een positief verhaal over het mega-evenement kan worden gehouden. Aan de Spelen kleeft nog steeds iets ongrijpbaar magisch en het is voor vele topsporters het ultieme podium. Bovendien levert het miljarden volgers plezier op, vloeien de inkomsten van het IOC via NOC's deels terug naar de sport en kennen de Spelen in de kern een gedachtengoed – olympisme – waar grotendeels positieve associaties aan kleven. Gold dat ook voor Rio?

Duidelijk is dat Rio 2016 drie zwaktes van het concept van de Spelen aan het licht bracht. Ten eerste: de investeringen voor de Spelen blijken – mede als gevolg van de inrichting van het bidproces en het concept van de Spelen door het IOC – moeizaam in de pas te lopen met de strategische beleidsagenda's van steden en landen. Tussen het opstellen van een bid, het toekennen (soms pas in tweede of derde instantie) en het houden van de Spelen, zit al snel tien tot vijftien jaar. Een tijdspanne, waarin de economie er heel anders uit kan zien en die het moeilijk maakt om beleid te maken op de Spelen (zie ook de discussie over het Nederlandse Olympisch Plan 2028).

Ten tweede: de relatief hoge bijdrage van de belastingbetaler, die lang niet altijd niet in verhouding staat met de baten die men daarvoor terugkrijgt. Experts duiden de scheve verdeling van kosten en baten met de zinsnede '*profits are privatised, costs are socialised*' (European Commission, 2016). Het 'verdienmodel' van mega-sportevenementen leunt (te) sterk op de publieke sector en dat gold ook voor Rio (zie ook Verbruggen, 2017a).⁵

Ten derde en in lijn met het vorige waren er de grote verwachtingen en beloftes die maar ten dele waargemaakt konden worden: de waterkwaliteit van de Baai van Guanabara heeft

(tijdelijk) aan kwaliteit gewonnen, maar er zijn geen stappen gemaakt die aanvankelijk werden voorgespiegeld. Ook ten aanzien van het planten van nieuwe bomen waren resultaten te zien, al konden die bij lange na niet tippen aan de geformuleerde doelen.

De Spelen van 2016 lijken daarmee eerder een voortzetting van de status quo dan een breuk met het verleden. Er dreigen wederom nieuwe witte olifanten te ontstaan (mede door de penibele financiële positie van Rio), mensenrechtenorganisaties drukten weer op de alarmbel en miljoenen Brazilianen uit honderden steden protesteerden tegen de enorme uitgaven aan de Spelen (en het WK voetbal). Ook het bidproces bleef ondoorzichtig, waarbij niet uitgesloten kan worden dat steden niet alleen zijn beoordeeld op de kwaliteit van hun bid, maar dat ook politieke en commerciële zaken een rol speelden. Het verdeelde karakter van Rio en de grote sociaal-economische ongelijkheid, zijn bovendien moeilijk te rijmen met de investeringen die voor de Spelen zijn gedaan en met name de belangen van welgestelden dienden. Voor de brede economische ontwikkeling van Rio is er een reëel risico dat de gevaren koers – versterking van de internationale economische concurrentiepositie – te veel ten koste gaat van wat lokaal nodig is.

Tegenover deze evidente kritiek kan worden gesteld dat ook voor Rio geldt, dat de Spelen stad en land ook het nodige hebben gebracht. De infrastructuur is verbeterd, er is geïnvesteerd in de sociale programma's, het land stond in de schijnwerpers en de Spelen waren een feest, met name voor de inwoners van Rio. En al zijn niet alle doelen behaald, er is een

▲ UPP-post voor het 'Morar Carioca' huizenblok.

positieve *legacy* gerealiseerd. Een *legacy* die waarschijnlijk groter zou zijn geweest als het land niet was geconfronteerd met een economische en politieke malaise. Braziliaanse onderzoekers die in opdracht van het IOC onderzoek doen naar de *legacy* van de Spelen in Brazilië, benoemen dat de Spelen voor Brazilië niet als eindpunt moeten worden gezien, maar dat ze een startpunt vormen om op voort te bouwen (SAGE/COPPE/UFRJ Research Team, 2014). Ten dele was dit ook voor Londen het geval: in de aanloop naar de Spelen is nieuwe kennis en ervaring opgedaan met het stimuleren van sporten en bewegen, waar nu nog steeds op wordt voortgebouwd – en niet zonder succes. Wanneer Brazilië weer in politiek en economisch rustiger vaarwater terecht is gekomen, ligt de weg open om, zoals in de bidfase werd beoogd (Prefeitura do Rio, 2014), de stap te zetten richting '*the ultimate Legacy Games*'.

De burgemeester van Barcelona maakte ooit onderscheid tussen twee soorten Olympische en Paralympische Spelen: '*the games that serve the city*', en '*the city that serves the games*' (zie ook Hover, 2016). Al met al lijkt Rio 2016 vooralsnog eerder het laatste dan het eerste te zijn. Met zijn Olympic Agenda 2020 heeft het IOC een nieuwe strategische koers voor de toekomst van het IOC en de Olympische Spelen ontwikkeld, met als doel de organisatie van de Spelen aantrekkelijker, goedkoper en vooral ook duurzamer te maken (IOC, 2014). De Agenda 2020 telde veertig aanbevelingen. Rio 2016 kreeg vorm onder het oude regime. Het bid van Rio voor de Spelen van 2016 dateerde uit 2007, en economie en politiek lieten nauwelijks ruimte om daar later nog een plus op te doen. Ondertussen lijkt met de implementatie van de Agenda 2020 – het invoeren van actieplannen voor de veertig verbeterpunten – wel haast geboden. In 2015 waren door het IOC vijf van de veertig aanbevelingen in actieplannen volledig uitgewerkt (IOC, 2015). Deze beperkte implementatie was voor Stockholm – een stad die het IOC graag als gaststad ziet – een van de redenen om zich in 2017 terug te trekken voor de Winterspelen van 2026.

Vraag is ook of de hervormingen rond de bidfase, waarin kandidaten tegen elkaar op bieden en investeringen die niet toekomstbestendig zijn in de hand werken, in de Agenda 2020 ver genoeg gaan om de interesse voor de organisatie van de Spelen te verhogen. Hein Verbruggen, erelid van het IOC, opteerde recentelijk voor een verdergaande bidstrategie waarbij het IOC zelf steden benadert voor de organisatie van de Spelen en met één stad tegelijk onderhandelt (Verbruggen, 2017b). Met een dergelijke aanpak komen de organisatie-rechten van de Spelen in handen van steden die het IOC daarvoor wenselijk acht, een zekerheid die tot heden ontbreekt.

De olympische vlam in het Maracanã stadion is gedoofd en de olympische beweging heeft de ogen gericht op Pyeongchang (2018) en Tokio (2020). Optimisten betogen dat we daar een glimp te zien krijgen van 'nieuwe Spelen', maar de vele pessimisten die er ook zijn wijzen op de vele kwesties die ook deze Spelen parten spelen (duurzaamheid, kostenoverschrijdingen). De Spelen zijn een mega-evenement en het IOC is een mega-organisatie. Veranderingen vergen tijd. Velen gaat dit proces te langzaam, of zijn sceptisch over de kans dat er echt iets gaat veranderen (Hover et al., 2016). Feit is dat de mega-investeringen die de Spelen vergen,

mega-verwachtingen scheppen. De Spelen liggen onder een vergrootglas en dat is terecht. De analyses in dit boek maken duidelijk dat ook met vergrootglas, er meerdere verhalen te vertellen zijn over die Spelen. Een mega-evenement biedt kansen op mega-belastingen en mega-profit. Alle reden dus om sceptisch te blijven, en aan te dringen op transparantie. Tegelijk leven we in een wereld die in rap tempo verhardt en waarin tegenstellingen vooral worden uitvergroot. Zou De Coubertin dat ook zo hebben beleefd, aan het einde van de negentiende eeuw? En is daarmee de behoefte aan iets dat kan verbinden, nu niet groter dan ooit? Vormt dat niet de mega-kans, die de Olympische en Paralympische Spelen te bieden hebben?

Eindnoten

1. In 1916, 1940 en 1944 vonden de Spelen geen doorgang.
2. Zie Hover et al. (2013).
3. Volgens de wisselkoers op 1 januari 2016.
4. Tijdens de Spelen in Peking (2008) overtroffen de Chinese olympiërs in eigen huis de prestaties van de Spelen ervoor (eerste positie in medailleklassering, in 2004 en 2000: tweede en derde positie). Ook in Londen (2012) werden de prestaties van Team GB ten opzichte van voorgaande Spelen verbeterd (derde positie in medailleklassering, in 2008 en 2004: vierde en tiende).
5. De verwachte hoge kosten voor de belastingbetaler vormden in Nederland ten tijde van het Olympisch Plan 2028 het meest genoemde bezwaar tegen de Spelen in Nederland (Elling & Van Rens, 2012) en speelde de afgelopen jaren een belangrijke rol bij het terugtrekken van olympische bids (o.a. Oslo, München en Krakau voor de Winterspelen van 2022).

Literatuur

- Amnesty International (2016). *Brazil: Rio's Olympic legacy shattered with no let-up in killings by police*. Geraadpleegd op 3 april 2017, van <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/08/brazil-rio-s-olympic-legacy-shattered-with-no-let-up-in-killings-by-police/>.
- Arends, R.J. (2010). *Information services provided for public transport in Rio de Janeiro in relation to the 2016 Olympic Games*. Enschede: University of Twente.
- Barbassa, J. (2015a). *Dancing with the devil in the city of god. Rio de Janeiro on the Brink*. New York: Touchstone.
- Barbassa, J. (2015b). *Favelas in Pre-Olympic Rio de Janeiro: Renewal or Removal? The elusive social legacy of Rio 2016*. Presentatie Play the Game congres 2016.
- Beijnsens, I. & Dam, W. van (2014). *Social exclusion in Rio de Janeiro. Daily struggles of favela residents in Parada de Lucas and the effects of mega sporting events*. Utrecht: Utrecht University.
- Bienenstein, G., Sánchez, F. & Mascarenhas, G. (2012). The 2016 Olympiad in Rio de Janeiro: Who Can/Could/Will Beat Whom? *Esporte e Sociedade* ano 7, n 19, março 2012.
- Boykoff, J. & Mascarenhas, G. (2016) The Olympics, Sustainability, and Greenwashing: The Rio 2016 Summer Games, *Capitalism Nature Socialism*, 27:2, 1-11, DOI:10.1080/10455752.2016.1179473.
- Cardoso Gonçalves Ledo, I. (2014). *Fair play. Olympics as catalyst for a socio-spatially inclusive city. The case of Rio de Janeiro 2016 Olympic Games*. Delft: Delft University of Technology
- Carvalho da Silva, A.G. (2010). *Make-up urbanism. The gap between promise and performance of Florianópolis (Brazil)*. Weimar: Bauhaus-Universität Weimar.
- Dumith, S.C. (2009) Physical Activity in Brazil: A Systematic Review. *Cadernos de Saúde Pública, Rio de Janeiro*, 25, S415-S426. <http://dx.doi.org/10.1590/s0102-311x2009001500007>
- Elling, A. & Rens, F.E.C.A. van (2012). *Draagvlakmeting Olympische Spelen 2028. 1-meting 2011*. Utrecht: Mulier Instituut.
- European Commission (2016). *EU Expert Group on the Economic Dimension of Sport (XG ECO)*.
- *Deliverable 2. Recommendations on major sport events, in particular on legacy aspects with a focus on social, economic and environmental sustainability*. Brussels: European Commission.

- Financial Times (2016). *Rio 2016: The high price of Olympic glory*. Geraadpleegd op 19 april 2017, van <https://www.ft.com/content/594d2320-5326-11e6-9664-e0bdc13c3bef>.
- Horne, J. & Whannel, G. (2016). *Understanding the Olympics*. Abingdon: Routledge.
- Hover, P., Straatmeijer, J., Romijn, D. & Breedveld, K. (2013). *The story of London 2012. De maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2012*. Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media.
- Hover, P. & Werff, H. van der (2014). *Olympisme 2014. Ter gelegenheid van Olympic Day 2014*. Factsheet. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hover, P. (2016). 2016: The Games that serve the city? *Sport & Strategie*, jaargang 14, editie 4, 29.
- Hover, P., Dijk, B., Breedveld, K. & Eekeren, F. van (Eds.) (2016). *Integrity & sport events*. Position paper. Utrecht: Mulier Institute/Utrecht University.
- IOC (2014). *Olympic Agenda 2020. 20 + 20 recommendations*. Lausanne: IOC.
- IOC (2015). *Olympic Agenda 2020. Implementation plan*. Lausanne: IOC.
- IOC (2016). *Rio 2016 facts & figures*. Lausanne: IOC.
- Freire-Medeiros, B. & Steinbrink, M. (2009). *FIFAvela: Mega-event, Favela tourism and Resistance in Rio de Janeiro (preliminary version)*. Paper presented at the International RC21 Conference 2013. Session: 17. Resistance and Protest in the Tourist City.
- Kaertner, A. (2015). *The olympics as a social opportunity - Integrated social housing in Rio de Janeiro*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Klarberg, R. & Olsson, H. (2014). *Compete Globally, Lose Locally? The effects of Rio de Janeiro's hostesship of FIFA World Cup and the Olympic Games on residents in informal settlements. A case study of 'favela' Santa Marta*. Stockholm: KTH Royal Institute of Technology.
- Monteiro, C.A., Conde, W.L. and Matsudo, V.R. (2003) A Descriptive Epidemiology of Leisure-Time Physical Activity in Brasil, 1996-1997. *Revista Panamericana de Salud Pública/Pan American Journal of Public Health*, 14, 246-254. <http://dx.doi.org/10.1590/S1020-49892003000900005>
- NOC*NSF (2017). *Evaluatie Olympische en Paralympische zomerspelen Rio de Janeiro 2016*. Arnhem: NOC*NSF.
- Prefeitura do Rio (2014). *Rio 2016. Olympics and legacy, quick guide to public policies Rio de Janeiro*. Geraadpleegd op 15 mei 2017 van http://www.rio.rj.gov.br/dlstatic/10112/4379008/4129850/RIO2016_estudos_ING.pdf.
- Roddar, L. (2013). *Urban Transformation in Rio de Janeiro, hurdles of Olympic magnitude? A case study of mega-event impact on social sustainability*. Lund: Lund University Centre for Sustainability Studies
- SAGE/COPPE/UFRJ Research Team (2014). *Olympic Games Impact (OGI) Study – Rio 2016. Initial report to measure the impacts and the legacy of the Rio 2016 Games*. Brazil: SAGE/COPPE/UFRJ.
- Schwambach, K.F. (2011). *Mega-events in Rio de Janeiro and their influence on the city planning*. 15th international planning history society conference.
- Segrave, J.O., Carp, I., & Medunjam, A. (2016). The Rio de Janeiro 2016 Olympic Games: current issues and problems. *Pedagogical-psychological and medico-biological problems of physical culture and sports*, 1(38) 2016.
- Spalding, A. Barr, P., Flores, A., Gavin, K., Freiman, S., Klink, T., Nichols, C., Reid, A. & Van Orden, R. (2016). 3.14 Rio 2016 and the Birth of Brazilian Transparency, in *Executive Summary - Global Corruption Report*. Sport (2016).
- Sportcal (2017). *Global Sports Cities Index*. Geraadpleegd op 29 mei 2017, van <http://www.sportcal.com/Impact/CitiesIndex>.
- Terpstra, N. (2015). *Nederlandse organisaties in de Braziliaanse spo(r)tlights. Een onderzoek naar de betekenissen die medewerkers van Nederlandse organisaties in Rio de Janeiro geven aan de impact van de hosting van het WK 2014 en de OS 2016*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- The Paralympian (2016). *Loud and clear – Rio 2016 The People's Games*. The Paralympian – Rio's 2016 legacy, 3, 14-18.
- Transparency International (2017). *Corruption Perceptions Index 2016*. URL: http://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016#table. Geraadpleegd op 28 maart 2017.
- Verbruggen, H. (2017a). *The 2024, 2016 and 2028 Olympic Games host city crisis solved in a stroke*. Geraadpleegd op 20 mei 2017, van <http://blog.verbruggen.ch/a-new-bidding-strategy-for-the-olympic-games/>.
- Verbruggen, H. (2017b). *A new bidding strategy for the Olympic Games*. Geraadpleegd op 20 april 2017, van <http://blog.verbruggen.ch/a-new-bidding-strategy-for-the-olympic-games/>.
- Zimbalist, A. (2015). *Circus maximus. The economic gamble behind hosting the Olympics and the World Cup*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.

OVER DE AUTEURS

Martijn Berghman (martijn@more2win.com) studeerde bestuurs- en organisatiewetenschappen in Utrecht. Als onderzoeker in Rio de Janeiro binnen een onderzoeksproject naar de maatschappelijke impact van het WK voetbal van 2014 in Brazilië, leerde hij dat de lokale bevolking van een favela op steenworp afstand van het beroemde Maracanã stadion, nauwelijks profijt had van het evenement. Sinds twee jaar werkt Martijn bij More2Win en zet hij zich in voor meer winnaars buiten de stadions. Na een succesvolle campagne in Rio de Janeiro rondom de Spelen van 2016, is hij momenteel voornamelijk werkzaam rondom Nederlandse sportevenementen door creatieve concepten voor lokale overheden op te zetten om hun maatschappelijke spin-off van evenementen te vergroten. Hierdoor kunnen sportevenementen een bijdrage leveren aan thema's als een betere integratie van vluchtelingen of meer mensen met een handicap in beweging krijgen.

Jan Hein Boersma (planoloog) en **Wim Keijsers** (ontwerper stedenbouw en landschap) (janhein@planjhb.nl; wkeijsers@nieuwegracht.nl) werken bij Bureau Nieuwe Gracht al vele jaren samen aan een breed scala van (ruimtelijke) onderzoeks- en ontwerpopgaven, van strategisch niveau tot concreet uitvoeringsplan. In opdracht van NOC*NSF en het toenmalige ministerie van VROM hebben zij vanaf 2007 de mogelijkheden verkend voor het organiseren van Olympische Spelen in Nederland, onder meer via schetsdagen en het betrekken van een groot aantal deskundigen. Het resultaat van deze ontwerp- en haalbaarheidsstudie is gepubliceerd in het 'Schetsboek Olympische Spelen' (2008). Daarna hebben zij voor NOC*NSF onderzocht welke ruimtelijke en programmatische ontwikkelingen op het gebied van sportaccommodaties nodig en wenselijk zijn om Nederland op het gebied van topsport tot een wereldspeler te laten uitgroeien. Deze studie is in 2011 als 'Sportlandkaart' gepubliceerd. In het vervolg daarop is hetzelfde thema op verzoek van Sportservice Flevoland uitgewerkt in de Sportkaart Flevoland (2012). Hun kennis en ervaring met de ruimtelijke kant van (groot-schalige) sportmanifestaties hebben zij ook als gastdocent uitgedragen op hogescholen en universiteiten. Op verzoek van het Mulier Instituut hebben zij in 2015 meegeschreven aan het position paper Integrity & Sport Events. Momenteel doceert Jan Hein Boersma op de NHVTL in Breda en ontwerpt Wim Keijsers aan het bezoekerscentrum e.o. voor Nationaal Park Oostvaardersplassen.

Prof. Dr. Koen Breedveld (k.breedveld@mulierinstituut.nl) doorliep van 1982 tot 1985 de HEAO. Na enkele jaren als controller te hebben gewerkt, ging hij in 1990 vrijetijdwetenschappen studeren aan de Universiteit van Tilburg. In 1993 studeerde hij af op een studie naar de veranderende leefstijlen van registeraccountants, om vervolgens aan dezelfde universiteit aan een promotieonderzoek te beginnen. In 1999 promoveerde hij op het proefschrift 'Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrijetijd en recreatie'. Van 1998 tot 2007 werkte hij bij het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Binnen het SCP was hij verantwoordelijk voor het onderzoek naar de tijdsbesteding. Daarnaast was

hij initiatiefnemer van het project Rapportage Sport en hoofdredacteur van de gelijknamige boeken die in 2003, 2006 en 2008 verschenen. In maart 2007 trad hij toe tot de directie van het Mulier Instituut, eerst als adjunct-directeur en sinds mei 2008 als algemeen directeur. Zijn bijzondere aandacht gaat uit naar trends en ontwikkelingen in de wereld van de sport. Sinds mei 2013 bekleedt hij de leerstoel Sportsociologie en sportbeleid aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Vera Dekkers (v.t.dekkers@hva.nl) is hogeschoolonderzoeker bij het lectoraat Kracht van Sport aan de Hogeschool van Amsterdam. Sportparticipatie en aangepast sporten vormen haar onderzoeksgebieden. Zo doet ze onderzoek voor het Jeugdsportfonds om zoveel mogelijk Amsterdamse kinderen de mogelijkheid te geven om te kunnen sporten en is ze onder andere betrokken bij het EU-project Sport Empowers Disabled Youth (SEDY). Daarnaast is zij PhD-kandidaat en heeft ze de ambitie om te promoveren op het gebied van studentensport en studieresultaten. Ook is Vera verantwoordelijk voor het organiseren van de jaarlijkse lezingenreeks over de Kracht van Sport en de bijbehorende boekpublicaties. In het kader van de reeks over de Kracht van Aangepaste Sport in 2016, heeft zij een studiereis voor studenten georganiseerd naar de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro. Ze studeerde sport, management en ondernemen aan de Hogeschool van Amsterdam en communicatiewetenschap aan de Vrije Universiteit.

Dr. Sanne Derks (info@sannederks.com) is freelance antropologe en fotojournaliste. Na haar studie cultuur- en godsdienstpsychologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen (2003) promoveerde zij aan dezelfde universiteit bij het Instituut voor Genderstudies en Culturele Antropologie (2009) op een onderzoek naar sociale ongelijkheid en religie in Bolivia. Tijdens haar promotietraject werd haar interesse voor journalistiek -in beeld en tekst - gewekt en publiceerde zij veelvuldig in verschillende wetenschappelijke en journalistieke tijdschriften. Gedurende de daaropvolgende jaren, waarin zij werkte als docent toegepaste psychologie bij hogeschool Fontys in Eindhoven, maakte zij meerdere internationale documentaires in zowel Bolivia als Cuba en bekwaamde ze zich verder in fotografie. Na een master fotojournalistiek aan de Universidad Autónoma in Barcelona (2016) besloot zij als freelancer verder te gaan. Haar projecten bevinden zich op het snijvlak van onderzoek, journalistiek, documentaire en onderwijs, waarbij de nadruk ligt op het maken van human-interestreportages in Latijns-Amerika.

Dr. Marije Deutekom (m.baart.de.la.faille@hva.nl) is lector Kracht van Sport bij de Hogeschool van Amsterdam en Hogeschool Inholland. Zij draagt met haar lectoraat bij aan sportparticipatie en vitaliteit en wil zicht krijgen op de waarde van (aangepaste) sport. Marije wil het belang van sportdeelname aantonen en Nederlanders stimuleren tot (meer) beweging. Het lectoraat onderzoekt in dat kader bijvoorbeeld of het inzetten van online apps een positief effect heeft op het sportgedrag, de leefstijl en de gezondheid van Amsterdammers. Daarnaast richt zij zich op het verhogen van de sportparticipatie onder kwetsbare groepen, bijvoorbeeld door te onderzoeken of het huidige sportaanbod overeenkomt met de wensen van mensen met een beperking. In het verlengde van de lezingenreeks over aangepaste

sport, was zij mede-initiatiefnemer van de studiereis naar de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro. Marije studeerde bewegingswetenschappen aan de Vrije Universiteit en is gepromoveerd in de geneeskunde bij UvA/AMC waar zij onderzoek heeft gedaan naar doelmatigheid van de zorg. Ze is lid van de Werkgroep Evaluatie Sportevenementen (WESP) en doet vooral onderzoek naar de maatschappelijke effecten van sportevenementen. Marije Deutekom is auteur van ruim 50 wetenschappelijke artikelen.

Tim van Dooren (tim@more2win.com) is directeur en oprichter van More2Win. Voordat hij in 2012 More2Win oprichtte, was hij rondom grote internationale sportevenementen in verschillende rollen actief. Zo werkte hij twee jaar in Kaapstad voor een sportontwikkelingsorganisatie om ervoor te zorgen dat zij konden profiteren van het WK voetbal in 2010 en begeleidde Tim hospitalityprogramma's voor grote Nederlandse bedrijven rondom diverse sportevenementen. Zijn ervaringen in Zuid-Afrika en verbazing over de megabudgetten voor het activeren van Olympische campagnes, vormde de basis voor de huidige missie van More2Win: de wereld van sportevenementen veranderen, zodat meer mensen hier profijt van hebben. In het nastreven hiervan is Tim overtuigd sociaal ondernemer. Het maatschappelijke doel staat voorop, maar altijd met een kloppend businessmodel.

Sam Geijer MSc (samgeijer@gmail.com) is sportmanager en cultureel antropoloog met een specialisatie in Latijns-Amerika. Hij is ondernemend en heeft een passie voor de kracht van (aangepaste) sport en Brazilië. Momenteel werkt hij aan een zelfstandig gefinancierd promotieonderzoek naar de paralympische *legacy* van Rio 2016 en heeft hij een eigen bedrijf. In het verleden heeft hij kwalitatieve onderzoeken gedaan naar uitgaansgeweld in Nederland, naar de invloed van sport op de empowerment van mensen met een visuele beperking in Rio de Janeiro en naar de manieren waarop Nederlandse gedetineerden met een detentie in Brazilië omgaan. Hij is Portugees taaldocent geweest, heeft een verhalenbundel met reisblogs gepubliceerd en deelt op sociale media een langlopende fotoreportage van atleten met een beperking. Hij studeerde sport, management en ondernemen aan de Hogeschool van Amsterdam en Latijns-Amerika studies aan de Universiteit Utrecht.

Eva Heijnen (e.heijnen@mulierinstituut.nl) is master studente sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Ze loopt in 2017 stage bij het Mulier Instituut onder leiding van Paul Hover. In 2015 heeft zij de opleiding sportmanagement afgerond aan Hogeschool Windesheim in Zwolle met een literaire scriptie over waarom meisjes later beginnen met voetballen dan jongens en een afstudeeronderzoek bij Sportbedrijf Arnhem over hoe de verenigingsondersteuning ten aanzien van 50-plussers in Arnhem moest worden ingericht. Met haar interesse om verder te studeren met een specifieke interesse richting sport en onderzoek, rondde zij in 2016 een premaster sociologie af en schrijft ze momenteel haar masterscriptie.

Drs. Paul Hover (p.hover@mulierinstituut.nl) is senior onderzoeker bij het Mulier Instituut en coördinator van The Netherlands Olympic Study Network. Marketing, management en economie vormen zijn aandachtgebieden. In de negen jaar dat hij bij het Mulier Instituut

werkt, heeft hij wetenschappelijke en commerciële onderzoeksprojecten geleid, met name op het gebied van sportevenementen (beleid) en de Olympische en Paralympische Spelen. Paul voerde de redactie over boeken, schreef boekhoofdstukken en rapporten en presenteert met regelmaat tijdens internationale wetenschappelijke congressen. Hij studeerde sport, economie en communicatie aan Fontys Hogeschool en vrijetijdwetenschappen aan de Universiteit van Tilburg en aan de University of Technology in Sydney. Paul is lid van de Businessclub Vrienden van Speco, Ludens (netwerk van vrijetijdwetenschappers) en de Werkgroep Evaluatie Sportevenementen (WESP).

Claudio Rocha (PhD) is docent sportmanagement aan de universiteit van São Paulo, Ribeirao Preto. Hij behaalde zijn doctoraat aan de Ohio State University (VS), met een major in sportmanagement en een minor in onderzoeksmethodes. In 2014-2015 was dr. Rocha gastonderzoeker aan de Isenberg School of Management, Universiteit van Massachusetts - Amherst. Zijn onderzoek over *legacies* van megasportevenementen is gepubliceerd in verscheidene toonaangevende internationale sportmanagementtijdschriften.

Nienke Stam (nienke.stam@hotmail.com) is sociologiestudent aan de Universiteit Utrecht. Als stagiaire bij het Mulier Instituut heeft zij zich beziggehouden met de maatschappelijke impact van sportevenementen. Tijdens deze stageperiode heeft zij onder andere meeschreven aan een opdracht voor de provincie Noord-Brabant en een literatuurstudie naar de belangrijkste theorieën uit de sociologie, met betrekking tot de onderwerpen sociale cohesie en sociaal kapitaal. Daarnaast is zij als hockeytrainster en coach actief bij MHC Leusden.

Marijke Taks (PhD) (Marijke.Taks@uottawa.ca) is hoogleraar op de School of Human Kinetics (University of Ottawa, Ontario) en deeltijds hoofddocent aan de faculteit bewegings- en revalidatiewetenschappen (KU Leuven). Van 2001 tot 2016 was zij verbonden aan het Department of Kinesiology aan de University of Windsor (Ontario, Canada). Ze doceert sportmanagement en -marketing, en sociaaleconomische aspecten van sport. Ze onderzoekt sociaaleconomische effecten van sport op de samenleving, met bijzondere aandacht voor kleine en middelgrote sportevenementen.

Drs. Wies Ubags (wiesubags@yahoo.com) is freelance correspondent Latijns-Amerika voor onder andere persbureau ANP, het Radio 1 Journaal en het tijdschrift Oneworld. Haar standplaats is Rio de Janeiro. In de ruim veertien jaar dat ze in Latijns-Amerika woont – eerst Colombia, sinds 2013 Brazilië – heeft ze verslag gedaan van zaken als het conflict met de guerrillabeweging FARC in Colombia, de politieke en economische crisis in Venezuela en de ontwikkelingen in Brazilië rondom het WK voetbal (2014) en de Olympische Spelen (2016). Wies voerde eind 2016 met succes een crowdfundingcampagne voor een project getiteld Black Power in Rio, dat de geschiedenis van de slavernij en de zwarte emancipatiebeweging van nu in deze Braziliaanse stad belicht. Ze studeerde Nederlands en algemene literatuurwetenschap aan de Universiteit Utrecht en is sinds 1990 werkzaam geweest in verschillende takken van de journalistiek.

BIJLAGEN

BIJLAGE I

MEDAILLEOVERZICHT

Tabel BI.1 Prestaties Olympic TeamNL tijdens Olympische Spelen 2016.

Medaille	Naam	Sport	Onderdeel
Goud (8)	Elis Ligtlee	Baanwielrennen	Keirin (v)
	Ferry Weertman	Open water zwemmen	10 km (m)
	Sharon van Rouwendaal	Open water zwemmen	10 km (v)
	Ilse Paulis en Maaike Head	Roeien	Licht dubbeltwee (v)
	Sanne Wevers	Turnen	Balk (v)
	Anna van der Breggen	Wielrennen	Wegwedstrijd (v)
	Marit Bouwmeester	Zeilen	Laser radial (v)
	Dorian van Rijsselberghe	Zeilen	Windsurfen RSX (m)
Zilver (7)	Dafne Schippers	Atletiek	200 m (v)
	Matthijs Büchli	Baanwielrennen	Keirin (m)
	Jelle van Gorkum	BMX	Mannen
	Nouchka Fontijn	Boksen	Middengewicht (v)
	Nationaal team	Hockey	Vrouwen
	Nationaal team	Roeien	Dubbelvier (v)
	Tom Dumoulin	Wielrennen	Individuele tijdrit (m)
Brons (4)	Alexander Brouwer en Robert Meeuwsen	Beachvolleybal	Mannen
	Anicka van Emden	Judo	-63 kg (v)
	Nationaal team	Roeien	Mannen acht
	Anna van der Breggen	Wielrennen	Individuele tijdrit (v)

Bron: NOC*NSF (2016c), bewerking Mulier Instituut.

Tabel B1.2 Prestaties Paralympic TeamNL tijdens Paralympische Spelen 2016.

Medaille	Naam	Sport	Onderdeel
Goud (17)	Marlou van Rhijn	Atletiek	100 m (v)
			200 m (v)
	Kenny van Weeghel	Atletiek	400 m (m)
	Sanne Voets	Paardensport	Individuele vrije kür (o)
	Jiske Griffioen	Rolstoeltennis	Enkelspel (v)
	Griffioen/Van Koot		Dubbelspel (v)
	Kelly van Zone	Tafeltennis	Individuele klasse (v)
	Jetze Plat	Triatlon	Mannen
	Daniel Abraham Gebru	Wielersport	Wegrace (m)
	Tristan Bangma piloot: Teun Mulder		Tandem B – 1000 m tijdrit (m)
	Alyda Norbruis		500m tijdrit (v)
			Wegtijdrit (v)
	Vincent ter Schure piloot: Timo Fransen		Tandem B – wegrit (m)
	Liesette Bruinsma	Zwemmen	200m wisselslag (v)
			400m vrije slag (v)
	Marc Evers		200m wisselslag (m)
	Lisa Kruger		100m schoolslag (v)

Medaille	Naam	Sport	Onderdeel
Zilver (19)	Ronald Hertog	Atletiek	Verspringen (m)
	Daniël Perez	Boccia	Individueel (x)
	Demi Vermeulen	Paardensport	Individueel verplichte kür (o)
	Rixt van der Horst		Individueel vrije kür (o)
	Aniek van Koot	Rolstoeltennis	Enkelspel (v)
	Buis/De Groot		Dubbelspel (v)
	Gerben Last	Tafeltennis	Individueel klasse (m)
	Geert Schipper	Triatlon	Mannen
	Vincent ter Schure piloot: Timo Fransen		Tandem B - 4km achtervolgning (m)
			Tandem B - wegtijdrit (m)
	Larissa Klaassen piloot: Haliegh Dolman		Tandem B - 1000m tijdrit (v)
	Arnoud Nijhuis		1000m tijdrit (m)
	Laura de Vaan		wegrit (v)
	Michael Schoenmaker		Zwemmen
	Thijs van Hofweegen	400m vrije slag (m)	
	Liesette Bruinsma	100m schoolslag (v)	
	Olivier van de Voort	100m rugslag (m)	
	Marc Evers	100m rugslag (m)	
	Marlou van der Kulk	100m rugslag (v)	

Medaille	Naam	Sport	Onderdeel
Brons (26)	Lara Baars		Kogelstoten (v)
	Marlene van Gansewinkel	Atletiek	Verspringen (v)
	Kenny van Weeghel		100m (m)
	Melaica Tuinfort	Bankdrukken	+86kg (v)
	Nationaal team	Rolstoelbasketbal	Vrouwen
	Rixt van der Horst		Individueel verplichte kür
	Frank Hosmar	Paardensport	Individueel verplichte kür
			Individueel vrije kür
	Nationaal team		Landenwedstrijd
	Stephen de Vries piloot: Patrick Bos		Tandem B - 4km achtervolging (m)
	Arnoud Nijhuis		3km achtervolging (m)
	Alyda Norbruis	Wielersport	3km achtervolging (v)
	Laura de Vaan		Wegtijsdrit (v)
	Jetze Plat		wegrit (m)
	Jennette Jansen		wegrit (v)
	Michael Schoenmaker		100m vrije slag (m)
	Marlou van der Kulk		200m vrije slag (v)
			200m wisselslag (v)
	Liesette Bruinsma		50m vrije slag (v)
			100m vrije slag (v)
	Lisa den Braber	Zwemmen	100m schoolslag (v)
	Duncan van Haaren		100m schoolslag (m)
	Chantalle Zijdeveld		100m schoolslag (v)
	Marc Evers		100m schoolslag (m)
	Magda Toeters		100m schoolslag (v)
	Lisette Teunissen		50m rugslag (v)

Bron: NOC*NSF (2016c), bewerking Mulier Instituut.

BIJLAGE 2

RESULTATEN ONDERZOEK NEDERLANDSE BEVOLKING NAAR DEELGROEP

Tabel B2.I Resultaten onderzoek Nederlandse bevolking 15-80 jaar naar deelgroep, in procenten

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
In welke mate heeft u de Olympische Spelen in Rio de Janeiro gevolgd via televisie, kranten, sociale media en/of internet?	Meerdere keren per dag	21	26	21	26	27	20	21	24	29
	Een keer per dag	12	13	17	18	17	13	16	14	17
	Meerdere keren per week	22	18	21	20	20	20	18	23	17
	Een keer per week	7	8	7	5	6	7	7	6	7
	Minder dan een keer per week	7	13	11	12	10	12	10	11	12
	Helemaal niet	30	24	24	18	19	28	28	22	17

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
In welke mate heeft u de Paralympische Spelen in Rio de Janeiro gevolgd via televisie, kranten, sociale media en/of internet?	Meerdere keren per dag	6	4	4	8	7	5	5	6	5
	Een keer per dag	11	10	14	17	13	14	14	13	11
	Meerdere keren per week	10	14	17	19	17	13	16	15	13
	Een keer per week	8	13	9	10	11	9	9	10	12
	Minder dan een keer per week	16	17	18	18	17	17	16	18	19
	Helemaal niet	49	43	38	29	36	43	40	38	40

In welke mate bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
Met mijn vakantieplannen heb ik rekening gehouden met de Olympische Spelen	Zeer mee eens	1	0	0	1	1	1	1	1	0
	Mee eens	2	2	2	3	3	2	2	3	3
	Noch mee eens, noch mee oneens	10	7	7	12	11	7	11	8	7
	Mee oneens	17	20	27	39	26	26	29	25	23
	Zeer mee oneens	67	66	62	42	56	61	53	61	65
	Weet ik niet	3	4	2	3	3	3	4	2	2

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
De Olympische Spelen waren onderwerp van gesprek bij vrienden, familie en collega's	Zeer mee eens	7	7	2	3	5	4	3	5	7
	Mee eens	39	31	32	33	35	33	31	34	44
	Noch mee eens, noch mee oneens	22	22	31	33	28	27	30	27	22
	Mee oneens	16	20	19	16	18	17	18	18	15
	Zeer mee oneens	11	14	10	9	9	12	11	11	10
	Weet ik niet	4	6	5	6	5	6	7	4	2

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
De Paralympische Spelen dragen bij aan de acceptatie van mensen met beperkingen	Zeer mee eens	23	18	23	26	20	25	23	23	19
	Mee eens	57	57	59	59	58	58	58	57	62
	Noch mee eens, noch mee oneens	14	12	11	9	13	10	11	12	12
	Mee oneens	2	6	3	2	5	2	2	4	5
	Zeer mee oneens	2	3	2	2	2	2	3	2	1
	Weet ik niet	3	4	1	3	3	2	3	2	2

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
Ik vind het logisch dat paralympische atleten minder aandacht krijgen dan olympische atleten	Zeer mee eens	5	4	4	2	4	3	5	3	4
	Mee eens	14	13	12	12	18	8	10	12	22
	Noch mee eens, noch mee on-eens	21	17	17	15	20	15	15	19	19
	Mee on-eens	22	28	30	33	27	30	28	29	29
	Zeer mee oneens	35	34	36	36	29	41	39	34	24
	Weet ik niet	3	4	2	2	2	3	3	2	1

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
Als de media meer aandacht zouden besteden aan de Paralympische Spelen zou ik er meer naar kijken en/of erover lezen	Zeer mee eens	11	10	7	10	7	12	10	10	8
	Mee eens	43	35	36	39	39	38	37	40	34
	Noch mee eens, noch mee on-eens	20	24	26	28	25	24	26	24	24
	Mee on-eens	14	16	16	10	15	13	13	13	22
	Zeer mee oneens	8	9	9	7	9	8	7	8	10
	Weet ik niet	4	6	5	6	5	6	7	4	2

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
De Paralympische Spelen laten zien dat mensen met een beperking een onafhankelijk, zelfstandig leven kunnen leiden	Zeer mee eens	26	23	29	31	24	31	28	29	22
	Mee eens	51	54	55	58	54	55	58	52	56
	Noch mee eens, noch mee on-eens	13	11	8	6	12	6	7	10	11
	Mee on-eens	5	6	5	2	4	4	3	4	6
	Zeer mee oneens	2	3	2	2	2	2	2	3	2
	Weet ik niet	3	4	1	1	2	2	2	2	2

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
Paralympische atleten zie ik niet als echte topsporters	Zeer mee eens	1	1	2	3	2	2	2	1	1
	Mee eens	6	4	4	4	6	3	6	3	6
	Noch mee eens, noch mee oneens	11	8	6	7	9	7	7	8	8
	Mee oneens	23	29	30	32	30	27	28	28	33
	Zeer mee oneens	55	53	57	51	50	58	52	56	51
	Weet ik niet	4	4	1	2	3	3	4	2	2

Sinds de Olympische en Paralympische Spelen in Rio de Janeiro in 2016 ben ik ... gaan denken over:

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
Rio de Janeiro	Veel positiever			1	1	1	0	1	0	
	Positiever	5	4	6	7	6	5	7	5	5
	Niet anders	75	78	78	81	79	77	77	79	77
	Negatiever	8	8	7	6	8	7	6	7	14
	Veel negatiever	3	1	1	1	1	2	1	2	1
	Weet ik niet	9	8	6	5	6	8	8	7	3
IOC	Veel positiever	1		1	1	1	0	1	1	0
	Positiever	4	3	2	3	3	3	4	3	1
	Niet anders	70	67	66	61	63	68	65	67	64
	Negatiever	8	16	20	25	21	14	15	18	23
	Veel negatiever	3	3	4	5	5	2	4	3	5
	Weet ik niet	14	12	7	6	7	12	11	9	6

		Leeftijdscategorieën				Geslacht		Opleiding		
		15-30 jaar	31-45 jaar	46-60 jaar	61-80 jaar	Man	Vrouw	Hoog	Midden	Laag
De Olympische Spelen in het algemeen	Veel positiever	0	0	1	1	1	1	1	1	1
	Positiever	10	6	8	9	8	9	10	7	7
	Niet anders	79	79	78	75	77	79	76	79	81
	Negatiever	4	6	8	11	9	6	6	8	9
	Veel negatiever	1	1	1	0	1	0	0	1	2
	Weet ik niet	6	8	4	3	4	6	7	4	2
De Paralympische Spelen in het algemeen	Veel positiever	3	1	2	3	2	2	3	2	1
	Positiever	18	10	13	20	15	16	16	15	14
	Niet anders	70	77	80	72	76	73	72	76	80
	Negatiever	1	3	1	1	1	2	1	1	1
	Veel negatiever	1	1		1	1	0	1	0	1
	Weet ik niet	8	9	4	4	5	6	7	5	4
De Nederlandse olympische sporters	Veel positiever	2	0	1	3	2	1	2	2	1
	Positiever	22	11	14	17	16	17	17	17	13
	Niet anders	65	76	75	73	72	73	71	73	75
	Negatiever	5	6	5	4	6	4	5	4	9
	Veel negatiever		1	1	0	1	0	0	0	0
	Weet ik niet	5	6	4	3	4	5	5	4	2
De Nederlandse paralympische sporters	Veel positiever	4	2	3	6	4	3	5	3	2
	Positiever	19	15	19	24	20	18	18	21	15
	Niet anders	70	75	74	66	71	71	70	70	80
	Negatiever	0	2	1	1	1	1	1	1	0
	Veel negatiever		0		0		0	0	0	
	Weet ik niet	7	7	4	3	5	6	7	5	3

Bron: Nationaal Sportonderzoek 2016, bewerking Mulier Instituut.

BIJLAGE 3 OVERZICHT HARDWARE RIO 2016

Tabel B3.1 Alle hardware voor Rio 2016.

RIO2016	Beschrijving/sport	Grootte (stoelen)	Zone	tijdel./perm.	Investeringen voor Olympische Spelen (in dollars) (bron: bidbook en APO 2016)	Legacy	
Directe en indirecte kosten		B=bestaand	B=bestaand&uitgebreid		N=nieuw	X=doel niet gehaald	zwart=permanent groen = tijdelijk
STADIONS							
Directe kosten	Maracanã Stadion	opening/sluiting (semi)fnates voetbal	Marac.	B	6 miljoen	Uitwijkmogelijkheid voor CR Flamengo en Fluminense (beide serie A)	
	Olympic Stadium/Jao Havelange	atletiek	Marac.	B+	52.5 miljoen	Wordt bespeeld door Botafogo CR (serie A)	
	Olympic Hockey Centre	2 hockeyvelden	Deod.	B+	12.5 miljoen	Onderdeel van het Deodoro X-park dat jongeren uit de arme buurten een sportlocatie moet bieden.	
	Deodoro Modern Pentathlon Arena	moderne vijfkamp, rugby seven	Deod.	B+	11 miljoen		
	Sambodromo	marathon, boog-schieten	Marac.	B+	23 miljoen	Verlengd en opgeknapt Sambodromo blijft multifunctionele accommodatie (o.a. de jaarlijkse carnavalsparades)	
	Copacabana Stadium	beachvolleybal	Copac.	N	11 miljoen	Na de afbraak weer strand	
	Stadions buiten Rio: Brasilia, Garincha Stadium	(voorronden) voetbal	nvt		3.7 miljoen	Bedoeld voor FC Brasilia (serie D)	
	Bela Horizonte, Mineiro stadium		76.000		3.7 miljoen	Bespelers: Cruzeiro EC en Club Atletico Mineiro (serie A)	
	Sao Paulo, Corinthians Arena		74.000		3.7 miljoen	Bespeler: SC Corinthians Paulista (serie A)	
	Salvador, Fonte Nova stadium		66.000		3.7 miljoen	Bespelers Esporte Club Bahia (serie B) en Esporte Club Vitória (serie A)	

RIO2016	Beschrijving/sport	Grootte (stoelen)	Zone	tijdel./perm.	Investeringen voor Olympische Spelen (in dollars) (bron: bidbook en APO 2016)	Legacy				
Directe en indirecte kosten										
		B=bestaand		B+=bestaand&uitgebreid		N=nieuw	X=doel niet gehaald	rood= relatie met OS onduidelijk	zwart=permanent	groen = tijdelijk
HALLEN & COMPLEXEN										
OTC Olympic Training Centre/Carioca Arena	3 hallen voor judo, basketbal, schermen, taekwondo, worstelen	16.000, 10.000 en 10.000	Barra	B+	175 miljoen	Onderdeel van het Barra Olympic Training Centre voor topsporters uit Zuid-Amerika				
OTC Handball Arena (Future Arena)	1 nieuwe hal, handbal	12.000	Barra	N	58 miljoen	Uitbreiding hal 4 wordt na afloop getransformeerd tot vier scholen				
Maracanzinho Arena	volleybal	12.000	Marac.	B+	3 miljoen	Multifunctionele sporthal en concerten				
Maria Lenk Aquatics Centre (OTC)	schoonspringen, figuurzwemmen	6.500	Barra	B	15 miljoen	Onderdeel van het Barra Olympic Training Centre voor topsporters uit Zuid-Amerika				
Rio Olympic Velodrome (OTC)	baanwielrennen	5.000	Barra	N	40 miljoen	Onderdeel van het Barra Olympic Training Centre voor topsporters uit Zuid-Amerika				
Deodoro Arena (Youth Arena)	schermen, pentathlon (schermen), basketbal vrouwen	5.000	Deod.	N	46 miljoen	Onderdeel van het Deodoro X-park dat jongeren uit de arme buurten een sportlocatie moet bieden.				
Deodora Aquatics Centre	pentathlon (zwemmen)		Deod.	B+	9 miljoen					
Olympic Aquatics Centre	baanzwemmen, waterpolo	18.000	Barra	N	93 miljoen	Grond weer beschikbaar voor andere functie				
Olympic Arena Rio	turnen, trampolinen, ritmische gymnastiek	12.000	Barra	B+		Onderdeel van het Barra Olympic Training Centre voor topsporters uit Zuid-Amerika				
Riocentro	4 hallen: boksen, badminton, gewicht-heffen, tafeltennis	9.000, 6.000, 6.000 en 5.000	Barra	B+	36 miljoen	Congrescentrum, evenementenhal en beurscomplex				
Julio De Lamare Aquatic Park	waterpolo		Marac.	B	--	Blijft in gebruik als zwembad				
OTC swimming	training	...	Barra	N	?? miljoen	Zwembad onderdeel Barra Olympic Training Centre voor topsporters				
Sportcomplexen buiten Rio: São Paulo: Paralympic Training Center	training	3.000	nvt	N	102 miljoen	All Americas Topsportcentrum voor 15 paralympische sporten + verzorging + 86 hotelkamers				

VELDEN & PARKOERSEN						
National Equestrian Centre	jumping, dressuur, military	14.000	Deod.	B+	20 miljoen	Onderdeel van het Deodoro X-park (sporten voor jongeren uit de arme buurten)
National Shooting Centre	schieten	5.000	Deod.	B+	8 miljoen	Blijft in gebruik als schietlocatie
Olympic Tennis Centre (OTC)	4 courts, tennis	10.000, 5.000, 300 en 250	Barra	N	63 miljoen	Onderdeel van het Barra Olympic Training Centre voor topsporters uit Zuid-Amerika
Olympic White Water Stadium	kajak, slalom	8.000	Deod.	N	31 miljoen	
Olympic BMX Centre	wielrennen BMX	7.500	Deod.	N	12,5 miljoen	Onderdeel van het Deodoro X-park (sporten voor jongeren uit de arme buurten)
Olympic Mountain-bike Park	mountainbike	5.000	Deod.	N	8,5 miljoen	
Lagoa Rodrigo de Freitas	kanovaren, roeien	14.000	Copac.	B+	27 miljoen	Blijft een wedstrijdaccommodatie voor roeien en kanoën
Marina de Gloria	zeilen	10.000	Copac.	B+	22 miljoen	Luxe jachthaven en wedstrijdaccommodatie
Forte de Copacabana	Triathlon, wegrennen, openwaterzwemmen	5.000	Copac.	B+	10 miljoen	Een opgeknapt fort
Flamengo Park (Pontal)	wielrennen tijdrit, snelwandelen	5.000	Copac.	B+	10 miljoen	Blijft een wedstrijdaccommodatie voor div. sporten
Golfe Reserva Marapendi	golf	100 ha	Barra	N	26 miljoen	Een commercieel golfpark en woongebied
OVERIG RIO						
Athletes Village	80 ha, 31 gebouwen, 17 hoog, 8856 kamers (17.770 personen)	206.000 m2 vo	Barra	N	836 miljoen	Verkocht als dure appartementen
Broadcast & Main Press centre			Barra	N	235 miljoen	Nog niet duidelijk/dure appartementen
Brazilian Laboratory Doping Control				N	132 miljoen (nationale overheid)	Permanent laboratorium

RIO2016	Beschrijving/sport	Grootte (stoelen)	Zone	tijdel./perm.	Investeringen voor Olympische Spelen (in dollars) (bron: bidbook en APO 2016)	Legacy
Directe en indirecte kosten	B=bestaand	B+=bestaand&uitgebreid	N=nieuw	X=doel niet gehaald	rood= relatie met OS	onduidelijk
INFRA & OPENBARE RUIJME						
BRT Transoeste (Bus Rapid Transit)	express corridor bus; 59 km, 68 haltes, 0.25 mln pas/dag, halvering reistijd			B+	52 miljoen voor bus-baan (overheid)	
BRT Transcarioca	express corridor bus; 39 km, 46 haltes, 0.32 mln pas/dag, 60% reductie reistijd			B+	45 miljoen voor bus-baan (overheid)	Meer buslijnen, grotere vervoercapaciteit, nieuwe ontwikkelingsassen. Lokaal meer capaciteit en verbindingen in het stedelijk vervoerssysteem, vooral in het stedelijk vervoerssysteem, vooral van Barra > Copacabana, Centro en Aterro do Flamengo. Vermindering autogebruik niet meetbaar.
BRT Transolimpica	expressweg+bus-baan, 25 km, 18 haltes, 0.07 mln pass/dag, halvering reistijd			N	1.100 miljoen (85% overheid, 15% particulier)	
Harbor Area VLT/LRV	Light Rail Vehicle (tram, midden-rail voeding) max 300.000 pas/dag			N	650 miljoen (45% overheid, 55% particulier)	Interne ov-ontsluiting Porto Maravilha en aansluiting op ferries
Metrolijn 4	16 km, 6 stations, 0.3 mln pas/dag			N	3.400 miljoen (overheid)	Sluiten ov-ring Barra-Copacabana-Centro; grotere capaciteit
Opknappen 6 treinstations, renovatie metrolijn 1 en 2, cablecars	onderhoud bestaand ov			B+	1.950 miljoen (overheid)	Inhalen achterstallig onderhoud; grotere betrouwbaarheid
Verbreden Joa Highway	2 stroken erbij, 2 tunnels, fiets/voetpad			B+	210 miljoen (overheid)	Grotere wegcapaciteit; fiets/voetpad niet voltooid
Infra Olympische park	BRT-station, wegverbreding, wegen etc.			N	280 miljoen (overheid)	Betere ontsluiting en verlichting
Openbare ruimte rond stadions	rond Havelange, Maracana, Deodoro			N	75 miljoen (overheid)	Veiliger, aantrekkelijker omgeving

INDIRECTE KOSTEN	Revitalisering Porto Maravilha	500 ha oud havengebied herontwikkeld voor wonen, commercie, cultuur	Ext.	N	3500 miljoen (90% PPP, 10% overheid)	Commercieel vastgoed (wonen, winkelen, bedrijf), toerisme en cultuur (o.a. Calatrava Museum). VLT en ferries.
	Waterberging Jacarepagua regio, riolering, sanering oppervlaktewater	Gehele Barra-regio rioleren en waterkwaliteit lagunes verbeteren	Barra	N	585 miljoen (overheid)	Minder wateroverlast + betere waterkwaliteit + ecologisch herstel
	Riolering westzone, Marangá	totaal 2000 ha of 230.000 inwoners (deels Deodoro)	Ext.	N	180 miljoen (overheid)	Verbeterde waterhuishouding, minder vervuiling
	Seropedia Waste treatment centre	sluiten Gramacho vuilstort > herstel mangrove-systeem Guanabara Bay	Ext.	N	al eerder gefinancierd	Extra openbare ruimte en groen, ecologisch herstel
	Herstel waterkwaliteit Guanabara Bay (80% schoner)	riolering naar awzi's realiseren verwijderen drijfvuil	Copac.	X	14 miljoen voor tijdelijk schoonvegen (overheid)	80% sanering voor minder dan de helft uitgevoerd, dus (nog) geen permanente legacy
	Hotel network	75 nieuwe hotels	Ext.	X	57.000 kamers	Meer toeristische accommodatie, maar onbekend hoeveel uiteindelijk

Bron: Bureau Nieuwe Gracht (2017); APO 2016; *Public Policies Plan & Responsibility Matrix* (z.d); CPC&OC; Exclusion Games.

BIJLAGE 4

METHODOLOGISCHE ACHTERGRONDEN

Tabel B4.I Vragen en alpha-scores van items binnen factoren

Domein	Factoren (en a-scores)	Items
Algemeen welzijn ^a	Vignet (gemeenschappelijk referentiepunt)	Hoe beoordeelt U Sams geluk op basis van onderstaand beschrijving: "Sam is een extroverte persoon met een goede baan, een fijn thuis en een goede gezondheid. Sam is vaak vrolijk en zelden ontsteld, ongeacht wat er gaande is. Sam is over het algemeen tevreden met zijn/haar leven."
	Gevoel van geluk (1 item)	Rekening houdend met alle aspecten van uw leven, hoe beoordeelt U uw huidig algemeen gevoel van geluk
Levensvoldoening ^b		Hoe tevreden bent U momenteel met elk van de volgende levensdomeinen: Thuis Gezondheid Werk
Emoties ^c	Hoe heb je over het algemeen gevoeld tijdens de afgelopen week?	
	Positieve emoties ($\alpha=0.793$)	Blij Vriendelijk Geamuseerd
	Negatieve emoties (omgedraaid) ($\alpha=0.788$)	Gefrustreerd Depressief Lastig Bezorgd

Domein	Factoren (en a-scores)	Items
sociale Impact^d	Sociale cohesie (^a =0.854)	Door Rio 2016 worden mijn vriendschapsbanden hechter Dankzij Rio 2016 maak ik nieuwe vrienden in mijn omgeving Ik voel me sterk verbonden met anderen omwille van Rio 2016 Ik voel me sterker verbonden met de samenleving wegens Rio 2016
	Goedgevoelfactor (^a =0.834)	Ik ga met anderen plezier maken omwille van Rio 2016 Ik voel me blij omdat Brazilië Rio 2016 organiseert Rio 2016 wekt een feestelijk gevoel bij me op
	Sociaal kapitaal (^a =0.905)	Omwille van Rio 2016 voel ik een grotere betrokkenheid met de samenleving Ik heb een groter vertrouwen in de samenleving wegens Rio 2016 Rio2016 spoort me aan om vaker deel te nemen aan gemeenschapsactiviteiten Door Rio 2016 ben ik meer sociaal geëngageerd
	Gevoel van onveiligheid (^a =0.796)	Rio 2016 geeft me een onveilig gevoel wegens het verhoogde risico op terroristische aanslagen Het idee dat Rio 2016 terroristen aantrekt, maakt me bang Ik maak me zorgen over de verhoogde veiligheidsmaatregelen wegens Rio 2016
	Sociaal engagement (^a =0.652)	Ik heb de mogelijkheid gekregen om mijn mening te geven over de organisatie van Rio 2016 in Brazilië Ik heb met andere mensen uit mijn omgeving over de organisatie van Rio 2016 gediscussieerd Ik heb gesprekken gevoerd over de organisatie van Rio 2016 in Brazilië
	Sportparticipatie (^a =0.932)	Rio 2016 inspireert me om meer aan sport of fysieke activiteit te (gaan) doen Rio 2016 wekt mijn interesse op om meer sport of fysieke activiteit te (gaan) doen Mijn interesse voor sport en fysieke activiteit is toegenomen door Rio 2016
Overheidssteun^e	Betrokkenheid van de overheid	Ik vond het goed dat de overheid Rio 2016 financieel heeft ondersteund
Betrokkenheid bij het evenement^f	(^a =0.946)	Geef uw persoonlijke mening over de Rio 2016 voor elke van de volgende gevoelens: Saai-opwindend Oninteressant-interessant Waardeloos-waardevol Onaantrekkelijk-aantrekkelijk Nutteloos-nuttig Niet nodig-nodig Irrelevant-relevant Onbelangrijk-belangrijk

^a. Schaal van 1 = helemaal niet gelukkig tot 6 = heel erg gelukkig.

^b. Schaal van 1 = helemaal niet tevreden, tot 4 = heel erg tevreden (en "niet van toepassing").

^c. Schaal van 1 = helemaal niet tot 6 = zeer erg.

^d. Schaal van 1 = helemaal niet akkoord tot 7 = helemaal akkoord.

^e. Schaal van 1 = helemaal niet akkoord tot 7 = helemaal akkoord.

^f. Glijdende schaal van 1 tot 7 (b.v. 1 = saai tot 7 = opwindend).

THE STORY OF RIO 2016

Steeds vaker luidt de vraag of de Olympische Spelen het geld en de energie waard zijn. Rechtvaardigt dit sportfeest de investeringen die het vergt en levert het organiseren van dit mega-evenement de gastheer wat op, of zijn het vooral het IOC en zijn sponsors die van het evenement profiteren? Kun je spreken van een sportfeest als de Spelen worden geassocieerd met zaken als corruptie, machtsmisbruik en huisuitzettingen?

In 2016 vonden de Olympische en Paralympische Spelen voor het eerst in Zuid-Amerika plaats. In *The story of Rio 2016* schetsen de auteurs op een heldere en objectieve wijze een beeld van de Spelen in Rio de Janeiro en wat dat evenement in Brazilië en Nederland teweeg heeft gebracht.

De kennis in *The story of Rio 2016* is van waarde bij het vormen van een visie over mega-evenementen in het algemeen en de Olympische en Paralympische Spelen in het bijzonder. Daarmee is dit boek van grote betekenis voor iedereen die beroepsmatig of anderszins geïnteresseerd is in grote sportevenementen en tot welke maatschappelijke impact die kunnen leiden.

9 789054 723943 >